

T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

ORTAÇAĞDA ARDANUÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil ERDOĞAN

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI

ARTVİN-2019

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Ortaçağda Ardauç**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Artvin Çoruh Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin **3** yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezin tamamı her yerden erişime açılabilir.

03/10/2019

İmza

Halil ERDOĞAN

TEZ KABUL TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Ömer SUBAŞI'nın danışmanlığında, Halil ERDOĞAN tarafından hazırlanan bu çalışma 03/10/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç.Dr. Bayram Arif KÖSE	İmza:.....
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. ÖMER SUBAŞI	İmza:.....
Jüri Üyesi	: Dr. Öğrt. Üyesi Coşkun ERDOĞAN	İmza:.....
Jüri Üyesi	:	İmza:.....
Jüri Üyesi	:	İmza:.....
Jüri Üyesi	:	İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

28.10.2019
Doç.Dr. Hamit ŞAFAKÇI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR.....	VI
ÖZET	VII
SUMMARY.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ.....	1
1.ARAŞTIRMANIN KAPSAMI ve AMACI.....	2
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
3. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	3
3.1. Kaynaklar.....	3
3.2. Araştırma Eserleri ve Makaleler.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ARDANUÇ VE ÇEVRESİNİN COĞRAFYASI.....	9
1. ARDANUÇ'UN KONUMU.....	9
2. ARDANUÇ'UN JEOLJİK YAPISI.....	9
3. ARDANUÇ İKLİMİ	10
4. ARDANUÇ BİTKİ ÖRTÜSÜ ve MADENLERİ.....	11
5. ARDANUÇ'UN TARİHİ COĞRAFYASI ve ADINA DAİR DEĞERLENDİRME.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

ARDANUÇ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ.....	17
1. HURRİLER DEVRİNDE ARDANUÇ.....	19
2. HAYAŞA VE AZZİ KRALLIĞININ ADRANUÇ'A ETKİSİ.....	20
3. URARTULAR DEVRİNDE ARDANUÇ.....	23
4. ARDANUÇ VE ÇEVRESİNDE KİMMERVE İSKİTLER	26
5. PERS HAKİMİYETİNDE ARDANUÇ	29
6. BÜYÜK İSKENDER SONRASINDA ARDANUÇ.....	31
7. ROMA İMPARATORLUĞU DEVRİNDE ARDANUÇ	37
8. D. ROMA-SASANİ MÜCADELESİNDE ARDANUÇ.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK MÜSLÜMAN FETİHLERİNDE SELÇUKLU HAKİMİYETİNE KADAR ARDANUÇ VE ÇEVRESİ.....	48
1. DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE ARDANUÇ ve ÇEVRESİ.....	48
2. EMEVİLER DÖNEMİNDE ARDANUÇ ve ÇEVRESİ.....	53
3. ABBASİLER DÖNEMİNDE ARDANUÇ ve ÇEVRESİ.....	59
3.1. Ardahan-Artvin Bagratlıları	61

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DEVRİ ARDANUÇ.....	83
1. ÇAĞRI BEY'İN GÜRCİSTAN SEFERİ	83
2. TUĞRUL BEY DEVRİNDE ARDANUÇ	85
2.1. Selçuklunun Kuruluş Yıllarında Ardanoç ve Çevresi	85
2.2. Pasinler (Kaputru) Savaşı (18 Eylül 1049)	88
2.3. Tuğrul Bey'in Kafkasya Seferi.....	91
3. SULTAN ALPARSLAN DEVRİNDE ARDANUÇ.....	93
3.1. Sultan Alparslan'ın Gürcü Seferleri	93
4. SULTAN MELİKŞAH DEVRİ ARDANUÇ	95
4.1. Sultan Melikşah'ın Gürcü Seferleri.....	96
5. SULTAN BERKYARUK DEVRİNDE ARDANUÇ	98
6. SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE ARDANUÇ.....	100
7. IRAK SELÇUKLULARI DEVRİNDE ARDANUÇ	101
7.1. Sultan Mahmud Dönemi (1120-1131).....	101
7.1.1. Didgori Savaşı (1121).....	102
7.2. Sultan Mesud Dönemi (1134-1152).....	106
7.3. Sultan Arslanşah Dönemi (1161-1176).....	107
7.4. Sultan II. Tuğrul Dönemi (1176-1194)	110
8. ANADOLU SELÇUKLU-GÜRCÜ MÜNASEBETİNDE ARDANUÇ	111
8.1. II. Kılıç Arslan Devrinde Gürcülerle Münasebet.....	112
8.2. Rükneddin Süleymanşah Devrinde Gürcülerle Münasebet	113
8.3. I. Gıyaseddin Keyhüsrev Ve I. Aladdin Keykubat Devirlerinde Gürcüler Münasebeti.....	115
9.XIII. YÜZYILDAN OSMANLI HAKİMİYETİNE ARDANUÇ	117

BEŞİNCİBÖLÜM

ARDANUÇ'UN TARİHİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİ.....	124
1. ARDANUÇ'UN TARİHİ DEĞERLERİ.....	124
1.1. Ardanuç Kaleleri	125
1.1.1. Ardanuç (Gevhernik) Kalesi	125
1.1.2. Ferhatlı Kalesi	127
1.1.3. Kutlu Köyü Kalesi.....	127
1.1.4. Aydın Köyü Kalesi.....	128
1.1.5. Bereket (Klarcet) Kalesi.....	128
1.1.6. Diğer Kaleleri	129
1.2. Ardanuç'un Tarihi Dini Yapıları.....	130
1.2.1. İskender Paşa Cami.....	130
1.2.2. Yeni Rabat Kilisesi.....	131
1.2.3. Ança Manastırı.....	132
1.2.4. Ardanuç'un Diğer Tarihi Değerler.....	132
2. FOLKLORİK DEĞERLER.....	134
2.1. El Sanatları	134
2.2. Yemek Kültürü.....	135
2.3. Festival ve Şenlikler	136
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA	140
EKLER.....	164
1. HARİTALAR	164
2. TABLOLAR	184
ÖZGEÇMİŞ.....	201

KISALTMALAR

AST.	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AÜ.	: Atatürk Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DTCF.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Eng.	: English
Ed.	: Editör
İSTEM.	: İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat, Musiki
İÜEF.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Km.	: Kilometre
KAREN.	: Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü
m.	: Metre
mm.	: Milimetre
M.Ö.	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SDÜ.	: Süleyman Demirel Üniversitesi
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trans.	: Translate
yy.	: Yüzyıl
Yay.	: Yayınları

ÖZET

Bu çalışma Artvin'in Ardanuç ilçesinin ortaçağ boyunca hangi kavimler tarafından istila edildiği, bu istilaların bölgeye etkileri ve bölgenin tarihi önemi üzerine yapılmış bir incelemedir. Bu bağlamda bölgenin ortaçağ öncesine de değinilmiştir. Ortaçağ boyunca Gürcü, Doğu Roma, Sasani, İslam, Türk ve Moğol hakimiyet mücadelelerinin içinde yer almıştır. Bir yandan Doğu Roma-Sasani mücadelesi, bir yandan Türk-Gürcü mücadelesi, bir yandan da Moğol istilaları Ardanuç ve çevresini etkilemiştir. Özellikle Bagratlıların bir kolu olan Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot, ilk İberya-Kartlı Kralı Parnavaz'ın başkenti Mtsheta'dan ayrılarak Ardanuç'a gelmiştir. Artık Gürcü Krallığı'nın atalarını oluşturan Büyük Aşot için yeni başkent Ardanuç'tur. Büyük Aşot Ardanuç'u bölgede yer alan ticaret güzergahına dahil etmiştir. Bu sayede yaptığı ticaret ve aldığı vergilerle bölge büyük bir zenginliğe kavuşmuştur. Ardanuç ilerleyen yıllarda önce Kutaisi ardından Tiflis'in başkent olmasına kadar önemli bir kent olmaya devam etmiştir. Günümüzde küçük bir Anadolu ilçesi olan Ardanuç'ta geçmişin izlerini görmek mümkündür. Ortaçağdan kalma Müslüman ve Hristiyan eserler bu yerleşim yerinin pek çok millet için önemli olduğunu göstermektedir. Ardanuç yalnız Türk tarihinin değil Gürcü tarihinin de önemli bir safhasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ardanuç, Bagrat, Gürcü, Klarjeti,

SUMMARY

This is a historical brief study about Ardanuc city, a district in Artvin city that had been invaded long time ago by tribes throughout medieval age. This place has a very important history. This study also reveals the major events that occurred after the middle age, especially the different cultures that this place went through as it had being invaded by different countries. This context, the history of the middle ages is mentioned, In the medieval, Ardanuc had been stuck in a struggle for dominance between Georgians, East Roma Sassanians, Arabs, Turkish and Mongolians. Now let's focus on Ashot the great, one of the Ardahan-Artvin Bagraters and is regarded as the founder of the Georgian Bagrationi dynasty, left Mtskheta which is the capital of first Iberia-Card King Parnavaz and came to Ardanuc making it his capital. He then formed a trade included the city of Ardanuc on the trade route in the region. this way, his trade and taxes it receives, these trading movements significantly gave the region great weath. However, Ardanuc kept playing a very important role for its country until Kutaisi took the reign and became the capital city, then Tbilisi took that title to be the capital, but Ardanuc, this small Anatolian city, still shows the traces of the past until today. Muslims and Christians artifacts are importance to many nation of this place. Ardanuc is an important stage not only of Turkish history but also of Georgian history

Key Words: Ardanuc, Bagrat, Georgian, Klarcet,

ÖNSÖZ

Ortaçağda Türk-Gürcü ilişkilerinin merkezlerinden olan ve tarihi milattan öncelere kadar uzandığı görülen Ardanuç, başkentlik yapmış ender ilçelerden olmakla ülkemiz içerisinde yerel tarih anlamında önemli yer tutmaktadır.

Birçok devletin hakimiyet ve mücadele sahası haline gelmiş bir konumda olan Ardanuç tarihi ve kültürel anlamda birçok değeri içerisinde barındırmaktadır. Ortaçağdan günümüze ulaşmayı başarmış olan Hristiyan ve Müslüman pek çok eser bölgenin önemli kalıntılanırdandır. Bagratlıların başkentliğini yaptığı devirde korunmak için kaleler, haberleşmek için kuleler ve örgütlenerek bölgeye hükmetmiş önemli kiliseler karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde Ortaçağ araştırmaları içerisinde Gürcü tarihi, Türk-Gürcü ilişkileri ve kentimizin bulunduğu bölgede egemen güçlerin varlığı, mücadeleleri azımsanmayacak derecede önemlidir. Bu da bize gösteriyor ki Ortaçağ'da bu bölge ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların Gürcü, Ermeni, D. Roma, İslam ve Türk tarihi kaynaklarını iyi bir şekilde değerlendirip, düzgün sonuçlar çıkarmaları son derece önemlidir. Tarih boyunca farklı yönetici ve yer isimleriyle anılan bölgelerin incelenmesinin zorluğunun yanında kronolojik anlamda, kaynaklardaki farklılıklar bu çalışmaları zorlaştırdığı kesindir. Bu zorlukların bilincinde olarak sahanın uzmanı olan danışmanım değerli katkılarıyla Ardanuç'un ortaçağını inceleyip önemini ortaya koymaya çalıştık.

Ortaçağda Ardanuç adlı çalışmamız, giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Bununla birlikte tarih araştırmalarının olmazsa olmazı olan harita ve tablolar gibi çeşitli materyaller ise ekler kısmında numaralandırılıp verilmiştir.

Giriş Bölümümüzde Ardanuç'un geçmişte hangi adlarla anıldığı, ortaçağ açısından önemi ve hangi kavimlerin akınlara maruz kaldığı bilgilerini vermemizin ardından çalışmamızda kullandığımız kaynaklardan, araştırma eserlerinden, makalelerden bahsedilmiştir.

Birinci Bölüm'de Ardanuç'un coğrafyası, konumu, jeolojik yapısı, iklim ve bitki örtüsü gibi coğrafi bilgileri ele alınmıştır. Ayrıca Ardanuç'un tarihi coğrafyası ve adının nereden geldiğinden bahsedilmiştir. Ardanuç'un yer aldığı bölgenin geçmişten günümüze yer adları ve coğrafyası tarihi kaynakların yanında, efsanelere de başvurularak anlatılmıştır.

İslam fetihlerine kadarki dönemin ele alındığı İkinci Bölüm’de Tunç çağında başlayan ilk yerleşmeler ve devamındaki istilacı Hurrilerden bahsedilmiştir. Bundan sonra sırasıyla Urartuların, Kimmerlerin, İskitlerin, Perslerin, Büyük İskender’in, Selevikosların, Partların ve Romalıların bölgedeki hakimiyetlerinden bahsedilmektedir.

Üçüncü Bölüm’de, İslamiyetin bölgede yayılmasına zemin hazırlayan Dört halife döneminden sonra Emeviler ve Abbasiler de bölgede hakimiyet mücadelesi vermiştir. Ayrıca bu bölümde Abbasilerin hâkimiyet devrinde kurulan Ardahan-Artvin Bagratlılarının bölge için öneminden de söz edilmiştir.

Dördüncü Bölüm’de, Selçuklular devrindeki Ardanuç’tan bahsedilmektedir. Çağrı Bey’in Gürcü seferi ile başlayan Selçuklu akınları, daha sonraki süreçte Selçuklu sultanlarının buraya hakim olma çabalarıyla devam etmiştir.

Beşinci Bölüm’de, Ardanuç’un kaleleri, camileri, kiliseleri, el sanatları ve festivalleri gibi kültür öğelerinden bahsedilerek bölgenin tanıtımına katkı sağlamaya çalışılmıştır.

Bu çalışmamın konusunun tespitinde, kaynaklara ulaşmam da ve diğer her aşamasında tecrübeleriyle bana destek olan, her türlü yardımı yapan hocam Doç. Dr. Ömer SUBAŞI’na, çalışmamızın metin içeriğinin incelenmesinde ve düzeltilmesinde fikirlerini benden esirgemeyen hocam Doç. Dr. Bayram Akif KÖSE’ye, kaynak irdelenmesi üzerine sunduğu katkılardan dolayı hocam Dr. Öğretim Üyesi Coşkun ERDOĞAN’a sonsuz teşekkür ederim.

GİRİŞ

Doğu Karadeniz bölümünde yer alan Artvin'in ilçesi olan Ardanuç tarih boyunca çeşitli güçlerin etkisinde kalmış ve ismiyle alakalı kaynaklarda farklı teaffuzlar yer almıştır.

Örneğin, Ardanuç kentine Urartular "İldamusa" derken buldukları bölgeye ise "Qulha" adını vermişlerdir. Kimi tarihi kaynaklarda bu bölgeye Katarza adını verdikleri bilinmektedir. Romalılar "Ardanoutzion" derken buldukları bölgeye "Chorzane" adını vermişlerdir. Türkler ve Araplar ise bu bölgenin en yaygın kullanılan ismi olan Klarceti olarak anmışlardır. Özellikle Türkler bu bölgeye isminin Türk boylarından birisi olan Kalaçlar'dan geldiğini iddia etmektedir. Yine bir çok efsane de Ardanuç isminin nereden geldiğini görmekteyiz.

Ardanuç kentini önemli kılan husus ise günümüzde sınır komşumuz olan Gürcü ulusuna başkentlik yapmış olmasıdır. Gürcü ulusunun atalarından olan Bagratlı Aşot buraya gelmiş ve kaleyi tahkim ederek merkez edinmiştir. Kutaisi ve Tiflis'in başkent olmasına kadar Gürcülerin başkenti burasaydı. Bagratlı hanedanlığı yaklaşık olarak XIX. yy. ortalarına kadar varlığı devam etmiştir. Ardanuç'ta kilise, manastır ve kale gibi pek çok ortaçağ eserlerinin bu hanedanlık tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca verdikleri bu değer sayesinde şehir bulunduğu coğrafyanın kavşak noktası haline gelmiştir. Bu durum gelişmiş ticaret ağını da beraberinde getirerek nüfusunun da artmasına neden olmuştur. Nüfus artışı yeni ihtiyaçları doğurmuştur. Bu ihtiyaçları karşılamak için bölgede yeni eserler yapmak zorunda kalmışlardır.

Ardanuç'a hakim olan Bagratlı hanedanlığı büyük devletlerin vassalı olarak bölgede adından çok söz ettirmektedir. Tabii oldukları devletlere haraç ödemek ve askeri destek sağlamak koşuluyla ayakta kalmayı başarmıştır. Bu durum Persler, Abbasiler, Selçuklular, Moğollar devrinde de değişmemiştir.

Bu çalışma sadece Türk-Gürcü tarihine ışık tutmakla kalmayıp, Ardanuç ve çevresinin tarihi hakkında da bilgi ihtiva etmektedir.

1. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE AMACI

Bu çalışmamızın konusunu Ortaçağ'da Ardanuç ve çevresinde yaşanan siyasi gelişmeler oluşturmaktadır. İlk olarak Ardanuç'un günümüzdeki coğrafi özelliklerini (konumu, İklim bitki örtüsü vs.), tarihi coğrafyasını, Ortaçağ'a kadar Ardanuç'ta hangi devletlerin ve kavimlerin hakimiyet mücadelesinde bulduklarını anlatmaya çalıştık. Bu açıdan çalışmamızı zaman sınırlaması olarak ana bölümün daha iyi anlaşılması adına Ardanuç ve çevresine ilk yerleşimlerin olduğu Tunç Çağı'ndan başlatmayı uygun gördük.

Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde bölge de siyasi durumun nasıl olduğu, D. Roma-Sasani İmparatorluklarının bölgedeki mücadelelerini, vasal krallıkların bu mücadelesindeki yerlerini, Ardanuç ve çevresine etkilerini ele aldık. Çalışmamızda o dönemde yazılmış kaynaklardan da yararlanarak Ardanuç ve çevresinde de bu mücadelelerinin ne kadar etkili olduğunu göstermek istedik. Çalışmamızda bölgeye yapılan Müslüman akınlarını ve mücadelelerine yer verdik. Abbasiler döneminden itibaren bölgeye hakim olan Ardahan-Artvin Bagratlıları'nın menşinden bahsettik. Ardahan-Artvin Bagratlıları'nın menşei hakkında ortaya atılan farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü soyağacına dayandırarak anlattık. D. Roma İmparatorluğu'yla Abbasi Devleti arasındaki bölgeye hakim olmak için Ardahan-Artvin Bargatlılarla ilişkilerinin nasıl olduğunu ortaya koymaya amaçladık. Bargatlıların bölgedeki diğer krallıklarla da ilişkilerine değindik.

Çalışmamızın diğer bölümlerinde Selçuklu, Moğol ve Timur İmparatorlukları'nın bölgeye akınlarını, hakimiyetlerini ve Gürcü Bargatlı sülalesiyle ilişkilerini anlatmaya çalıştık. Son bölümde ise Ardanuç'ta Ortaçağ'dan günümüze ulaşan tarihi ve kültürel öğelere değindik. Böylece Ardanuç'un tanıtımına da katkı sağlamayı amaçladık.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tarih biliminde bir konunun tespitinin doğru olarak yapılmasının çok mühim olduğu bilinciyle ilk olarak araştırmamızın konusunu belirlemeye çalıştık. Çalışmamız için genel tarih dışında yerel tarih konularının incelemesine karar kıldık. Konumuzun tarih bilimine sunacağı katkı üzerinde görüş alışverişinde bulunmamızın ardından araştırmamızı Ortaçağda Ardanuç olarak belirledik. Konumuzu belirledikten sonra zaman açısından da sınırlarını çizdik. Ortaçağda Ardanuç adlı çalışmamızı Eskiçağ'dan başlatmayı uygun gördük. Böylece Ardanuç ve çevresinde Eskiçağ'da

neler yaşandığını ve bunun Ortaçağ'a etkilerini görmek istedik. Konumuzun tespitini ve sınırlarını oluşturmamızın ardından çalışmamızla alakalı kaynak çalışması yaptık. Çalışmamızda yer alacak bölümleri belirledik. Kaynaklarımızı bölümlere göre ayırarak, incelemelerini yaptık. Bunun ardından tarih biliminin metoduna uygun olarak yazmaya başladık. Çalışmamızı yazarken kronolojik sıralamaya, metodolojik ögelere, ifadelerin anlaşılır olmasına ve imla kurallarına dikkat etmeye çalıştık. Çalışmamızı tamamlayıcı ögeler arasında olan tablolar, haritalar, ve fotoğraflardan yararlandık. Ayrıca çalışmamızda ana kaynaklardan, araştırma eserlerinden ve makalelerden yararlanarak kaynakça bölümümüzü oluşturduk.

3. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

3.1. Kaynaklar

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrandon Imperio*

913-959 yılları arasında D. Roma İmparatoru olan Constantine Porphyrogenitus, VII. Konstantin olarak bilinmektedir. 919-945 yılları arasında İmparatorluğu onun adına kayınpederi Romen Lakapen yönetiyordu. Lakapen'in manastıra çekilmesiyle gerçek anlamda İmparatorluğu yönetti. İmparator olduğu süre içerisinde birçok eser kaleme aldı. Bizim çalışmamızda kullandığımız *De Administrandon Imperio* adlı eseridir. Devlet idaresi iç ve dış gelişmelere karşısında neler yapılabileceği konusunda tavsiyelerde bulunan bir eserdir. Biz çalışmamızda bu eserden Ardanuç'un o dönemdeki ismi, konumu, bulunduğu coğrafyaya etkisi, kimler tarafından yöneltildiği konularında faydalanılmaktadır. Bu eserin çalışmamız açısından önemi ise D. Roma İmparatoru VII. Konstantin'in bizzat Ardanuç hakkında bilgiler kaleme alması ve bu şehre verdiği önemin bir göstergesidir.

Ghazar P'arpec'i's, *History of the Armenians*

Ghazar P'arpec'i's V. yy.'ın ortalarında Ermenistan'daki Parpi kasabasında dünyaya gelmiştir. Mamikonyan ailesi tarafından büyütülmüştür. İlk eğitimini Hmyeak Momikonyan'ın çocukları Vahan, Artashes ve Vard ile birlikte alan Ghazar ardından Kostantinapolis'te eğitimini

tamamlamıştır. D. Roma İmparatorluğu sınırları içerisindeki Amida bulunduğu sırada Vahan Momigonyan'ın davetiyle Ermenistan'a dönmüştür. Vahan Momigonyan'ın isteğiyle de Ermeni Tarihi'ni yazmıştır. Bu eser üç kitaptan meydana gelmektedir. Eser 387 yılında Ermenistan'ın D. Roma ve Sasani İmparatorlukları arasında bölünmesinden başlayarak 484 yılındaki Nvarsak Antlaşması'na kadar devam etmektedir. Bu eser V. yy Ermenistan'ın dini ve siyasi gelişmeleri anlatması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmamız açısından önemi ise eserde yer alan Tao yakınlarındaki "Orjnahagh" isimli yerleşim yerinin Ardanuç olduğunu iddiasıdır. Ayrıca eserde çok önemli bir yer tutan Vahan Momikonyan'ın babası Hmyeak Momikonyan'ın "Orjnahagh" yaptığı savaşta öldürülmesidir. Bu da bize göstermektedir ki Ardanuç'un tarihi isimlerinden birisinin öğrenilmesi ve bu bölgenin Sasani-Ermeni-D. Roma mücadelesi sahası içerisinde yer alması bakımından önem arz etmektedir.

Strabon, Geographika

Strabon M.Ö. 65- M.S. 25 yılları arasında Amasra'da doğmuş coğrafyacı ve tarihçidir. 17 ciltten oluşan *Geographika* adlı eseri günümüzde tarihi coğrafya açısından çok önemlidir. Çalışmamız açısından da Ardanuç'un içerisinde yer aldığı bölge olan Klarjeti'nin o zaman ki adı ve konumu üzerine verdiği bilgiler açısından faydalanılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü lugati't-Türk

Kaşgarlı Mahmud'un doğum tarihinin tam olarak bilinmemektedir. Babası Bagaranlı'dır. Kendisi ise Kaşgarda dünyaya gelmiştir. Dîvânü lugati't-Türk adlı eseri Kaşgar'dan göç ederek Irak'ta yazdığı tahmin edilmektedir. 1072 yılında yazmaya başladığı eserini 1074 yılında bitirmiş ve 1077 yılında Abbasi Halifesi Muktedî'nin oğlu Ebu'l Kasım Abdullah'a takdim etmiştir. Araplar'a Türkçe'yi öğretmek ve Türkçe'nin de Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek için yazılmıştır. Bu eserin bizim çalışmamızda ise Kaşgarlı Mahmud'un Türk kavimlerini boylarına göre ayırması, birbirleriyle ilişkilerini ve konuştukları dillerin farklılıklarını ortaya koyması açısından önemlidir. Bazı araştırmacılar Ardanuç'u içine alan Klarjeti Bölgesi'nin adının Kaşgarlı Mahmud'un da bildirdiği Kalaç isimli Türk boyundan aldığını ileri sürmektedirler.

P'awstos Buzandac'i's, History of the Armenians

P'awstos Buzandac'i's eseri IV.-V. yy. Ermenistan ve çevresinde yaşanan siyasi olayları içermektedir. Eser altı kitaptan meydana gelmektedir. Ancak ilk iki kitabı kayıptır. Bu yüzden eser üçüncü kitaptan başlamaktadır. Çalışmamıza faydası ise Sasani-Roma İmparatorlukları ve Sasani-D. Roma İmparatorlukları'nın mücadeleleri esnasında yapılan antlaşmaların Klarjeti bölgesini nasıl etkilediği ve hangi İmparatorluğun hakimiyetinde kaldığını bilmek adına yararlanılmıştır.

Sebeos, Sebeos History

VII yy. Ermeni tarihçisi ve piskoposudur. Divin Kilise Konsülü kararına imza atanlar arasında Bagratuni Piskoposu Sebeos yazmaktadır. VII. yy'da Ermenistan çevresinde Sasaniler, Müslümanlar, D. Romalılar arasındaki mücadeleler, yaşanan olaylar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ayrıca Kafkasya'nın kuzeyinde yer alan Hazarlarla yapılan mücadeleler, İslamiyet'in doğuşu ve yükselişi hakkında da bilgi vermektedir. Çalışmamızla alakalı olarak bölge de büyük devletlerin (Emeviler ve D. Roma İmparatorluğu) hakimiyet mücadelelerini genel çizgileriyle ele alması açısından önemlidir.

Heredot, Histories

Heredot M.Ö. 490 yılında Halikarnassos doğmuştur. Dokuz kitaptan oluşan Histories adlı eseri kaleme almıştır. Çalışmamıza faydası ise Ardanuç'un Eskiçağ döneminde hangi kavimlerin etkisinde kaldığını ortaya koyması açısından önemlidir. Özellikle Pers hakimiyetinde yaşarken hangi satraplığa bağlı olduğunu anlamak açısından değerlidir.

Ghevond, Ghevond of History

Ermeni tarihinin yazarı Ghewond'un hayatı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. 730'lu yıllarda Goght'n köyünde doğduğu bilinmektedir. Ghevond'un eserinde Kafkasya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle, atanan valilerin bölge halkına tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Müslümanların Kafkasya'da D. Roma ve Hazarlarla ilişkeleri

anlatmaktadır. Çalışmamız için ise Müslüman fetihlerinin bölgeye etkileri, yaşanan değişiklikleri ortaya koymak adına faydalanmıştır.

İbnü'l-Esîr, el Kâmil Fi't Tarih

İbnü'l-Esîr 12 Mayıs 555 yılında Cizre'de doğmuştur. İyi bir eğitim alan İbnü'l-Esîr bir çok bilimle ilgilenmiştir. Çalışmamızda el Kâmil Fi't Tarih adlı eserinden faydalandık. Bir dünya tarihi olmasına rağmen özellikle İslam tarihi üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda da Müslümanların Kafkasya'da ki fetih hareketleri ve bu durumun bölgeye etkilerinin neler olduğu konusunda faydalanmıştır.

el- Belâzürî, Fütûhu'l-büldân

el-Belâzürî'nin ne zaman doğduğu konusunda net bir tarih bulunmamakla birlikte IX.yy.'da yaşadığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Fütûhu'l-büldân adlı eseri de içerik olarak İslam fetihlerini anlatmaktadır. Özellikle eserde geçen bölgelerin kim tarafından fethedildiği, nasıl fethedildiği, alınan vergiler anlatılmaktadır. Çalışmamız açısından ise Ardanuç'un fethedildiği esnada isminin ne olduğu, hangi komutan tarafından ve ne zaman fethedildiği, bu fetih hareketinin bölgeye etkilerinin ne olduğu konusunda faydalanmıştır.

Kaynak eser olarak yukarı da bahsettiklerimizin yanında Ksenophon'un "*Anabasis Onbinlerin Dönüşü*", Müverrih Vardan'ın "*Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269)*", Urfalı Mateos'un *Vekayi-Nâmesi (952-1336)* ve Papaz Girgor'un *Zeyli (1136-1162)*, Gregory Abü'l-Farac'ın "*Tarihi*", Ahmet Bin Mahmud'un "*Selçuk- Nâme*"si, Reşidü'd-din Fazlullah'ın "*Cami'ü't Tevarih*"i", Aknerli Grigor'un "*Okçu Milleti Tarihi*", Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin, "*Tarih-i Cihan Güşa*"sı adlı kaynaklardan da faydalanmış bulunmaktayız.

3.2.Araştırma Eserleri ve Makaleler

Çalışmamızda kaynakların yanında araştırma eserleri ve makalelerden de yararlanılmış bulunmaktayız.

Marie Felicite Brosset'in, Gürcistan Tarihi en çok yararlandığımız eserlerin başında gelmektedir. Eserde Gürcistan Tarihi Eski çağlardan 1212 yılına kadar ele alınmıştır. Ardanuç ve çevresinde yaşanan gelişmeleri, bölgenin hakimi olan Bagratlıların menşei, bölge için mücadeleleri gibi konularda faydalanılmıştır.

Fahrettin Kırzıoğlu'nun, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar* eserinde Eskiçağ'dan itibaren Ardanuç ve çevresi hakkında geniş bilgilere sahip olmaktayız. Bu eserde Ardanuç'u içene alan Klarçeti'nin adının nereden geldiği, hangi devletler ve kavimler tarafından hakimiyet altına alındığı gibi konulardan faydalandık. Bu eser Eskiçağ'dan günümüze kadar bölgedeki yer isimlerinin açıklaması açısından da son derece önem arz etmektedir.

Bayram Akif Köse'nin, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya* adlı eserinden ise Sacoğulları emiri Muhammed el Afşin ile onun ardından emir olan kardeşi Yusuf'un I. Simbat'la savaşları, antlaşmaları ve bu gelişmelerin bölgeye etkilerinin neler olduğu konusunda yararlanılmıştır.

Ömer Subaşı'nın *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)* adlı çalışması Moğol hakimiyeti öncesi XII. Yüzyılda Güney Kafkasya adı altında giriş kısmıyla başlayarak Moğolların V. Giorgi tarafından Gürcistan'dan çıkarılmasına kadar devam etmektedir. Bu eser çalışmamızı oluşturan dönem içerisinde en çok yararlandığımız kaynaklarımızın başında gelmektedir. Gürcü-Moğol ilişkisinde bölgedeki siyasi olayların yanında yaşanan gelişmelerin sosyo-iktisadi duruma etkilerinin ne olduğu konusunda faydalandığımız eserlerdendir.

Yukarıda bahsettiğimiz araştırma eserlerinin yanında Ernst Honigmann'ın "*Bizans Devletinin Doğu Sınırı*", Georg Ostrogorsky'nin "*Bizans Devleti Tarihi*", Alexander A. Vâsiliev'in "*Bizans İmparatorluğu Tarihi*", Fahrettin Kırzıoğlu'nun "*Kars Tarihi ve Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*", Mehmet Altay Köymen'in "*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri), Tuğrul Bey ve Zamanı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*", Ali Sevim ve Yaşar Yücel'in, "*Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar 1018-1300)*", Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in, "*Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*", Ali Sevim'in "*Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar), Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız,*

Artuk ve Aksungur), *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*", İbrahim Tellioğlu'nun "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler", Osman Turan'ın "Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti", Esat Uras'ın, "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", Mükrimin Halil Yinanç'ın, "Türkiye Tarihi Selçuklular Devri", Halit Özdemir'in "Artvin Tarihi" adlı eserlerinden de çok önemli faydalar sağlanmıştır.

Makaleler olarakta Ömer Subaşı'nın çalışmaları olan "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin", "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı" adlı makalelerinden tezimizin ilk bölümünden başlayarak sonuç bölümüne kadar yararlanılmıştır. Ardanuç'un adının nereden geldiği, Eskiçağ'da Ardanuç ve çevresinde yaşananlar, Müslümanların bölgedeki fetihleri, Bargatlıların menşei, Türklerin Klarceti'de ki hakimiyetleri gibi konulardan faydalanılmıştır.

Çalışmamızda ayrıca Veli Ünsal'ın *M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu*, Güney Sağır'ın "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadoluda Ermeni Yerleşimleri", Mehmet Özmenli'nin *Armenia'da Derebeylik ve Karin Savaşı (Erzurum-378)*, Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar, Bayram Arif Köse'nin, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", Hüseyin Kayhan'ın *Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası Ve Gürcü Krallığı*", Memet Çog'un *İslam İdaresinde Ermeniler, Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri*, Yaşar Bedirhan'ın *Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi, Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri* adlı makalelerden de yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARDANUÇ VE ÇEVRESİNİN COĞRAFYASI

1. ARDANUÇ'UN KONUMU

Ardanuç, Karadeniz Bölgesinin doğusunda Artvin ilinin sınırları içinde bulunmaktadır. Ardanuç coğrafi özellikleri itibariyle hem Karadeniz hem de Doğu Anadolu Bölgesinin özelliklerini taşımakla birlikte iki bölge arasında da geçiş noktası konumundadır. İlçe kuzeyden ve batıdan Artvin merkez ilçeleriyle kuzeydoğudan Şavşat, güneyden Erzurum Olur ilçesi ve Yusufeli, doğudan ise Ardahan iliyle çevrilidir.¹ İlçe sınırları içerisinde yer alan Yalnızçam sıradağları, hem Artvin-Ardahan il sınırını hem de Karadeniz Bölgesi'yle Doğu Anadolu Bölgesi sınırını oluşturmaktadır. 969 km. yüzölçümü olan Ardanuç, konumu itibari ile de "41°07'24 Kuzey enlemleriyle 42°03'56 Doğu boylamlarının" kesiştiği noktada yer almaktadır. Ardanuç resmi rakamlara göre "yüzölçümünün yaklaşık olarak yüzde 56'sı tarıma elverişsiz arazi, yüzde 32'si ormanlık, yüzde 8'i de çayır-meralardan müteşekkildir. İlçedeki arazinin yüzde 11'i tarıma uygun olan arazilerden oluşmaktadır. İl merkezine Ardanuç'un uzaklığıysa 39 kilometredir. İlçeye bağlı 49 köy ve 1 merkez belediyesi mevcuttur. Köylerse dağınık şekilde bir yerleşimdedirler."²

2. ARDANUÇ'UN JEOLJİK YAPISI

Ardanuç Yalnızçam, Kürdevan ve Horosan dağlarıyla çevrilmiş olup, doğusunda bulunan Yalnızçam dağlarından beslenmekte olan Aydın Deresi, Bulanık Deresi ve Horhot Derelerinin birleştikleri yerde konumlanmıştır. İlçenin merkezinde yer alan şehirleşme daha ziyade doğudaki alüvyal yapılı düzlük ve yavaş yükselmekte olan bir yamacın üstünde yoğunlaşmıştır. Yeryüzü şekilleri bakımından dağlık ve tepelik alanlarla akarsuların oluşturduğu vadiler dikkat çekmektedir. Ardanuç yerleşim alanının denizden rakımı yaklaşık 500 m'dir. Ancak Ardanuç'un en eski kuruluş yeri olan Adakale Mahallesi ise 600-670 m. rakıma sahiptir. Özellikle bu açıdan bakıldığında ilçe

---

¹Mehmet Tuncer Rızvanoğlu, "Merkezi Yaylalara Bir Örnek; Bilbilan Yaylası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 22, S. 38, Temmuz 2017, s. 89; Ardanuç Belediyesi, <https://www.artvin.bel.tr/ardanuc-ilcesi>, (Erişim Tarihi: 07.10.2018, 15.03.)

²Ardanuç Kaymakamlığı, <http://www.ardanuc.gov.tr/ardanuc-tarihi>, (Erişim tarihi: 15.05.2016, 17.09.); Ardanuç Belediyesi <https://www.artvin.bel.tr/ardanuc-ilcesi>, (Erişim tarihi: 15.05.2016, 17.22.)

yüksek dağlık kesimlerle alçak vadi tabanlarının birbirine çok yakın olduğu kısımdadır. Ferhatlı ve Berta çayının bulunduğu kısım 280m. yükseklikte iken Kürdevan Tepesi 3.054 m.'dir. Ardanuç ilçesinin yüzey şekilleride iki farklı jeo-morfolojik kısımdan müteşekkildir. Bunlardan birini teşkil eden vadiler; Çoruh Irmağı'na ait kollardan olan Berta Çayı'nın üzerinde Horhot, Aydın, Bulanık ve Cehennem Deresinin oluşturmuş olduğu vadilerdir. Cehennem Deresi diye isimlendirilen vadideki yamaçlarda kimi yerlerdeki eğim 90 dereceye yaklaşmaktadır. Adeta bir dik duvarı anımsatan ve iki yüz metreyi geçen yükseltisiyle dikkatleri çekmekte olan Cehennem Deresi birkaç km. boyunca bu özelliğini muhafaza etmektedir. Cehennem Deresi'ndeki kanyon yaklaşık olarak 70 m. genişliğinde, 500 m. uzunluğunda ve 6 m. derinlikindedir. İlçe merkezine olan uzaklığı üç kilometredir. Cehennem Deresi Kanyonu Türkiye ve Dünya'daki önemli büyük kanyonların arasındadır.³

İlçedeki bir diğer önemli yeryüzü şekli de sırtlardır. Yanlızçam Dağları'nın Çoruh Irmağı'na doğru gelen doğu yönlü eteklerinde yer alırlar. Sırtlardaki uzanış yönü, akarsularla bir paralellik taşıyacak biçimde genelde kuzeybatı-güneydoğu istikametindedir. Sırt özelliklerini taşımakta olan bu yükseltiler genelde ilçe merkezinin batısında ve güneyinde bulunurken, çok kısa mesafelerde dikleşmekte olan yükseltilere de ilçenin kuzey bölümünde rastlanır. Borçka merkezinin kuzeyinde bulunan Naldöken Taşı Tepesi 687 m. yükseklikindedir. Yine bu tepenin güneyinde Gevhernik Tepesi 710 m. ile Ardanuç Kalesi'nin konumlandığı hakim yüksekliği oluşturmaktadır.⁴

3. ARDANUÇ'UN İKLİMİ

Ardanuç'un, Karadeniz Bölgesinde yer almasına rağmen iklimi, Karadeniz Dağları nedeniyle deniz etkisinden uzak olması ve soğuk Ardahan Platosuna yakınlığı nedeniyle Erzurum-Kars hattının iklimine benzerlik göstermektedir. Ancak Kuzeydeki Karçal ve güneydeki Yanlızçam Dağları'nın arasında olan Şavşat-Ardanuç havzasındaki derelereyakın alçak bölümlerde Akdeniz

---

³T.C. Ardanuç Kaymakamlığı, http://www.ardanuc.gov.tr/ardanucun_coğrafi_konumu, (Erişim Tarihi: 14.08.2014, 12.01); Mehmet Tuncer Rızvanoğlu, "Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003, s. 9-12

⁴ MERT METİN, <<http://metin-mert51.tr.gg/%26%23304%3B1%E7emiz-ARDANU%C7.htm>>, (Erişim Tarihi: 20.09.2014; 14.15); T.C. Ardanuç Kaymakamlığı, http://www.ardanuc.gov.tr/ardanucun_coğrafi_konumu (ET:14.08.2014; 14.26); https://www.researchgate.net/publication/292.152.956_Ardanuc_Artvin_Yoresinin_Jeolojisi (Erişim Tarihi:14.09.2014, 15.03); Ali İlhan, Mehmet Ali Çelik, Ali Ekber Gülersoy, Nevzat Gümüş, "Cehennem Deresi Kanyonu'nun (Ardanuç, Artvin) Ekoturizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi ve Planlama Önerileri", *Turkish Studies*, C. 12, S. 3, Ankara 2017, s. 319

iklimine benzeyen bir iklim hakimdir.⁵ Yıllık 451, 7 mm. düzeyinde yağış miktarına sahip olan Ardanoç'un yükseklik, bakı ve eğim gibi topografik özellikleri nedeniyle aldığı yağış miktarı her yerinde aynı değildir. Ardanoç'ta Doğu Karadeniz Bölümü'yle Doğu Anadolu'nun arasında geçiş özelliği taşıyan nemli iklimlere yakın olan yarı kurak bir iklimin egemenliği görülür. ⁶

4. ARDANOÇ'UN BİTKİ ÖRTÜSÜ VE MADENLERİ

Türkiye'nin coğrafi yönden ılıman kuşağın içerisinde bulunması vedört mevsimin yaşanıyor olması tabii bitki örtüsü yönünden çeşitliliğinden olmuştur. Eğim, yeryüzü şekilleri ve bakı gibi unsurlar uzun olmayan mesafelerde dahi bitki örtüsü yönünden önemli bir zenginliği teşkil etmiştir. Bitki topluluklarının oluşumunda ekolojik uyum, toprak çeşitliliği, yükselti ve eğim gibi topografik faktörlerin yanında, sislilik, yamaçların rüzgar aldığı konum gibi benzeri faktörler de etkili olmuştur.⁷ Ardanoç ve çevresinde yukarıda saydığımız etkenlerden dolayı bitki örtüsü; orman, çalı ve Alpin Çayır formasyonuna ayrılmaktadır. Ardanoç'da ormanları genel olarak nemli yayvan yapraklı ormanlar ve iğne yapraklı ağaçlardan müteşekkildir. Ardanoç bitki örtüsü kayın, gürgen ihlamur, akçaağaç, dişbudak, ladin, köknar, sarıçam gibi ağaçların oluşturduğu bu iki grupta birlikte mersin, defne, kocayemiş ve zakkum gibi daha küçük bitkileri de ihtive etmektedir.⁸ Eskiçağlardan beri madenler çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. Madenlerin nasıl çıkarıldığı, nasıl işlendiği, hangi amaçlar için kullanıldığı konusunda bir çok görüş olmasına rağmen hala bazı konularda muammalar sürmektedir. Bu açıdan bakıldığında Ardanoç'da manganez madeni çıkarılmaktadır. Manganez yeraltı maden ocağı ise Aşağırmaklar Köyünün sınırları içerisinde.⁹

5. ARDANOÇ'UN TARİHİ COĞRAFYASI VE ADINA DAİR DEĞERLENDİRME

---

⁵ <http://www.artvinilervakfi.org/Ardanuc.aspx>(Erişim Tarihi:14.09.2014, 20.10); İlhan, Çelik, Gülersoy, Gümüş, *Cehennem Deresi Kanyonu'nun (Ardanoç, Artvin) Ekoturizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi ve Planlama önerileri*, s. 321

⁶ Rızvanoğlu, *Ardanoç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, s. 22-28

⁷ Leman Albayrak, *Aşağırmak Köyünün Coğrafi Etütü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014, s. 53-54

⁸ Albayrak, *Aşağırmak Köyünün Coğrafi Etütü*, s. 57; Rızvanoğlu, *Merkezi Yaylalara Bir Örnek; Bilbilan Yaylası*, s. 35

⁹ http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler (Erişim Tarihi: 14.02.2015, 20.14)

Ardanuç'un adının nereden geldiği konusunda birçok görüş ileri sürülmüştür. Pek çok tarihçi ve araştırmacının ileri sürdüğü görüşler dışında bu konuda yöre insanının dilden dile dolaşan hikayeleri çeşitli efsaneler ve benzeri kültür unsurları da Ardanuç isminin aydınlatılmasında tarihi bir öneme sahiptir.

İlk olarak Urartu yazıtlarında karşımıza çıkan şekliyle Ardanuç'un "İldamusa" olarak adlandırıldığı görülmektedir. II.Sarduri'nin kitabesinde¹⁰ geçen "İldamuşa" isminin Ardanuç olduğu iddaası çeşitli araştırmacılarca da kabul edilmiştir. Ahmet Mican Zehiroğlu "*Antik Çağda Doğu Karadeniz*" adlı eserinde bu konu ile ilgili şunu söylemektedir: *Kapancyan isimli bir araştırmacı "İldamuşa" adıyla geçen yerleşim yerini Ardanuç kasabası civarı olarak adlandırmaktadır. İldamuşa ve Ardanuç isimlerinin morfolojik yakınlığı bu tezi güçlü kılmaktadır. Ayrıca Güneybatı Kafkas dillerinin ses değişim kuralları ve gramer özellikleri dikkate alındığında her iki sözcükte ortak bir türevin her iki farklı ismi gibi görünmektedir.*"¹¹

Subaşı'nın *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*'na dair yaptığı çalışmasında şu görüşü ileri sürmektedir. "*Ghazar P'arpec'i's*¹², V. yüzyılda meydana gelen olayları anlatırken *Tao/Tayk*¹³ ile *Klarceti*¹⁴ arasındaki "*Orjnahagh*" isimli yerleşim yerinin Ardanuç olduğunu söylemektedir."¹⁵

Ghazar P'arpec'i's, History of the Armenians adlı eserinde Sasani İmparatorluğu'nun dini baskılarına karşı yapılacak olan Avarary Savaşı (451) öncesinde Ermeni lideri Vardan Mamikonyan kardeşi Hmayeak'ı D. Roma İmparatorluğu'na yardım için gönderilmesi, yapılan görüşmelerin olumsuzlukla sonuçlanması ve Hmayeak Mamikonyan Ermenistan'a döndüğünde

---

¹⁰Sarduri derki; *Qulha ülkesine sefere çıktım ve ülkeyi. Qulha ülkesinin tahkimatlı kralı şehri İldamusa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha ülkesinin orada bulunan adamlarını öldürdüm. Demir bir mihir hazırlattım. İldamusa ehriine bir yazıt diktim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettin. Erkek ve kadınları sürgün ettim.* Bkz. Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 223

¹¹ Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağda Doğu Karadeniz*, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 2000, s. 15

¹²*Ghazar P'arpec'i's*: Ermeni tarihçidir. V. Yüzyılın sonunda Ermenistandaki Parpi kasabasında doğdu. VI. Yüzyılın başlarında *History Of Armenians* adlı eseri ortaya koydu. (<http://www.iranicaonline.org/articles/lazar-parpeci> Erişim Tarihi: 10.07.2019)

¹³ Tao Bölgesi: Çoruh ve Kura Nehirlerinin kaynakları arasında Tortum ve Oltu nehirleri vadilerinin oluşturduğu bölgenin adıdır. Kaynaklarda *Tao*olarakta adlandırılmaktadır. Bkz. Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, C. 8, S. 5, Ankara 2013, s. 706-707

¹⁴Klarceti Bölgesi: Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerinden, Arsian Dağları'nın batısından (Yalnızçam Dağları) ve oradan Şavşat ve Nigal (Artvin) in güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır. Ardanuç, Şavşat, Artvin (Nigal), Borçka (P'orçxa-Bourzo), Murgul ve Mrit (Gür. Mereti-Merceti-Muratlı) gibi vadiler Klarceti'nin sınırları içerisinde yer alır. Bkz. Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 707

¹⁵Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 12, Trabzon 2012, s. 19

Sasanilere karşı direnişe devam etmesi anlatılmaktadır. Hmayeak Mamikonyan'ın Parkhal Dağı¹⁶ yakınlarında hazırlıklar yaptığı, ardından Taoyakınlarında 'Orjnahagh" yani Ardanuç'ta Sasani kuvvetleriyle yaptığı savaşı kaybettiği ve orada öldürüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁷

Bilge Umar ise Ardanuç ismine Ardanoutzion denildiğini Türklerin bu ismi Ardanuç olarak söylediğinden bahsetmektedir. Ona göre “Ardanoutzion ise bunun içindeki kök sözcük arda, luvi diliyle hısımu ardılı dillerde akarsu anlamına gelen sözcüklerden biri olarak açıklar. Ayrıca Ardanuç kasabası, Ardanuç çayının yakınında kurulmuştur. Ardanuç çayının kendi adı hiç kuşkusuz Kappodokia dilindeki arda sözcüğü ile bağlantılıdır. Kasabanın adı "Ardanoutzion" bu ad'a Helen dilinin yeri anlamındaki "ion" takısı eklemekle türetilmiştir. Helen dilindeki "ç" sesi Helen yazımında "ç" harfi bulunmadığından "ç" yerine "tz" kullanılmıştır. Ayrıca Umar, Doğu Roma İmparatoru Costantinos Porphyrogenetos, Gürcistan dolaylarının anahtarı diye adlandırdığı bir hisarın "Adranoutzion" adıyla anıldığından bahsetmektedir. Bunu şimdiki Ardanuç'a eşitlemektedir.”¹⁸

Çoruh Nehrinin çevrelediği Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat kesimine “Klarceti veya Klarcet” adı verilmektedir. Ardanuç'u içine alan Klarceti Bölgesi'nin isminin Ermeni ve Gürcü kaynaklarında Xoyaççnun, Karaçnun ve Xoççavn şeklinde ifade edildiği görülmüş ve bu isimler Katarza¹⁹ ve Quturza'dan türetilmiştir.²⁰ Bu adı ilk kez Ptolemeus²¹ "Kalarzen" diye anmıştır.

---

¹⁶Parkhal Dağı: Kaçkar Dağı'na verilen isimdir. Artvin'in Yusufeli ilçesinebağlı bir köyün adı da Barhal'dır. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 462

¹⁷ Ghazar P'arpec'i's, *History of the Armenians*, (çev. Robert Bedrosian), Newyork 1985, s. 41; https://www.wikiwand.com/fr/Hmayeak_Mamikonian#/Sources_primaires (Erişim Tarihi: 05.05.2019; 10.15)

¹⁸ Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2000, s. 153; Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 20

¹⁹Katarza: Katarza'nın yer lokasyonu ile ilgili birçok araştırmacı görüş ileri sürmüştür. Subaşı, Katarza Ülkesi'ni Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat kesimini kapsayan bölge olduğunu bildirmektedir; Işıklı, Aras Nehri'nin kuzeyinde yer alan Güney Aras Dağları civarına yerleştirirken; Köroğlu ise Aras Nehri'nin güneyinde yer alan Aras Dağları'nın çevresine yerleştirmektedir. San, Katarza Ülkesi'ni Kars yakınlarında bir bölge de olduğu görüşüne karşın, Pınarcık ve Ozan, bu bölgenin Ağrı iline bağlı Karaköse Ovası olabileceği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bkz. Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s.12-13; Mehmet Işıklı, “Urartu Devletinin Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, C. LXIV, TTK Yay., Ankara 2000, s. 724; Oya San, *Urartu Krallığı'nın Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1994, s. 81; Pınar Pınarcık, *Urartu Ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi, İzmir 2012, s. 122; Ali Ozan, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı Nedenler ve Sonuçlar”, *Arkeoloji Dergisi*, C.VIII, S. 2, İzmir 2006, s. 34

²⁰Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 12-13

²¹Ptolemeus (M.S. 85-165); Yunan coğrafyacı, matematikçi ve astronomdur. İskenderiye'de yaşadığı sanılmaktadır. (<https://www.wikiwand.com/en/Ptolemy> Erişim tarihi:11.11.2018)

Klarceti Bölgesi için kullanılan temsili isimler arasında Strabon²² "Coğrafya" adlı eserinde Klarceti'den bahsederken "Chorzene ve Cambysene en kuzeydeki ve en çok kar yağışı olan yerlerdendir. Kafkas Dağları, İberya ve Kolkhis²³ sınırında yer almaktadır. Chorzane ve Gogarene Kura nehrinin diğer tarafında yer aldığını" bildirir.²⁴ Arşaklı Büyük Tiridat'ın kâtibî ve kronikçisi Agathangelos ülkesinde 301 yılında Hristiyanlığın yayıldığı yerler arasında Klarceti bölgesini de saymaktadır. Eristavlık döneminde Kartlı Kıralları Varaz Bakar'a (379-393) karşı ayaklananlar arasında, "K(a)larcet'teki "K(a)laçlar da bulunmuştur. Müslümanların Anadolu'da ilk fetihlerine yer veren Belazuri, Habib b. Mesleme'nin "Klarcît, Seryâlît, Hâhît, Hûhît, Ertahal ve Babu'l-Lâl halklarıyla da antlaştı. Sannâriyye ve ed-Dûdaniyye halkı ile de vergi ödemek üzere antlaştı." Açıklamasıyla bölgede fethedilen yerler arasında Klarceti'de yazmaktadır.²⁵ Bu da bize Ardanuç'un İslam akınlarının Kafkasya'da başladığı devirlerde bu bölgeye Klarceti adının verildiğini göstermektedir.

Klarceti ismini oluşturan topluluğun kökeni hakkında Gürcü dilinde a ünlüsü olmadığı için bu kavmin isminin K(a)laçlar olması gerektiği savunurlar. Kalaçların yurt edindiği bölge olarak Ardanuç, Şavşat, Artvin ve Borçka olduğunu vurgulamaktadır. İlkbahar ve sonbahar aylarında Artvin'den Karadeniz'e doğru esen soğuk rüzgara "Kalaç/Kalaş-yeli" denir. Günümüzde yelin adı "Kalaç/Kalaş," eski "Kalarç/Klarcet" bölgesinin hatırasıyla, (arşan/aslan, kurlak/kuşak, vaçak/vaşak gibi Türkçe sözlerde görüldüğü gibi) •R• sesi yutulmadan, büyük Türk Uruğu "Kalaç" adı'nın, eskiden "Kalarç" biçiminde olduğu bilinmektedir.²⁶

Kalaçlar, Divan-u Lügati't Türk'te²⁷ Kalaç ismi ile anılan bir Türk topluluğudur. Eserde şu şekilde geçmektedir: "Zülkarneyn isimli hükümdar Semerkand'ı geçip Türk Ülkelerine yöneldiği sırada Şu adında bir Türk hakanı vardı. Hakan Zülkarneyn geldiğini öğrenince doğuya yöneldi. Halk hakanın savuşup gitmesinden sonra binek bulanlar peşinden gitti. Hakan ordusuyla savuşup

---

²² Strabon (M.Ö. 64-M.S. 24), Roma İmparatorluk döneminde yaşamış Yunanlı tarihçi, coğrafyacı, gezgin ve filozoftur. Strabon dünyanın ilk coğrafyacısıdır.

²³ Kolkhis: Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan, kuzeyi Kafkas Dağları, Güneyi Ermenistan, Doğusu İberya, batısı, Karadeniz'le sınırlanmış bölgedir. Murat Arşan, "Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar" Arkeoloji ve Sanat Dergisi, S.97, İstanbul 2000, s. 33-34

²⁴ Strabon, *the Geography of Stabo*, XI. Kitap, (İngilizce Tecümesi: Horace Leonard Jones), Londra 1961, s. 323-325

²⁵ Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 13; El-Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yay., İstanbul 2003, s. 228-233; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 202

²⁶ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 202; İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yay., Trabzon 2004, s.34-35

²⁷ Divan-u Lügati't Türk, Kaşgarlı Mahmud'un yazmış olduğu Türk dilinin önemini göstermek için yazılan eserdir.

gittikten sonra orada çoluk çocukları ile yirmi iki kişi kalmıştı. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar ve savuşmamışlar idi. İşte bunlar o kimseler ki kitabın baş tarafında adlarını söyledim. Hayvanlarının belgelerini beyan ettim: Kınık “Salgur” ve başkaları gibi. Bu yirmi iki kişi yayan çekilip gitmek, yahut orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıkagelir; bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, yanlarına çoluk çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı, yorulmuşlar, terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelen iki kişi ile tanışır ve konuşurlar. Bu ikili derler ki: “Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız”. Yirmi ikiler onlara Türkçe “kal aç” derler, “aç kal” demektir. Sonradan bunlara “Kalaç” denilmiştir; asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara ‘Türkmanend’ demiş “Türke benzer” demektir, işte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.²⁸” Oğuz destanında²⁹ Kalaçlardan bahsedilmektedir.

Klarceti bulunduğu bölge açısından çok stratejik konumdadır. Çünkü Kafkasya coğrafyasının yanında doğudan gelen bir çok kavim bu bölgeden Anadolu topraklarına giriş yapmışlardır. Buradan yapılan göçlerin anahtarı olan bölge, adeta Anadolu’da meydana gelen olayların yaşanmasını sağlayan kavimlerin giriş ve çıkış kapısıdır.³⁰Bazı Gürcü tarihçileri de Çoruh Vadisi’ni içine alarak Of’dan Sürmene’ye kadar olan Doğu Karadeniz sahil şeridinin Kıyı Boyu Klarceti olarak anıldığından bahsetmektedir.³¹

Ardanuç’u içerisine alan Klarceti bölgesinin ismi Bagratlılar, Selçuklular, Caklılar (Moğol soyundan İlhanlı Hakanı Abaka Han döneminde bu bölge fethedilince buralar Posof’ta oturan Kıpçak kökenli Cak kalesi beyi Sargis Han’a verilmiştir.) Çıldır Atabeyliği devrinde değişmemiştir. Osmanlı Devletinin 1551 yılında Ardanuç’u fethetmesiyle beraber ilk olarak Erzurum Eyaletinin, 1578’de Çıldır Eyaletinin bir sancağı olmuştur. Bu dönemde de Ardanuç’a farklı isimler de verildiği

---

²⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-u Lugati’t Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), TDK Yay, C. 3, Ankara 1999, s. 412-415

²⁹ Oğuz Han’ın Irak-ı Acem’e savaş kararı almasıyla buradaki korkan beyler itaatlerini bildirdi. Oğuz han Damevend’i (kuzey iranda bir yer) yaylak yapmaya karar verdi. Buraya doğru yola çıktığında seferde yer alan yaşlı ve hamile bir kadın doğum yaptı. Bir oğlan çocuğu dünyaya getirdi. Kadın ve kocası bu yüzden geride kalmıştı. Aç kaldılar. Karınlarını doyurduktan sonra Oğuz han’ a yetiştiler. Oğuzhan’a bu duruma izah ettiklerinde aldıkları cevap ise: “Karısı doğum yaptı diye yoldan geri kalmak olurmu deyip, o zaman siz burda kalın oldu.” Türkçe olarak Qal’aç dedi. “Ey kadın aç ve geri kal” anlamındaydı. Oğuzun bu sözü ile orda kalmışlardı. Zamanla isim kalaç olmuştu. Kalaçboyuda bu çocuğun evladı ve torunlarından oluşmaktadır. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşidettin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Yay., II. Baskı, İstanbul 1982, s. 45-46

³⁰Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti*, s. 707

³¹ Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 18

görülmektedir. Halk arasında Selçuklunun gelişinden ve Osmanlının fetih sırasında Ardanuç kalesine "Ağcakale" denildiğinden bahsedilir. Ayrıca Ardanuç kalesinin halk arasında anılan bir başka adı da Gevher-nik (değerli cevher-maden) tir. Bu ismin kale çevresinde Osmanlıların 1551'de fetihleri sırasında da adı Gümüşhane olarak bilinen köyde eskiden beri işlenmiş gümüş madenleri ile ilgili olduğu düşünülmektedir.³²Klarcet ismi günümüzde Ardanuç ilçesinde yer alan Bereket köyünün eski ismi olarak kalmıştır. Bereket köyünde Klarcet Kalesi³³ adı verilen bir kale harabesi bulunmaktadır.

Ardanuç ismine dair günümüze kadar ulaşmış, iki efsaneden biri Ardanuç kalesini fethetmek isteyen Müslüman bir komutan ile alakalıdır. Tacir sıfatıyla seksen deveye yüklediği 160 sandık içerisinde kılıçlı bahadrlar yerleştirerek Ardanuç'a doğru gelir. Kalenin Beyinin izni ile kapılar açılır. Develer içeri girer. Birden develerdeki cengâverler cenk meydanına salınıverir ve kale içten fethedilir. Kale beyi bu durum karşısında hem üzülür hem de utanır. Bunun üzerine kendisini kaleden aşağıya Cehennem Deresine atar. Bunu duyanlar "ardan/arından uçtu" (utancından kaleden düştü) dedikleri için kale adı ardan- uç kalmıştır.³⁴

İkinci efsane ise Ardanuç Kalesi'nde yaşayan kralla alakalıdır. Efsaneye göre kralın oğlu bir çobanın güzeller güzeli olan kızına aşık olmuş. Kral bu aşk acısıyla yemeden içmeden kesilen oğlunun derdinin ne olduğunu öğrenmek istemiş. Oğlu krala durumu aktarmış. Kral ise oğluna üzülmemesini o kızı gelin olarak alacağından bahsetmiş. Kızı babasından istemelerine rağmen bu evliliğin olmayacağı bildirilmiş. Buna en büyük engelin ise Ardanuç kralının oğlunun hristiyan olması imiş. Müslüman olan kız bunu asla kabul etmeyeceğini bildirmiş. Kral bu olaya çok sinirlenmiş ve kızı zorla almaya karar vermiş. Düğün hazırlıkları başlamış. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra gelin alayı Ardanuç Kalesi'ne doğru hareket etmiş. Gelin alayı kaleye yaklaştığında Müslüman kız bir hristiyan ile evlenmektense ölmeyi tercih ederek Allah'a yalvarmış. Duası kabul olmuş ve orada ölmüş. Bu durum karşısında Ardanuç Kralının oğlu Müslüman kızın kendisini istememesinden çok ar etmiş. Bu olay sonrasında kralın oğlu kendini

---

³² Azmi Tozkoparan, Bekir Hazar, "Ardanuç Adı Üzerine", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 201 İstanbul 1966, s. 4049-4050

³³ Bereket kalesi hakkında bilgi sayfasında verilmiştir.

³⁴ Tozkoparan-Hazar, *Ardanuç Adı Üzerine*, s. 4049-4050

kaleden aşağıya atmış. Bunu görenler Arından uçtu demektirler. Yaşananlar sonrasında bu kelimeler halk arasında değiştirilerek Ardanuç adını almıştır.³⁵

İKİNCİ BÖLÜM

ARDANUÇ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Ardanuç'un yerleşim tarihi net olarak bilinmemektedir. İsmail Kılıç Kökten'in Kuzey Anadolu'da araştırma bölgemize yakın olan Kars ve çevresinde yaptığı çalışmalarla ilk bilgilere ulaşmaya başlamaktayız.³⁶ Kars ve çevresinde yapılan incelemelerde Neolitik Çağda buralarda yaşamın olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Ardanuç ve çevresinde bu devirde yaşamın olabileceği tahmin edilebilmektedir.³⁷ Son yıllarda yapılan çalışmalarla Ardanuç ve çevresinde yer alan ilçelerde yeni bulgular olduğu ortaya çıkarılmaktadır. Şavşat'ın Meşeli Köyü'nde 1930 yılında bir temel atma çalışması esnasında bronz ve tunç baltalar bulunmuştur. 1932 yılında Arhavi'de yer alan Sazazkale ormanının içerisinde tunçtan yapılmış baltaların yer aldığı bir mağara bulunmuştur. Dr. Kurt Bittel³⁸ araştırmalarında, Tunç Çağından kalma diğer eserlerle karşılaştırdığı bu baltaların Tunç Çağından kalmış olabileceğini ifade etmektedir. Kurt Bittel bu baltaları buraya nasıl geldiği konusunda çeşitli görüşler ortaya atmıştır. Bunlardan en önemlisi Kafkasya'yla Anadolu arasındaki ticaret ilişkisinden olabileceğine dikkat çekmiştir. Kafkasya bölgesi Tunç Çağının yoğun yaşandığı yerler arasındadır. Ardanuç ise Kafkasya ve Anadolu arasında köprü vazifesi görmektedir.³⁹

---

³⁵ ardanuçlular.org (Erişim Tarihi:12.06.2015, 12.03)

³⁶ İsmail Kılıç Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten*, C. VII, S. 27, TTK Yay., Ankara 1943, s. 601-613; İsmail Kılıç Kökten, "Orta, Doğu, Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten*, C. VIII, S. 32, TTK Yay., Ankara 1944, s. 659-689

³⁷ Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 10; Osman Aytekin, *Artvindeki Mimari Eserler I*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Van 1996, s. 9;

³⁸ Kurt Bittel, Hitit arkeolojisi alanında yaptığı çalışmalar ile tanınan Alman arkeolog. Kurt Bitten'e göre: "Söz konusu buluntular havzanın tarih öncesi çağlarını kısmen aydınlatır niteliktedir. Doğu Anadolu ve Kafkasya çok eski zamandan beri sıkı bir ticaret menşei olmuştur. Obsidyen denilen şeffaf taşların çokluğu mevcuttur. Bu suretle Orta ve Kuzey Anadolu'ya ait Hititler ve Hititlerden evvelki devirlerin alet ve gereçlerini oralardan satıl almış olmaları icap eder. Bu çevre eski dünyanın en önemli maden üretim merkezi olması, madenin bolluğu, hammadelerin yalnız ihracat faaliyetini değil bu bölgeler dâhilinde bir maden sanayiinnide keşfini doğurmuştur." Bkz. Kurt Bittel, "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S. I, İstanbul 1933, s. 156

³⁹ Bitten, *Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika*, s.156; Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, Egem Matbaacılık, Artvin 2001, s. 11

1955 yılında Ardanuç'a komşu olan Yusufeli ilçesine bağlı eski adı Nizgivan olan Demirköy'de yol yapım çalışması sırasında bakırdan yapılmış baltalar bulunmuştur.⁴⁰1967 yılında Murgul ilçesinin Damar Köyünde yer alan ana yatak maden sahasında eski devirlere ait ve tahtadan oyularak yapılmış bir madenci küreği bulunmuştur. C-14 testi yapılan materyalin yaklaşık olarak M.Ö. I. binin ikinci yarısında, eski Anadolu insanları tarafından kullanılmış olabileceği söylenmektedir. Bununla beraber C-14 yöntemiyle saptanan tarih, Murgul maden yataklarının çok daha önceki tarihlerde de kullanıldığını bize göstermektedir. Günümüze kadar kullanılan bu maden sahasının tarihi miladın öncelerine kadar uzaması ayrı bir önem arz etmektedir. Bu da bize Kurt Bittel'in ileri sürdüğü gibi bölgenin maden üretim merkezi olması ve yoğun bir ticaretin gözlemlendiği bölgede yaşamın var olduğunu ortaya koymaktadır.⁴¹ Ayrıca yine Yusufeli'nde Bakırtepe Köyü sınırları içerisinde bir mağara tespit edilmiştir. Bir kısım araştırmacılardan oluşan ekip 1997 yılında mağarayı incelemişlerdir. Araştırmacıların "Savangin Mağarası" adını verdikleri bu yerde asıl önemli olan ise yörenin Prehistorik dönemlerden kalma geçici bir yaşanabilir sığınak olabileceği tespitidir.⁴²

Savangin Mağarası, ile ilgili 1995 yılında Osman Aytekin yaptığı incelemede, bu mağaranın girişindeki yazıtta dikkat çekmiştir. Savangin Mağarasının girişinin hemen üstünde kayaya kazınarak oluşturulan bu yazıt dört satırdan ibarettir. Bu yazıttaki şekillerin eski Türk Runik⁴³ harflerine benzerliğine dikkat çekilmiştir.⁴⁴ Artvin yöresinde ilk Türk izlerini araştıran Alparslan Ceylan "Bakırtepe Mağarası" olarak adlandırdığı bu mağaradaki yazılarda Türk izlerini aramıştır. Ceylan yazıt ile ilgili, "İs yüzünden bir bölümü silinmiş olsada çeşitli hayvan figürlerinin tespiti belirgindir. Bu hayvanlardan geyik figürleri belirgindir. Tarihinin belirlenmemiş bu mağara için Kagızman Geyiklitepe yazıları örnek teşkil edeceği belirtilir"⁴⁵ demektedir. Bu durumda

---

⁴⁰Veli Sevin, "Yusufeli Kaleleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 33, Erzurum 2007, s. 201; *1967 Artvin İl Yıllığı*, Güneş Matbaacılık, s. 97; Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 12

⁴¹Ergun Kaptan, "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, S. 89, Ankara 1977, s. 92

⁴²Osman Aytekin, "Artvin-Yusufeli'nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı, Tarih Mağaradan Aydınlanacak", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, S. 61, İstanbul 1999, s. 70-72.

⁴³ Runik Harfleri: Runik kelime olarak " Sır, giz, esrar " gibi anlamalara gelmektedir. İnsanlar birbirleri ile iletişimi sağlamak, yaşadıkları çağlarda yaptıkları olayları anlatmak için birçok damgalar ortaya çıkartma ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaçtan dolayı dünyanın birçok yöresinde değişik tarzda bu tür damgaları görmek mümkündür. Anadolu'da birçok mağaralara ve kayalara işlenmiş bu tür damgalara rastlanmaktadır. Türk runik alfabesinin en önemlisi Orhun Yazıtlarıdır. Bkz. İsmail Doğan, "Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası", *TDK Yay., Türk Dili Araştırma Yıllığı, Belleten 2000*, Ankara 2001, s. 151-173

⁴⁴ Aytekin, *Artvin-Yusufeli'nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı, Tarih Mağaradan Aydınlanacak*, s. 70-72

⁴⁵Alparslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri", *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. I, Ankara 2006, s. 220

aklımıza gelecek iki soru bulunmaktadır. Birincisi bu mağaranın kullanım tarihi, ikincisi ise yazıların Türk Runik yazısı olup olmadığıdır. Bu mağaranın kullanış tarihi prehistorik döneme aitse ve yazılar Türk Runik yazılarıyla yazılmışsa o zaman Türk tarihinin bu bölgede göçlerinin ve yerleşimlerinin prehistorik dönemlerde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Bu arkeolojik veriler bölgede tesadüfen ortaya çıkan birtakım buluntulardır. Özellikle, Ardanuç'un tarihine de ışık tutması açısından önemlidir. Ancak şunu da söyleyebiliriz ki yapılan incelemeler bizlere Ardanuç ve çevresinde Tunç Çağında yaşamın olduğunu göstermektedir. İleride de yapılacak yeni çalışmalar ve buluntular tıpkı Ardanuç'a yakın diğer yerlerde olduğu gibi bu bölgeninde, Neolitik çağlarda buralarda yerleşimlerin olabileceğinin ipuçlarını bize verecektir.

1. HURRİLER DEVRİNDE ARDANUÇ

Ardanuç'un çevresinde ortaya çıkan bu tarihi kalıntılar ile ilgili olarak aklımıza gelen ilk kavim Hurrilerdir. Hurrilerin bu bölgede yaşamış olabilecekleri ve maden kaynaklarının bunlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.⁴⁶ Özellikle Hurrilerin yayıldığı coğrafyayı dikkate aldığımızda bu kültürün Ardanuç'u da içerisine aldığını görmekteyiz. Hurriler güneyde Suriye, kuzeyde Kafkasya, batıda Elazığ ve doğuda Urmiye Gölü'ne kadar yayılmışlardır. Günümüzde Ardanuç'a yakınlığı ile bilinen Erzurum ve çevresinin bu kültürün en önemli temsilcisi olan şehirlerimizden olduğu bir gerçektir.⁴⁷

Karaz Kültürü, denilen dönemin en önemli medeniyetlerini Hurrilerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Mevcut tarihi ve arkeolojik verilerin hepsi, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini göz önünde bulundurur. Bu kültür bölgede varlığını Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250–1750) sürdürmüştür.⁴⁸ Ardanuç'uda içine alan bir coğrafyada yer alan Hurrilerin yeryüzünde kolayca işlenebilen bakır madenlerini kullandıkları düşünülmektedir. Ardanuç'ta butür bir girişim ile ilgili elimizde bir malzeme bulunmamaktadır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi çevresinde bu malzemeler elde edilmiştir. Bunun yanında Hurrilerin sanat ve el işçiliği konusunda uzmanlıkları bilinmektedir. Sümerce "tabira" anlamında kullanılan "bakır ustası" sözcüğünün Hurrilere ait olduğu düşünülmektedir. Hurri dilinin de Kafkasya kökenli olması ve peşpeşe dizilen son eklerden

---

⁴⁶Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 10

⁴⁷Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, "Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13, Mersin 2013, s. 34

⁴⁸Veli Ünsal, "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 3 Samsun 2008, s. 399

kelimeler türetmeside önemlidir. Fiil çekimleri de bu şekilde yapılmaktadır. Kafkas kavimlerindehala bu tür dil kullanımı devam etmektedir. Gürcü’ce de - ili ile biten şahıs isimleri mevcuttur.⁴⁹ Bu da bizlere şuana kadar elde edilen verilerle ilgili yapılan incelemelerde Hurrilerin Tunç Çağında Ardanuç ve çevresinde var olduğu görüşünü ortaya atmaktadır.

2. HAYAŞA VE AZZİ KRALLIĞININ ADRANUÇ’A ETKİSİ

Kuzey Anadolu’da Hurrilerin bölgeden göçlerinin ardından M.Ö. XV. yy.’da Hayaşa ve Azzisiymiyle anılan bir topluluk ortaya çıkmıştır. Bu topluluğun ne kadar varlığını sürdürdüğü bilinmesede bir asırdan fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁰ Hititler tarafından Hayaşa ve Azzi olarak isimlendirilen, Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inandığımız bu topluluklar, Hurrilerin mirasını Kuzeydoğu Anadolu’ya taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilebilirler.⁵¹ Hayaşa ve Azzilerin yer lokasyonu ile alakalı bir çok araştırma yapılmıştır. Araştırmacıların görüşleri şu şekilde olduğunu ifade edebiliriz:

Hayaşa-Azzilerin yer lokasyonu ile ilgili en eski görüşlerden birini ortaya atan isim Goetze, Hayaşa’yı Isuwa Bölgesi’nin⁵² kuzeyine yerleştirmiştir. E. Forrer’e göre Hayaşa ve Azzi topraklarını, Doğu Anadolu Bölgesinde, özellikle Van Gölü ve çevresinde olduğunu bildirir.⁵³ Hitit Kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) ile Hayaşa kralı Huqqana arasında yapılan Huqqana

---

⁴⁹1967 Artvin İl Yıllığı, s. 104; Ahmet Ünal, “Hurriler: Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, *1996 Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1997, s. 15-23

⁵⁰ Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2008, s. 35

⁵¹ Veli Ünsal, “Hayaşa Krallığı’nın Kuzey Anadolu’da Varlığı ve Hayaşa Hitit İlişkisi”, *Researcher: Social Science Studies*, C. 5, S. IV, Ankara 2017, s. 804

⁵²Isuwa Bölgesi: Hitit İmparatorluk dönemine ait belegelerde Isuwa olarak adlandırılan bölge bugünkü Elazığ ilinin bulunduğu yöreyi kapsamaktadır. Isuwa’nın kuzeyde Murat Innağı, batı ve güneybatıda Fırat ırmağı ile sınırlandığı, güneydoğuda ise sınır kesin olarak belirlenememekle beraber, Yukarı Mezopotamya düzlükleri ve Yukarı Dicle havzasına dek ulaştığı kabul edilmektedir. Bkz. Turgut Yiğit, “Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi”, *Tarih Araştırma Dergisi*, C. 17, S. 28, Ankara 1995, s. 233

⁵³Serkan Demirel, “A Contribution to Localization of Azzi-Hayaşa Mentioned in Hittite Cuneiform Texts”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C.11, S.1, Ankara 2017, s. 98

anlaşmasının⁵⁴ metnini yayınlayan Friedrich, Hayaşa'nın konumu hakkında Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde aranması gerektiğini bildirmektedir.⁵⁵

II. Mursili'nin saltanatı (M.Ö. 1343-1315) sırasında yazdırdığı anelerde rastladığımız “Aripşa'ya karşı savaşı yürüttüm... fakat adı geçen Aripşa deniz kıyısındadır”....İfadesinden yola çıkan J.Garstang, Aripşa şehrinin⁵⁶ Van Gölü ve çevresinde aranmasının yalnız olacağından bahsetmektedir. Hayaşa, Fırat Nehri ile Karadeniz arasında aranmalıdır. Bunun için kaynaklarda “Deniz İçindeki Şehir” olarak tanımlanan Aripşa'nın Karadeniz sahilde aranmasının uygun olacağından bahsetmektedir. Anadolu coğrafyasına baktığımızda bu şehrin yukarı ülke diye adlandırılan bölümde olmasının sebebiyle Karadeniz'de ya da Van Gölü ve çevresinde olma ihtimali gözler önüne serilmektedir. Güterbock ise, II. Murşili'nin onuncu saltanat yılında yaptığı seferin yönünden hareketle Hayaşa'yı Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde aranması gerektiğini savunmaktadır.⁵⁷

Kırzioğlu, “Azzi ülkesinin, Gümüşhane ve Rize bölgesinde, Hayasa ülkesinde Erzurum, Bayburt, Erzincan ve Su şehri ile çevreleri olarak göstermektedir”.⁵⁸Kuzey Anadolu araştırmaları yapan Ünsal göre, “Hitit devrinde Anadolu topraklarını, Yukarı Memleket (KUR.URU.UGU-Tİ)⁵⁹

---

⁵⁴Huqqana Antlaşması: I. Şuppiluliuma (M. Ö. 1380-1345) ile Hayaşalı Huqqana arasında yapılmıştır. Antlaşma da bazı önemli noktalar şu şekildedir: “Hatti ülkesi kralı majeste Suppiluliuma şöyle (der): Bak, seni, Huqqana'yi, arkadaki kahramanı? Yücelttim ve sana asalet ünvanı verdim? Seni Hattuşa'da ve Hayaşalılar arasında iyilikle tanıttım ve sana kız kardeşimi zevce olara verdim.” Hitit kralları merkezden uzakta bulunan eyaletlerin yönetimini, kendilerine ve Hitit ülkesine karşı mutlak sadakat isteyerek güvenilir kişilere, özellikle de hanedan üyelerine verirlerdi. Vasalı oldukları ülkelerle emirname niteliğinde antlaşmalar yaparlardı. Ayrıca Hitit krallarının, vasalları kendilerine bağlamak için başvurduğu yöntemlerden biri de, diplomatik evlilik idi. Burada karşımıza çıkan en önemli olan olay ise I.Şuppiluliuma'nın Huqqana'yı vasalı olarak görmesi ve ona ünvanlar vermesidir. Onu Hayaşalıların krallığına getirmesidir. Evlilik yolu ile de bu bağı güçlendirip Kuzey bölgesini güvence altına almaya çalışmasıdır. Bkz. Rukiye Akdoğan, “Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar”, *VITA Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, (Ed.: Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker), Ege Yay., İstanbul 2007, s. 28-31

⁵⁵ Ünsal, *Hayasa Krallığının Kuzey Anadolu'da Varlığı ve Hayaşa Hitit İlişkisi*, s. 796

⁵⁶Aripşa Şehri: Bu şehrin yer lokasyonu hakkında birçok görüşleri sürülmüştür. Hitit kaynaklarında Deniz kıyısındaki şehir olarak adlandırmışlardır. Araştırmacıların bir kısmı bu şehri Karadeniz kıyılarındaki Giresun'la özdeşleştirirken, bir kısmı da Van gölü ve çevresinde yer aldığı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bkz. Garstang-Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 1959, s. 38-39; Ünsal, *Hayasa Krallığının Kuzey Anadolu'da Varlığı ve Hayaşa Hitit İlişkisi*, s. 796; Charles Burney, *Historical Dictionary of the Hittites*, The Scarecrow Press, Oxford 2004, s. 38; Robert P. Ghazaryan, *The Development Of The Armenian Statehood: Kingdom Of Hayasa (XIV-XIII Centuries Bc)*, Fundamental Armenology, S. 1, Yeveran 2015, s. 18-19

⁵⁷ Ünsal, *Hayasa Krallığının Kuzey Anadolu'da Varlığı ve Hayaşa Hitit İlişkisi*, s.796

⁵⁸Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 33-34

⁵⁹Yukarı Ülke: Hitit merkezi Hattuşa ile Kuzeydoğuda Hayaşa-Azzi ve kuzey de Kaşka Ülkeleri arasında kalan kısımdır. Bkz. Leyla Murat, “Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi”, *Türkiye'de Sosyal Bilimler Gelişmesi ve DTCF Sempozyumu Bildirgesi*, Ankara 1998, s. 186

ve Aşağı Memleket (KUR.URU.SAP Lİ-Tİ)⁶⁰ ismi ile iki büyük bölüme ayrıldığını, Bayburt'tan Artvin'in doğusuna kadar uzanan Hayaşa-Azzi krallığının çekirdek toprakları olduğunu bildirmektedir. Yukarı Memleket kuzeyden Kaşka, Kuzeydoğu ve doğudan da Hayaşa topraklarıyla çevrili idi.⁶¹ Hayaşa-Azzi Krallığı'nın lokalizasyonu ile ilgili olarak Pehlivan, "Bölgenin iklimini, doğal çevre şartlarını ve yüz elli yıla yakın kaynaklar yardımıyla izleyebildiğimiz siyasi olayların sonuçlarını dikkate alarak, çekirdek Hayaşa topraklarını, Çoruh- Kelkit vadisi başta olmak üzere, Giresun-Rize ve Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan Karadeniz'e paralel komumdaki topraklara lokalize etmeyi uygun bulmaktayız"⁶² demektedir.

Hayaşa ve Azzi Krallığı M.Ö. XV. yy.'ın sonlarında tarih sahnesine çıkmıştır. Özellikle Hititlerin kuzeyinde yer alan iki düşmandan birisi olmuştur. Hititlerin zor duruma düştükleri zamanlarda bir diğer kuzey komşusu Kaşkalarla beraber hareket ederek Hitit topraklarına akınlarda bulunmuşlardır. M.Ö. XIV. yy.'ın başlarından itibaren Hitit tahtına çıkan III. Tuthalya (M.Ö. 1400-1381), I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) ve II. Mursili (M.Ö. 1343-1315), Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşa-Azzi Krallığı ile zaman zaman savaş ortamına girmişlerdir. Bu savaşları Hititler kazanarak Hayaşa-Azzi Krallığı üzerindeki hakimiyetlerini pekiştirmişlerdir. Ancak bu krallık en küçük otorite boşluğunu fırsata çevirerek Hititler üzerine akınlar yapmışlardır.⁶³ Araştırmamızda bizi ilgilendiren konu Hayaşa ve Azzi krallığının Hititlerin vasalı olmasıdır. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) ile Hayaşalı Kralı Huqqana arasındaki antlaşma bunu doğrulamaktadır. Hayaşa ve Azzi Krallığının Ardanuç'a hakim olduğuna dair bir veri elimizde olmasa da çevresindeki bölgelerde etkin olduğu muhtemeldir. Bu durumun komşu Ardanuç'u da etkilediğini görmezden gelemeyiz. Hayaşa ve Azzi Krallığının, vasal olmasıyla Ardanuç'un çevresinde Hititlerin hakimiyetinin söz konusu olduğu anlamına gelmektedir. Bu da bize Hititler gibi çağının en önemli devletlerinden birinin Ardanuç ve çevresinde vasalları vasıtasıyla etkileşime geçmiş olabileceğini göstermektedir.

---

⁶⁰Aşağı Ülke: Arzava (Batı Anadolu), Tuvanuva Bölgesi (Niğde, Bor, Aksaray ve civarı) ve Konya Ovası-Tuz Gölü arasındaki bölge olduğu yönünde pek çok araştırmacı fikir birliğindedir. Bkz. Pınar Bülbül YAMAN, *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006, s. 37

⁶¹Veli Ünsal, "Eskiçağda Yusufeli ve Çevresi", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*, (Ed.: Muammer Demirel, Mustafa Akıllı), Yusufeli Belediyesi Yayını, İstanbul 2010, s. 14-15

⁶² Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*", s. 37

⁶³ Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006, s. 90

Ermeni tarihine baktığımızda Hz. Nuh'un gemisi Ağrı Dağı'nda durduktan sonra oğlu Yasef'in torunu olan Hay'dan türeyerek Ermenistan'ın yüksek platolarında yayıldıklarından bahsetmektedir. Kendilerine Hayk, Hay, Haik gibi isimlerle çağıran Ermeniler, yayıldıkları coğrafyayıda şu şekilde açıklamaktadırlar: Büyük Ermenistan üç bölgeden oluşmaktadır. Birinci bölge *Günümüzde yer alan Ermeni coğrafyasını Hazar Denizinden başlayarak Fırat nehrinin doğu kısımlarıdır. İkinci bölge Fıratı batısından başlayarak tarihi Kilikya bölgesine kadar uzanmaktadır. Üçüncü bölgede tarihi Kilikya Bölgesidir. Buradanda anlaşılacağı üzere Büyük Ermenistan denilen ülke Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasındaki bölgedir.*⁶⁴Burada bizi ilgilendiren durum ise Ermenilerin Hititler zamanında yaşayan Hayaşaları kendi milletlerinden saymasıdır. Özellikle Hay'ın soyundan geldikleri efsanesiyle Hititlerden aldıkları "+asa" ekini alarak Hayaşaları kendi kökeninden geldiğini iddia etmeleridir. Bu isimle "*Hayların Ülkesi*" yani "*Ermenilerin Ülkesi*" adını alması için çabalamaktadırlar. Ardanuç'u içine alan Gogaren (Ermeni dilinde Gugark) bölgesine Büyük Ermenistan sınırı içinde yer vermektedirler. Kendi kökenlerinden geldiklerini iddaa ettikleri Hayaşalarında akrabaları olduğu diğer Ermeni uluslarıyla etkileşime girdikleri izlenimi vermek istemektedirler. Bu bölgede kendi geçmişlerini ispatlama çabası içinde yer almaktadırlar.⁶⁵

Hurrilerin göçünden sonra ortaya çıkan Hayaşa ve Azzilerin yer lokasyonları ile ilgili bazı araştırmacıların görüşlerine yer vermeye çalıştık. Görüldüğü gibi Hayaşa ve Azzileri, kimi araştırmacılar, etki alanının Artvin'in doğusu olan, Çoruh ve Kelkit vadisinin başlangıç yeri Yalnızçam dağlarından başlayarak Ardanuç'u içine alan bir coğrafyada yer aldığı, kimi araştırmacıya göre ise Ardanuç'u hakim olunmayan fakat çevresinde etkili olan şehirlerde hüküm sürdüğü kanaati mevcuttur. Hayaşalıların Ardanuç'da yaşadığına ait bir kanıt elimizde yoktur. Yüzelli yılı aşkın bir süre Ardanuç'u çevreleyen şehirlerde etkili olan bu topluluğun bölgeye bir etkileşimi olduğu muhtemeldir.

---

⁶⁴Esar Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1976, s. 22; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967, s. 18; Artak Movsisyan, *Ermeni Tarihi (Özet Kitap)*, Yerevan Devlet Üniversitesi Yay., (Çev. Marta Minasyan), Yerevan 2017, s. 6-17

⁶⁵Movsisyan, *Ermeni Tarihi (Özet Kitap)*, s. 17; Şevket Dönmez, *Anadolu ve Ermeniler*, Anadolu Öntarih Yay., İstanbul 2016, s. 11

3. URARTULAR DEVRİNDE ARDANUÇ

Tarihi kayıtlara baktığımızda Urartu Devleti'nin kuzey yayılımı esnasında Ardanuç ve çevresinde akınlar yaptığı tespit edilmiştir. Böylece ilk kez Ardanuç ve onu içeren bölge tarih sahnesine çıkmıştır. Urartu Devleti M.Ö. I. bin yıl içerisinde Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyasında etkin olmayı başarmıştır. Urartuların Kuzeye seferler yapmasındaki en önemli sebeplerden birisi maden yataklarına hakim olmak istemeleridir. Doğu Anadolu bölgesinde bulunan zengin demir, bakır, kurşun ve gümüş yatakları, ilk kez Urartular döneminde büyük oranda işletilmiştir.⁶⁶ Asur-Urartu mücadelesinin kökeninde de büyük oranda bu ülkelerin sahip olduğu maden zenginlikleri yatmaktadır. Çünkü her iki tarafın da söz konusu ülkelerden haraç olarak maden aldıkları bilinmektedir.

Urartuların, kuzeye yayılmasında bir diğer sebepte yeni ticaret yolları ortaya çıkarmak olabilir. Çünkü Akdeniz'e gidecek ticaret yolları Asurlular tarafından zaafa uğratılmaktaydı. Aynı zamanda Akdeniz'de Fenike gibi deniz ticaretinde usta kavimler bulunuyordu. Bu sebepler Akdeniz ve çevresinde Urartuların rekabet gücünü azaltıyordu. Özellikle madeni silahların yanında diğer ihraç mallarını Ege ve Akdeniz kıyılarına ulaşması için Urartular başka liman kentlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum için en elverişli bölgeyi Doğu Karadeniz kıyıları görmekteydiler.⁶⁷

Urartu Krallığı zamanında kuzeye ilk seferlerin Kral İşpuini (M.Ö. 830-810) ve oğlu Minua (M.Ö. 810-786) döneminde olduğu bilinmektedir. Kralların yaptığı seferler sonrasında Luşa, Witerhu ve Katarza'dan⁶⁸ büyük ganimetle döndükleri anlatılmaktadır.⁶⁹ Urartuların Katarza adını verdikleri bu bölge Ardanuç'u da içine almaktadır. Ardanuç'un içinde yer aldığı ve en yaygın olarak kullanılan Klarjeti isminde Katarza'dan türediği tahmin edilmektedir.⁷⁰

Örneğin Van şehri, Surp Pogos Kilisesi ön yüzünde Katarza ile ilgili olarak:

“Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve oğlu Minua bu siteli diktirdiler. Tanrı haldi kendi mızrağı ile sefere çıktı, Witerhu boyunu yendi, Luşa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi.

---

⁶⁶ Oktay Belli, “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara 2000, s. 371

⁶⁷ Mehmet Işıklı, “M.Ö. I. Binyılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Diauehi Krallığı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Erzurum 2000, s. 62; Osman Emir, “Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi”, *Karadeniz İnceleme Dergisi*, C.13, S.13, Trabzon 2012, s. 13

⁶⁸ Katarza hakkında bilgi için dipnot 19'a bakabilirsiniz.

⁶⁹ Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s. 10-11; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası*, s. 718

⁷⁰ Subaşı, *Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*, s.15

İpşuini güçlüydü ve Minua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası x 1460 suvari ve 15760 piyade vardı. Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İpşuini ve İpşuini oğlu Minua'nın önünde gitti. Luşa ve Katarza boylarını püskürttü. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla, Witerhu, Luşa ve Katarza boylarına ve Etiuhi Ülkesinin krallarına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlüydü, Tanrı Haldi'nin mızrağı'da güçlüydü. Sarduri oğlu İpşuini ve İpşuini oğlu Minua sefere çıktı. Witerhu, Luşa, Katarza boylarını ve Etiuhi ülkesinin krallarının takviye birliklerini püskürttüler. Oradan Anase Şehrine geldiler. X bin, 720 erkek, X bin 670 kadın, X yüz 26 at, 13540 büyükbaş hayvan... ”⁷¹.

Kral İpşuineve oğlu Menua Urartu Devleti'ni ortak krallık olarak yönetmeye gayret göstermişlerdir. Yukarıda bahsedilen seferlere baktığımızda bu yerlerin fethedilip hâkimiyet altına alınmasından çok yağma seferleriyle ganimet elde edilmek için yapıldığını görmekteyiz.⁷²

Urartu Kralı İpşuini'den sonra yerine oğlu Menua geçmiştir. Menua zamanında kuzeye doğru genişleyerek devam eden fetih hareketleri yağma amacıyla değildir. Bölgenin sahip olduğu maden, kereste, insan gücü ve hayvancılığın farkında olan Menua bu sebeple ele geçirdiği yerlerde kalıcı olmayı düşünmüştür. Fethettiği bölgelerde kaleler kurdurması bu durumu teyit etmektedir.⁷³

Menua'dan sonra yerine oğlu, I. Argaştı (M.Ö. 786-764) başa geçmiştir. Onun zamanında da kuzeye seferler yapıldığını Horhor yazıtlarının 5. Kısımda yer alan şu ifadelerden anlamaktayız.

“Minua oğlu Argaştı der ki: Tanrılar bana kulak verdiler. Etiuni ülkesine sefere çıktım. Eriahi Ülkesini ve Katarza Ülkesini ele geçirdim ve İsqigulu⁷⁴ Ülkesine kadar ilerledim.”⁷⁵ Bu kayıtlar Ardanuç ve çevresinin bu akınlardan etkilendiğini göstermektedir.

Urartular II. Sarduri (M.Ö. 764-735) zamanında, en güçlü rakip olarak karşılarında Asur Devleti'ni görmekte idi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi maden kaynaklarına hakim olmak çok önemliydi. Bu yüzden iki devlet arasında M.Ö. 743 yılında günümüzde Adıyaman'ın ilçesi olan Halpa adı verilen mevkide yapılan savaşı Urartular kaybetmişlerdir. Yaşanan bu gelişme Urartuların bölgedeki maden kaynaklarını kaybetmesine neden olmuştur. Bu durum karşısında II.

---

⁷¹Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katoloğu*, s. 35-37

⁷²Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2006, s. 50

⁷³Veli Ünsal, “Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 5, Trabzon 2008, s. 18; Işıklı, M.Ö. I. Binyılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Diauehi Krallığı, s. 57

⁷⁴İsqugulu: Urartuların Kimmer ve İskit kavimlerine verdikleri isimdir. Taner Tarhan, Kimmerler ve İskitler, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çicek, Salim Koca), C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 755-803

⁷⁵Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katoloğu*, s. 172

Sarduri maden yataklarına hakim olmak için kuzey yönünde fetih hareketleri yapmaya karar vermiştir.⁷⁶

Urartu Kralı II. Sarduri kuzeye yönelmesiyle birlikte Qulha⁷⁷ adı verilen bir ülkeyle karşılaştığı ve bu ülkeye iki seferde bulunduğu bilinmektedir.⁷⁸ Ururtulardan kalma Analı Kız stelinin ön ve sağ yüzünde yer alan ifadeler onların Qulha ülkesine seferler yaptığını doğrulamaktadır.

II. Sarduri, Analı Kız stelinde Qulha ülkesine seferler yaptığını ve bu seferleri Tanrı Haldi'ye kahramanlıklarını göstermek adına gerçekleştirdiğini yazmaktadır. Qulha ülkesinin kral şehri olan İldamusa'yı zor kullanarak ele geçirdiğini, halkını yaktını ve kadın-erkek bir çoğunu da sürgün ettiğini bildirmektedir. Qulha ülkesinde demir bir mühür hazırlattığını ve İldamusa şehrine yazıt diktirdiğini belirtmektedir.⁷⁹

Söz konusu kitabede Qulha'nın *İldamuşa* isimli başkentlerinden söz edilmektedir. II.Sarduri'nin kitabesinde geçen *İldamuşa* adındaki yerleşim yerinin bugünkü Ardanuç civarında olduğu düşünülmektedir. Yukarıda Qulha ülkesinden ganimet olarak demir bir kral mührü aldığını belirtmektedir. Bu durum Doğu Anadolu ve kuzeyinde gelişmiş bir maden teknolojisinin olduğunu göstermektedir.

Urartu kayıtlarından Ardanuç tarihi ile ilgili çıkarılacak hükümlerden biri Katarza bölgesiyle yakın ilişkisi, diğeri ise Qulha ülkesinin başkenti İldamusa olarak Urartuların ganimet temini amaçlı saldırılarına uğramasıdır.

---

⁷⁶ Mehmet Kurt, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 1, Elazığ 2009, s. 5

⁷⁷ Qulha'nın lokalizasyonu ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Qulha Ülkesini, Ardahan ilinin Göle ilçesi olarak göstermeye çalışılmaktadır. Buna sebep olarak Hayvancılığa elverişli yapısı, Hanak/ Ortakent yazıtı ve dolayısıyla Haşa ülkesi ile rahatça kurulabilecek bağlantısı, Urartu öncesi dönem iskanı ve ilk sefer yollarının biraz dışındaki konumunun yanında; Qulha ile Göle'nin eski adı arasındaki benzerliğe değinilerek destek verilebilir. İlçenin Orta Çağ'daki adı olan "Kola" olması dikkate alınacak kadar Qulha'yı çağrıştırmaktadır. Göle adı Gürcü kaynaklarında "Kola", Ermenice'de "Kol" biçiminde geçmektedir. Köroğlu, *Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası*, s. 736-737; Qulha Ülkesi'nin, Rioni'nin kuzeyinden Aşağı Çoruh'a kadar yayılmış olabileceği kabul edilen Kolhis Krallığı'nın bir parçası olduğudur. Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, İzmir 2012, s. 471; Kırzioğlu, Qulha ülkesini Orta Çoruh Bölgesinde olduğunu ve Urartular ile savaştığını belirtmektedir. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 43

⁷⁸ Zehiroğlu, *Antik Çağda Doğu Karadeniz*, s. 5

⁷⁹ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 223

4. ARDANUÇ VE ÇEVRESİNDE KİMMER VE İSKİTLER

Klarceti Bölgesi, Urartu hâkimiyetinin sonlarına doğru Kafkasya üzerinden gelen Kimmer⁸⁰ ve sonrasında İskit⁸¹ akınlarına maruz kalmıştır. Kimmerlerin ve İskitlerin Anadolu'ya geliş yönüne dair pek çok görüş ileri sürülmüştür. Ancak bizim için burada önemli olan kuzeyden geldikleri kısmı olup Ardanuç ve çevresini etki altına alıp almadıklarıdır. Kafkasya geçitleri Anadolu'ya giriş için önemli bir kapı niteliğindedir. Kimmerler, İskitlerin baskısı sonucu yurtlarından göç etmek zorunda kalmışlardır. Kimmerler M.Ö. VIII. yy'da Karadeniz'in kuzeyinde, Kuzey Kafkasya'nın batı yakalarından, Kırım ve Kerç topraklarına kadar yaşıyorlardı. M.Ö. VIII.yy.'ın sonunda Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar gelen İskitler tarafından sıkıştırılarak göçe zorlandılar. Bir kısmı Karadeniz'in doğusundan Meot-Kolx yolu⁸² ile Kuzeydoğu Anadolu'ya, bir kısmı da Daryal Geçidi'nden⁸³ Transkafkasya ve Ön Asya'ya yayılmışlardır.⁸⁴

Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler, Gürcistan düzlüklerine ulaştığında bölgenin siyasi vaziyetini baştan sona değiştirmiş ve Karadeniz sahillerine hakim bulunan Kolkhis Krallığı'nın yıkılmasına sebep olmuştur. Yurt bulmak amacıyla gelen Kimmerler yayılım alanı olarak Urartu topraklarını görüyorlardı. Bu durum Urartu açısından hem toprak kaybı hemde insan kaybı anlamına gelmekteydi.⁸⁵ Bu da göstermektedir ki bu kadar yoğun bir şekilde gelen göç dalgası Klarceti Bölgesi'nde de etkili olmuştur. Kimmerlerin hem Kolkhis Krallığı'nı yıkmaları, hem de

---

⁸⁰Kimmerler: Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay Kökenli bozkır göçebelerinin batı koludur. M.Ö. I. Bin yılbaşlarında VIII. yüzyıla değin, Kırım merkez olmak üzere Karadenizin kuzeyinde Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bkz. Tarhan, M. T. "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. AST. Bildirileri*, (İstanbul 23-24 Mayıs 1983), Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1984, s. 109

⁸¹ İskitler: İskitlerin adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Asur imparatorlarından Asarhaddon (M.Ö. 680-668) devrine ait Prizma (B)'de adları geçmektedir. Orta Asya'dan İskitlerin Hazar Denizi'nin batısı, Tuna Nehri'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön Asya'ya kadar çok kısa zamanda yayılmış oldukları bilinmektedir. İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri, Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2008, s. 32

⁸² Meot-Kolx Yolu: Meot yoluyla Azak Denizi'nin doğu kıyılarını, Kolx (Kolhis) yoluyla ise Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Kolkhis Bölgesi içine alan yolu tarif etmektedir. Kuzeyi Kafkas Dağları, güneyi Ermeni Bölgesi, doğusu İberya ve batısı Karadeniz'le sınırlandırılmış olan Kolkhis Bölgesi'nin kuzey sınırını Pityos, doğu sınırını Sarapanakenti belirlemektedir. Süleyman Eliyarlı (Redaktor), *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişden 1870 yıllara Kadar*, Bakü Devlet Üniversitesi, Çıraq Neşriyat, Bakü 2009, s. 44

⁸³Daryal Geçidi: Günümüzde Dağıstan bölgesinin batı sınırını oluşturmaktadır. Bu geçit Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya arasındaki geçişi sağlamaktadır. Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, Eskiçağ'da Kafkasya Geçitleri, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 4, S. 13, (2017), s. 33-35

⁸⁴Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişden 1870 yıllara Kadar*, s. 44; Arslan, *Kolkhis Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar*, s. 33-34

⁸⁵İbrahim Tellioglu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*, S. 27 Erzurum 2005, s. 239

Urartu Devleti'ni güçsüz duruma düşürüp Klarceti Bölgesi'ni de içine alan bu kadar geniş coğrafyaya yayılmasının bu bölgeyi etkilediği muhakkaktır.

Kimmerlerden sonra İskitlerinde Kafkas geçitleri üzerinden geçerek akın akın Anadolu'ya girmeye başlamışlardır. Bu durum Doğu Anadolu'da hüküm süren Urartularını daha da telaşlandırmıştı. Bunun üzerine Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) akıllıca bir politika izleyerek İskitlerle bir antlaşma yapmıştı. Ancak Urartular ve İskitler arasındaki bu dostluk uzun sürmemiş ve M.Ö.VII. yy.'ın sonları ve M.Ö.VI. yy.'ın başlarında İskit akınları Urartu yerleşim merkezlerini yakıp yıkmıştır.⁸⁶ Bizim için önemli olan konu ise, Urartu Devleti'nin bu göçebe kavimlerle karşılaşmasının; onların yazılı belgelerine de konu olmasıdır. Urartu yazılı kaynaklarında ilk kez I. Arğışti döneminde, İskitlere kendi isimleriyle Urartu dilinde rastlandığı şu ifadelerde görülmektedir.

*"...Etiuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım, Eriahi Ülkesi'ni ve Katarza Ülkesi'ni ele geçirdim ve İşqigulu Ülkesi'ne kadar ilerledim...."*⁸⁷

Burada adı geçen Katarza ülkesi aynı zamanda Ardanuç'uda içine alan Klarceti topraklarıdır. Bu da bize göstermektedir ki Klarceti, Urartu ve İskitler arasındaki mücadele sahasında yer almıştır.

Urartuların güç kaybetmesiyle ortaya çıkan boşluğu değerlendiren İskitler, II. Rusa (M.Ö. 685-645) döneminde (M.Ö. 665 yılından itibaren) Kura Nehri'nin sağ tarafını ele geçirerek Gogaren,⁸⁸ya da kendi isimleriyle Sakasen olarak anılan bölgeyi yurt tuttular. Gogaren ismi Strabon'da Gogarene olarak geçmekte olup, Albania'ya ve Kura Nehriyle sınırında olduğunu ve Sakasen isminin sonradan Gogarene olarak anıldığı aktarmaktadır. Ananias⁸⁹ ise bu bölgenin

---

⁸⁶ Durmuş, İskitler (Sakalar), s. 34

⁸⁷ Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, s. 172

⁸⁸ Gogaren: Zeki Velidi Togan Gogaren hakkında şunları söylemektedir: Asur kitabelerinde Gogu yahut Gog olarak yazılan hükümdarlarının idaresinde M.Ö. 665'te Kalkasya'daki Kimmerleri izleyerek Kuzey Azerbaycan'a geçmişlerdir. Kür ırmağını geçen İskitlerin, bugünkü Gence vilayetinin batısında bu Gog'un adıyla anılan Gogaren adı verilen bölgeye yerleştiği bilinmektedir. Kendice bu yere Sakasen adını vermişlerdir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul 1981, s. 166; Faretin Kırzioğlu da yer bildirimini olarak hükümdarları Gog'un peşinde Tiflisin altındaki Borçalı'dan Göle ye, bütün Yukarı-Kür boylarına yerleşen koluna Gog'dan ötürü Gogaren denilmektedir. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 197-198; Tellioglu'da Gogaren bölgesinin İskitlerin Kür Nehrinin sağ tarafından, batıda Çoruh nehrine kadar olan kısmı olarak açıklamaktadır. Bkz. Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 27

⁸⁹ Ananias: Ermeni bilgin. Şüregel doğumlu olduğu tahmin edilmektedir. (Erişim Tarih: <http://www.wikiwand.com/anania>, 18.07.2019; 14.02)

dokuz vilayetten oluştuğunu bildirmektedir. Bunlar “*Jorop’or, Kolbap’or, Cobap’or, Tasir, T’relk, Kankark, Upper Jawaxk, Artanhanve, Kalarck (Klarceti)*”⁹⁰ dır. Klarceti bölgesinin de içerisinde bulunduğu Gogarane Bölgesi bir yüzyıldan fazla İskit hâkimiyetinde kalmıştır.⁹¹

Bu da bizlere bölgenin, Urartu hâkimiyetinin sonlarına doğru Kafkasya üzerinden gelen Kimmer ve sonrasında İskit akınlarına maruz kalmış olduğunu göstermektedir. Ancak bir yüzyıldan fazla olan İskit hakimiyeti genişleyen Pers etkisi karşısında fazla tutunamamıştır. Bu etki kısa zamanda Kafkasya coğrafyasına kadar ulaşarak bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır.

5. PERS HAKİMİYETİNDE ARDANUÇ VE ÇEVRESİ

Pers İmparatorluğu (M.Ö.550-M.Ö.330) 220 yıl boyunca İran merkezli olarak Akdeniz havzasından Kuzey Hindistan’a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Perslerin bu kadar geniş bir coğrafyaya hükmetmesinde askeri gücün yanında uyguladıkları yönetim sistemide etkili olmuştur. Bunu yaparken yürürlüğe koydukları en önemli idari yapı, satraplık⁹² adını verdikleri sistemdir. Bu sistemin ilk kez M.Ö. 539 yılında Kyros tarafından yürürlüğe geçirildiği

---

⁹⁰ Kırzioğlu, Ananias’ın Gogaren Bölgesi’ni oluşturan vilayetlerini şöyle açıklamıştır: Armenia (Yukarı eller) Coğrafyası’nda, eski Gogaren Eyaletine Gugar’k (Gugarlar) denilerek, 9 sancağın adları veriliyor demektedir. Bunlar: 1. Kolp Deresi (Kazak Çayı’nın sağdan Kür’e karıştığı yer); 2. Çor-Cor Dersi (merkezi Orbet/Şamşolde olan ve adını Çor/Şor denen Türk uruğundan alan, Orbelyanların merkez sancağı); 3. Çop-Deresi (Borçalı Çay kaynaklarındaki Penbek kesimi, adını, Sağistanlı olup, 590 da Sasanlı tahtını ele geçirmek isterken yenilince de Göktürklerle sığınan Bahram Çoban’ın mensup olduğu Sakaların Çop-Çopin boyundan almıştır; Göktürklerin batsında da Altı-Çop birliği vardır); 4. Terel’k (Tiflis güneybatısındaki Tryalet kesimi); 5. Taşır (Merkezi Lori/Loru kalesi olan Borçalıkemsi); 6. Kankar’k (Kankar’ını/Kankar’lar anlamında, Kars Arpaçayı başlarında, Kaygulu/Akbaba kesimi; hem Kıpçak hemde Peçeneklerde görülen Kanklı uruğunun Sakalar ile gelen kolu); 7. Çavakh/Çavakh’k (Çavaklar, Kartel memleketindeki Cavakh’et/Cavakh’ yurdu, Göller ve Ahilkelek ile Çıldır gölü çevresi); 8. Artahan’k (Ardahanlar anlamında: Büyük/kara-Ardahan, Meşe- Ardahan/Khanak, Küçük Ardahan/Göle ve Khoçuvan); 9. Kalarç’k (Kalarçların anlamında, Kertel kaynaklarında K(a)larç’et/Kalarç-Yurdu: Şavşat-Ardanuç-Artvin-Borçka kesimi. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve ÇorukBoyları’nda Kıpçaklar*, s. 197-198.

⁹¹ Ömer Subaşı, “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, Erzurum 2013, s. 324

⁹² Satraplık: Antik kaynaklarda satrap terimi eski Pers yazıtlarında ‘xšaçapāvān’ terimleriyle karşılanmaktadır. Korumak (pā) ve egemenlik (xšaçā) kelimelerine van- sözcüğünün eklenmesiyle elde edilen xšaçapāvān, Yunancadan tanıdığımız satrapes sözcüğüyle aynı anlama gelmektedir. Eski Persçedeki anlamı imparatorluğun veya egemenliğin koruyucusudur. Bir satrapın ilk ve en önemli işlevi büyük kralı temsil etmektir. Bundan dolayıdır ki kral tarafından atanan satraplar, ondan gelen emirlere yakından bağlıdır. Pers nüfuzunu genişletmek için girişimlerde bulunan satraplar bu geniş topraklar üzerinde düzeni de sağlamak zorunda olmuşlardır. Bazende fethedilen yerdeki eski hükümdarlar veya reisler başta bırakılırdı. Bunlar bulunduğu yöreye atanan satraplara hesap verirdiler. Bundaki amaç ise halkın dillerini, geleneklerini, yaşam tarzını bilen birinin başta olması, onların haklarında korunması gibi gözüküyordu. Bkz. Muzaffer Duran, “Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Isparta 2015, s. 62-71; Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar)*, C. I, TTK Yay., Ankara 1987, s. 270

ve imparatorluk genelinde satraplıklar kurulduğu bilinmektedir. Darius'un ise, bu sistemi gözden geçirip geniş çapta tekrar düzenleyen ve neredeyse son halini veren kral olduğu belirtilmektedir.⁹³

I. Darius'un (M.Ö. 522-485) M.Ö. 519 yılında gerçekleştirdiği Azerbaycan ve Kura boylarına yaptığı İskit seferi⁹⁴ sırasında Klarjeti Bölgesi Pers İmparatorluğuna katılmıştır. Herodot'a göre ülkesini 20 satraplığa bölmüştür. I Darius her satraplığın başına birini atamanın yanında, uyuğunda bulunanları ırklarına göre ayıran ve bu ayrımı yaparken kimi zaman komşu olanları birleştirdiği gibi, kimi zamanda sınır komşusunu atlayıp daha uzakta kalan bir ulusu herhangi bir ırka bağladığını görmekteyiz.⁹⁵

Herodot'a göre Pers İmparatoru Darius ülkesinin XVIII.ve XIX. Satraplıklarının sınırlarını şu şekilde oluşturmaktadır. Matienler (Urmiye Gölü ve çevresi), Saspeirler (Çoruh boyu ve çevresi-İspir'de isimleri yaşayan Saperler), Alarodialılar (Varto ve Van Gölünün çevresi) XVIII. Satraplıktı ve vergi olarak iki yüz gümüş talent⁹⁶ veriyordu. Moskhililer (Yukarı-Kür boyunda Gogarene Çevresi-Moschic-Meschia-Camili), Makronai (Yunanca Kocabaşlılar anlamında, Balkar Dağları ile Karadeniz arasında sonraki Lazların ataları), Tiberanliler (Yunanca Ağaçevliler),

---

⁹³Sevgi Sarıkaya, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *CERDUS Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, C. IV, Antalya 2016, s. 75-76

⁹⁴I. Darius'un İskit Seferleri: Şemsettin Günaltay, İran Tarihi adlı eserinde bu seferin sebeplerini su şekilde açıklamıştır: "I. Darius, Türkistan'daki Asya İskitleriyle Yak sart (Sey-hun) boylarında, Kafkaslarda karşılaşmış, tehlikelerini kavramıştı. Büyük kuvvetlerini Yunanistan'a gönderirken Avrupa İskitlerinin yandan saldırımları ihtimali olan hücumlarını hesaba katmaması ihtiyatsızlık olurdu. I. Darius Yunanistan üzerine yürümeden önce İskitleri en iyi keşif merkezleri olan Karadeniz kuzeyindeki topraklarda perişan ederek hem Asya sınırlarından imparatorluğa yapabilecekleri akınları önlemek, hem de Yunanistan'a göndereceği orduların yandan bir hücumu uğramaları ihtimalini bertaraf etmek için, İskitler üzerine yürümeği kararlaştırdı". Ekonomik olarak I. Darius büyük altın stoklarını da elde etmek istemiştir. Ayrıca Yunanlılar kendileri için hayati önem taşıyan kereste ve buğday gibi ihtiyaçlarının İskitlerden alıyorlardı. Bu sayede bunu engelleyerek Yunanlıları zor durumda bırakmak istemiştir. M.Ö. 519 Yılındaki sefer dışında Darius'un Karadeniz Sakaları (İskitler)'na karşı M. Ö. 513 yılında da harekete geçmiştir. Bu sefer Sakalar'ın Kafkas yoluyla Pers ülkesine akın yapmalarına karşı bir önlem olarak genellikle onları doğudan olduğu gibi, batıdan da kuşatmak fikriyle yapılmış olabilir. Dolayısıyla Darius siyasi, askeri ve ekonomik sebeplerden dolayı İskit ülkesinin üzerine yürümüştür. Bozkır kavmi olan İskitlerin savaş taktiği I. Darius'u zor durumda bırakmıştır. İskit hükümdarları Darius'a elçi vasıtasıyla "bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş tane de ok" göndermişlerdir. Persler arasında Mag'i deviren yedilerden birisi olan Gobryas yaptığı açıklamada bu armağanların anlamı şöyle yorumlamıştır: "İranlılar, eğer kuş olup uçmazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz ve kurbağa olup bataklığa atlamazsanız, yurdunuza dönemeyeceksiniz; oklarla vurulup öleceksiniz". I. Darius açlık ve susuzluk gibi gelişmeleri göz önüne alarak geri çekilmeye karar vermiştir. Bkz. Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi (EnEski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, s. 177; Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Çev. M. Özmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 269; İlhami Durmuş, "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilgi*, S. 4, Ankara 1997, s. 51-52

⁹⁵Subaşı, *Arap Akınlarna Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 324; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 104

⁹⁶Talent: Herodot eserinde vergilendirme konusunda şunu söylemektedir: "Vergi taksitlerini gümüş olarak ödeyenler için ölçü, Euboia talantıydı. Babil talantı yetmiş sekiz Euboia manası tutar". Buradanda anlaşılacağı üzere gümüş veya altınla ödenen yıllık vergilerin değeri diyebiliriz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 259

Mossoyokialar XIX. Satraplıktı ve ise üçyüz talent veriyordu. Herodot eserinde Kolkhis halkı ve Kafkaslardaki komşularının da Perslere vergi verdiğini ve Pers sınırının Kafkas dağlarına kadar uzandığından bahsetmektedir.⁹⁷Bu bilgilerden Pers hakimiyetinin Ardanuç'u içine alan bölgeyede hakim olduğunu görmekteyiz.

Ardanuç'un iki asır boyunca Pers egemenliğinde kaldığını söylemek mümkündür. Ksenophon M.Ö. 4. yy'da sefer dönüşü Karadeniz üzerinden yaptığı yolculuk anılarını kaleme aldığı Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde XIX. Satraplık içerisindeki halklardan şu şekilde bahseder:

‘Yunanlılar ordan Makron'lar ülkesinde üç günde on fersenkaştılar. İlk gün, Makron'larla Skythen'ler arasında sınırı çizen ırmağa vardılar. Yukarlarında sağ tarafta aşılması çok güç bir arazi, sağ taraflarında da iki ülkeyi ayıran ırmağın gelip döküldüğü ve aşılması gereken başka bir ırmak vardı. İrmağın kenarlarına ince ama sık ağaçlar dikilmişti. Yunanlılar ırmağa yaklaşınca, burdan elden geldiğince çabuk kurtulmak istedikleri için ağaçları kesmeye başladılar.’⁹⁸

Burada “Skythen” olarak adlandırılan İskitlerin, Çoruh Nehri ile Pers tarihinde XIX. Satraplıklarla anılan komşu kavimlerle sınır komşusu olduğunu anlamaktayız. Darius'un birden çok İskit kavmiyle mücadeleye girdiğini söyleyebiliriz. Bu İskit mücadelesi esnasında egemenlik altına aldığı yerlerden birisinin de Ardanuç olduğu kesindir.

6. BÜYÜK İSKENDER SONRASINDA ARDANUÇ

Ardanuç, Pers egemenliğini yaşarken bu defada batıda, Makedonya Kralı Philips, Yunan şehir devletlerini birleştirmiş Helen Birliğini kurmuştur. Philips'in ölmesinden sonra yerine oğlu İskender (M.Ö. 356-323), Helen birliğinin başına geçmiştir. İç isyanları ve çatışmaları ortadan kaldıran İskender hayali olan dünya imparatorluğunu kurmak için harekete geçmeye karar vermiştir. İskender topladığı otuz bin piyade ve beş bin süvari ile M.Ö. 334 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçmiştir. İskender'in Granikos Çayı⁹⁹ kenarında Persler'e karşı zafer kazanması, Anadolu'nun Batı kıyılarındaki başlıca limanların (Ephesos gibi) ve içteki önemli kentlerin (Sardes gibi) Makedonyalılar'ın eline geçmesine yol açmıştır.¹⁰⁰

⁹⁷Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 260-261

⁹⁸Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Tanju Gökçöl), Hürriyet Yay., İstanbul 1984, s. 143

⁹⁹Granikos Çayı: Günümüzde Biga Çayı olarak anılmaktadır. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 294

¹⁰⁰Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 43

M.Ö. 333 yılı ilkbaharında Gordion'a¹⁰¹ hareket eden İskender, Ankara üzerinden güneye inerek Torosları aşmıştır. Makedonya ve Pers orduları Issos¹⁰² yöresinde Pinaros Çayı¹⁰³ kenarında bir kez daha karşılaşmışlardır. Bu savaşta da Kral III. Darius yönetimindeki Pers ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır. Seferin bu ilk aşamasında Akdeniz kıyılarını eline geçirmiş olan İskender, M.Ö. 331'den itibaren, Pers Devleti'nin tümüyle ele geçirilmesi ile sonuçlanacak olan yeni bir saldırıya geçmiştir. M.Ö. 331'de Persler'e karşı Gaugamela¹⁰⁴ Muharebesi'ni kazanması üzerine ordusu tarafından "Asya Kralı" ilan edilen İskender, tüm Mezopotamya'yı eline geçirmiştir. Babil'e girerek oradaki rahipler tarafından ülkenin meşru hükümdarı olarak selamlanmıştır. İskender bütün bu ülkelerde "İskenderiye" adını taşıyan askerî üsler kurmuş ve oralara güçlü garnizonlar yerleştirmiştir.¹⁰⁵

Arrianos,¹⁰⁶ "*İskender Anabasisi*" adlı eserinde M. Ö. 331'de yapılan Gaugamela Muharebesinden bahsederken III. Darius'un ordusunu ülkesinin genelinden topladığı kabilelerden oluşturduğunu özellikle İskitlerle işbirliği içinde olduğunu vekendisine Mavaces komutasında bir süvari birliğinin gönderdiğini yazmaktadır. Bunun yanında Ermenilerin, Kapadokyalıların, Suriyelilerin, Albanların, Partlıların ve birçok kavimin de Pers ordusunda olduğunu bunlar içerisinde yer alan Kafkasyadaki kavimlerin yaşadıkları yerler hakkında ise *Kura, Araxes*¹⁰⁷ nehirleri ve *Urmiye Gölü boyları vadilerinden Kadusialılar, Sakasenler ve Albanialıların*'da savaşa katıldığını bildirmektedir. Burada Sakasenlerin yaşadığı Sakasen bölgesi Klarjeti'yide etkisi altına alan bir bölgedir. Sakasenler, Pers ordusunun sağ kolunda ve en önde çarpışan yardımcı askerler olarak tek kumanda altındaydı. Bu durumda Helen-Pers mücadelesinde Klarjeti' de yaşayan halkında yer alması muhtemeldir.¹⁰⁸

Büyük İskender hayalini kurduğu dünya imparatorluğu için Persleri yenilgiye uğratmış ve onların mirası olan topraklarda hâkimiyetini genişletmeye devam etmiştir. Klarjeti Bölgesi'de

---

¹⁰¹Gordion: Ankara'nın Polatlı ilçesinin batısında yer alan Yassihöyük köyü yakınında antik bir yerleşim yeridir. Friglerin başkenti olarak bilinmektedir. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s.289

¹⁰²Issos: Günümüzde Hatay ilimizin Dört Yol ilçesinin Kuzeybatısında yer almaktadır. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 349

¹⁰³Pinaros Çayı: Günümüzdeki Deliçay olarak bilinir. Issos Savaşı bu nehrin kenarında yapılmıştır. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 665

¹⁰⁴Gaugamela: Günümüzde Irak'ın kuzeyinde yer alan Erbil şehridir. Jona Lendering, *Büyük İskender*, (Çev. Burak Sengir), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 183

¹⁰⁵İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, s.43-44

¹⁰⁶Arrianos: Lucius Flavius Arrianos olarakta bilinmektedir. Bitinya kökenli Antik Romalı tarihçidir.

¹⁰⁷Araxes Nehri: Günümüzdeki Aras Nehridir. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 94

¹⁰⁸Kızıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 32; Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Dharma Yay., İstanbul 2007, s.293

Büyük İskender'in akınlarından etkilenmiştir. Batıdan hareket eden İskender M.Ö. 336'da Çoruh boylarına ulaşmış ve Gogaren¹⁰⁹ bölgesinden doğuda Hazar Denizi kıyısına kadar uzanan, İberya'daki Tsunda'yı; Kura Nehri kıyısında, Hertvis'i; Ghodo kayasındaki Odzrhe'yi, Sper ve Çoruh Nehri kıyısındaki Tukharis'i¹¹⁰ ve birçok şehri görmüştür. İskender ordusunu çeşitli yönlere sevk etmiştir. Kendisi de Nastasis¹¹¹ denilen yerdeki Ksan'a¹¹² hücumetmiştir. Mitkuris-Çikhe¹¹³ ve Tukharis'e gelince, kalelerin zapt edilmez, olduğunu gören İskender bu ismi geçen iki şehre hücum etmemiştir. Ancak diğer kaleleri altı ay içerisinde zapt etmiştir. İskender, Kura Nehri ile Meskhta, Sarkine¹¹⁴, Mitkuris-Çikhe, Kaheti¹¹⁵ ve Samswilde¹¹⁶'yi içine alan sahada Bunturki¹¹⁷ ve Kıpçaklarla karşılaşmıştır. Bu sırada Sarkine'de bulunan Bunturkiler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹¹⁸ İskender şehri sulh yoluyla elde etmek için yoğun çaba sarf etmiş ancak bunun kabul görmemesi üzerine, Sarkine'yi kuşatmıştır. Sarkine'deki Benturkiler kalede yumuşak kayaları oyarak gizli bir yolla şehri terk ederek Kafkasların yüksek kesimlerine çekilmişlerdir. Böylece İskender, bütün Kartlosu zaptederek halkını esir almıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi güçlü

---

¹⁰⁹Gogaren: Bu bölgeyle ilgili bilgileri dipnot 88'de açıklamıştık.

¹¹⁰Tukharis: Şavşatın güneyinde yer almaktadır. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 21

¹¹¹Nastasis: Ksan çayı boylarında yer almaktadır. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 21

¹¹²Ksan (Kasan yâda Ksani):Ksani Nehri, Güney Osetya'daki Kafkasya sıradağlarının Güney yamaçlarında yükselen ve Kura Nehri'ne akan Orta Gürcistan'daki küçük bir nehirdir. Bu nehrin çevresinde Ksani isminde bir kale ve yerleşim yeri mevcuttur.<https://www.wikiwand.com/en/Ksani> (Erişim Tarihi: 06.07.2019)

¹¹³Mitkuris-Çikhe: Khunan olarakta bilinmektedir. Borçalıdadır. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 21

¹¹⁴Sarkine: Sakaların yurdu olarak bilinmektedir. Meskhta batısında Kura nehrinin solunda kalan bölgede kurulmuştur. Sarkine şehrinin adının nereden geldiği dipnot 116'te açıklanmıştır. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 19-20

¹¹⁵ Kaheti: Gürcistan'ın doğusunda yer alan bölgedir. Ortaçağ'da Gürcü Kaheti Krallığı kurulmuştur. <https://www.wikiwand.com/en/Kakheti> (Erişim Tarihi: 06.07.2019)

¹¹⁶Samswilde: Tiflis'in güneybatı kesiminde yer almaktadır. Şamşvilde olarak bilinir. Günümüzde Ortaçağda Tiryalet Beyinin hâkimiyeti altındadır. Ktsia nehrinin kuzey (sol) yakasındadır. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 17

¹¹⁷*Bunturkiler*: Buntürk terimi sıfat ile ismin birleşmesiyle oluşan bir kelimedir. 'Bun' kelimesi Sogd kökenli bir kelime olup olduğu Kadim Türk Sözlüğünde esas, baş, asıl, temel anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Buntürk "Türklerin asıl kısmı" anlamına gelmektedir. İskender öncesi dönemde Persler'den kaçan Türklerin büyük bir kısmı "Bütün Gürcülerin" izni ile Mtsheta'ya yakın Sarkine kentinde yerleştiler. Gürcüler, Persler'den korktukları için Türklerle dostça ilişkiler kurmaya karar verdiler. Gelenler kayalar içinde oyulmuş bir yer bularak Mtshetalıların önderinden bu yeri istediler. Bu arazi verildikten sonra oraya yerleştiler. Büyük bir sur yaptırıldılar. Oturdukları yere "Sarkine" ismini verdiler. Mtsheta yakınlarında İskender, Sarkine'de yoğun bir şekilde yerleşmiş olan Türkler'in büyük bir kısmını gördü. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 19; Abdülkadir Koç, "Bun-Türkler", *BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, S. 24, Prizren 2016, s. 28-30; <https://docplayer.biz.tr/4974761-Tariel-putkaradze-kartveller-gurculer-1-kisim-milattan-onceki-donem-kisaltilmis-turkce-metin-tarihsel-yerlesim-anadili-lehceler.html> (Erişim Tarihi: 12.03.2015; 12.03)

¹¹⁸Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Not ve Yayın. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003, s.16-17; Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 325; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 21

bir garnizon oluşturması için şehrin yönetimini Makedonya'dan getirttiği Gredos oğlu Azon'a bırakmış ve onu bölgenin idarecisi tayin etmiştir.¹¹⁹

Eristav¹²⁰Azon'a bölgenin yönetimini bıraksada İberya Bölgesi'ndeki ilk krallık sülalesi olan Parnavazilerin veya Kartlosluların ilk hükümdarı Parnavaz (M.Ö. 302-237) Azon'a karşı isyan etti. Parnavaz'ın idaresindeki Kuclardan, Osetinlerden ve büyük çoğunluğu Kartli askerlerden oluşan ordu Artan¹²¹řehrine doğru yürüyerek orada savaşa hazırlandı. Parnavaz ile Azon arasındaki ilk mücadele, birçok Grekli süvarinin Parnavaz tarafına geçmesiyle başladı. Azon, büyük sayıda askerinin İberyalılar'ın tarafına geçmesinden dolayı bulunduğu bölgede tutunamayarak Klarçeti'ye çekilmiş ve müstahkem mevkilere kapanmıştı. Ardından Parnavaz, Azon üzerine yürüyerek Klarçeti hariç bütün İberya'yı ele geçirdi. İki yıl Klarçeti'nin müstahkem mevkilerinde kalıp, Ardanuç kalesinde hazırlıklarını tamamlayan ve ordusunu toplayan Azon, Parnavaz'a karşı harekete geçti. İki ordu Artan şehri yakınlarında yaptıkları kanlı bir savaş sonrasında mağlup olan Azon, savaş meydanında öldü. Klarçeti'yi ele geçiren Parnavaz büyük bir sevinç yaşamıştı. Kartlı ve Egris Bölgesi'nin kralı olan Parnavaz, askeri gücünü ve hâkimiyetini kuvvetlendirdikten sonra bir Spaspat¹²²ve sekiz Eristav tayin etti.¹²³

Büyük İskender'in 33 yaşında ani ölümü üzerine Helen İmparatorluğu vârisiz kalmıştır. Ülke kimin tarafından yönetilmesi gerektiği konusunda toplantılar yapılmış ve ülke generalleri arasında pay edilmiştir. Bu generallerin genel adı Diadokilerdir.¹²⁴Bu durumun çalışmamız açısından mühim olan tarafı ise Ardanuç ve çevresinde hangi generalinin öne çıktığıdır. Generallerden birisi olan Selevikos, zamanında Balkanlar'dan Hindistan'a kadar egemen olmuştur. Selevikos İmparatorluğu'nun devlet teşkilatı hakkında çok az bilgimiz bulunsada devleti genişliğine bakıldığında 25 satraplık ve eyalete bölündüğünü söyleyebiliriz. "Strategos" veya "satrap" unvanı taşıyan valilerin idare ettiği bu eyaletler Persler zamanındaki satraplıklardan daha

---

¹¹⁹Kırzıođlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 20-21; Ömer Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 325

¹²⁰Eristav: Eyalet valisi demektir. Bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 6

¹²¹ Artan: Günümüzdeki Ardahan şehridir. Bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 7

¹²²Spaspat: Komutan, Reis anlamına gelmektedir. Bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 23

¹²³Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 22-23; Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 325; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 101; Mehmet Kıldıroğlu, "Gürcü Kaynağı Kartlis Chovreba'da Ardahan Adı ve Ardahan'la ilgili Bilgiler", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S. 37 Ankara 2018, s. 80

¹²⁴Diadokiler: Büyük İskenderin kısa sürede ortaya çıkan imparatorluğunun yıkılmaması için uğraşan haleflerinin ya da generallerine verdikleri addır. Bkz. Mehmet Ali Kaya, "Büyük İskender'in Halefleri (Diodokhoi), Savaş ve Siyaset (M.Ö.323-306)", *Ömer Çapar'a Armağan*, (Ed. T. YİĞİT, M.A. Kaya, A. Sina), Hell Yay., Ankara 2012, s. 177

küçüktü.¹²⁵Bunun yanında Selevikos İmparatorluğu, fethettiği bölgelerdeki kent devletlerini ve yarı bağımsız olarak yaşayan halkları birer müttefik olarak görmekteydi. Tıpkı I. Darius yönetimindeki gibi yabancı birinin egemenliğinde olmamasını, kendi yasaları ile yönetilmesi istiyordu. Birçok yeni şehirler kurulmuş, verilen bu imtiyazlara karşılık bağlılık ve vergi şartı getirilmişti.¹²⁶

Selevikos İmparatorluğu'nun bu kadar geniş topraklara hükmetmesi Klarçeti'nin de etki altında olabileceğini göstermekteydi. Selevikosların, Murat, Yukarı Aras ve Kura boylarına askeri vali tayin ettikleri bilinmektedir. Büyük İskender, Hint mallarını Seyhun Irmağı vasıtasıyla ile Hazar Denizine getiriliyordu. Oradanda Kura, Phasis¹²⁷ ırmakları ve bazı yerlerde de kara yolu ile Pontus Ülkesine kadar götürülmekteydi. İskender sonrasında Selevikos imparatorları, Selcucus Nicator (M.Ö. 312-281) ve I. Antiohos (M.Ö. 281-261) devrinde Hazar Denizi ve Karadeniz'i birleştirmek için, arasına bir kanal projesi düşünmüşlerdi. Selcucus Nicator'un oluşturduğu özel komisyon M.Ö. 286-281 yıllarında Hazar Denizi'nin alt kesimlerinde inceleme yapmıştı.¹²⁸

Selevikos imparatorlarının bu şekilde projeler düşünmeleri, Murat, Yukarı Aras ve Kura boylarına askeri vali tayin etmeleri bu bölgelerin Selevikos İmparatorluğu etkisinde olduğunu göstermektedir. Klarçeti Bölgesi'nde bundan payını aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bölgede etkin olan bir devletin çevresindeki yerleşimlerinde etkilemesi kaçınılmazdır.

İskender imparatorluğu'nun en büyük varisi konumundaki Selevikos imparatorluğu batıda bir güç olarak yükselen Romalılar ile karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Roma-Selevikos mücadelesi,¹²⁹Selevikosların sonunu getirmiştir.

---

¹²⁵ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yay., 7. Baskı, Ankara-1999, s. 496

¹²⁶ Hüseyin Metin, Mustafa Lamba, "Hititlerden Roma İmparatorluğu'na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı", *Uluslararası yönetim ve İşletme Dergisi*, C. 12, S. 27 Zonguldak 2016, s. 168; Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 496

¹²⁷ Phasis Nehri: Gürcistan'da yer almaktadır. Rioni Nehri olarak bilinmektedir. Poti şehrinden Karadeniz'e dökülmektedir. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 660

¹²⁸ 1967 *Artvin İl Yıllığı*, s. 105; Mehmet Tezcan, "Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde Transkafkasya'da Anadolu'yu Hazar'a ve Türkistan'a Bağlayan Yollar Hakkında", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu- Bildirgeler II*, (Ed. Mehmet Işıklı- Birol Can), Erzurum 2015, s. 361

¹²⁹Roma- Sevelikos Mücadelesi: Batıda bir güç olarak ortaya çıkan Roma İmparatorluğu, sınırlarını doğuya doğru yükseltmeye başlamıştı. Bu güç karşısında özellikle de Sevelikoslar İmparator IV. Antiokhos ve III. Büyük Antiokhos devrinde eski güçlerini toplamaya başlamışlardı. I. Sevelikos devrindeki topraklarını almak için Anadolu ve Trakya üzerinde yürüdü. Hannibal'in de kışkırtması ile Yunanistanı işgal etti. Bu durumdan rahatsız olan Romalılar ile 191 yılında Termopilai Savaşı'nda ve günümüzdeki Manisa'da yapılan Muharebede (MÖ 190) Romalılar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Sardes kentinde mütareke antlaşması yapılmış, Apameia şehrinde de barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Avrupa'da kalan tüm topraklarını ve Toros Dağları'nın Kuzeyinde kalan tüm toprakları kaybetmiştir. Ayrıca yüklü miktarda savaş tazminatı vermek zorunda kalmıştır. Bu mücadele Romalı general Pompeus'un Sevelikosların sahip olduğu Suriye topraklarını Romanın bir eyaleti haline getirinceye kadar devam

Selevikos İmparatorluğu'nda en önemli ayrışma Part Bölgesi'nden sorumlu olan I. Arşak'ın, Part bölgesi ve çevresinde M.Ö. 238 yılından itibaren bağımsız hareket etmesi ile başlamıştır. Devlet ise M.Ö. 234 yılında II. Arsak unvanıyla I. Tiridat (M.Ö. 248-211) tarafından kurulmuştur. Part Devleti'nin önemli isimlerinden biri VI. Arsak unvanlı I. Mithridat (M.Ö. 160-139) devleti topraklarını Fırat ırmağı sınırlarına kadar genişletmiştir. Büyük unvanlı II. Mithridat (M.Ö. 123-188) Azerbaycan'ı ve İberyayı işgal ederek sınırlarını Kafkas dağlarına kadar ulaştırmıştır. Kardeşi Val Arşak'ı (M.Ö. 127-114) da Hazar Denizi ve Kızılırmak arasındaki yerlere uç beyi olarak görevlendirmiştir. Val Arşak'ın da yanına doksan bin kadar asker yollamıştır. Böylece İran'dakilere "Büyük Arşaklılar", Ermenistan ve çevresinde bulunanlara ise "Küçük Arşaklılar" adını vermişlerdir. Küçük Arşaklı Devleti'nin kurucusu Val Arşak'tır ve kendisine I. Arşak unvanı verilmiştir.¹³⁰

Bu durumun çalışmamız açısından önemi ise doğuda büyük bir güç olmaya aday Part imparatorluğu'nun Klarjeti'ye etkisidir. Küçük Arşaklı Kralı Val Arşak özellikle hakim olduğu yerleri düzene koymak için harekete geçmiştir. Büyük Arşak onu buraya gönderirken Selevikosların yapacağı silahlı saldırılara karşı koymasını için uyarmıştır. Bu uyarıları dikkate alan Val Arşak Khalde'nin,¹³¹Lazistan'ın, Pontus'un ve Aras'ın kuzeyindeki diğer memleketlerin kendi düşmanları olan Makedonyalılara sadık kaldıklarını görünce, bu memleketlerini kendisine karşı ayaklandıran Morfilik adlı birisine karşı harp etmiş, onu yenmiş ve diğer yerlerin arasında Klarjeti, Odzrhe ve Egris'le birlikte birçok eristavlıklara sahip olmuştur. Ülkesini satraplıklarla yöneten Val Arşak, satraplıkların başına buldukları bölgenin ileri gelenlerini atamıştır.¹³²Ermenistan (Küçük Arşakların Bölgesi) 11 yılından 224 tarihinde Part/Arsakların (Büyük Arsaklar) yıkılışına kadar onların sülalesinden gelenler tarafından idare edilmiştir.¹³³

Ardanuç, yukarıda da bahsettiğimiz gibi üç büyük imparatorluğun egemenliğinde yaşamış bir bölgedir. Özellikle satraplıkla yönetilmiş ve anlaşıldığı kadarıyla kendilerinden olan biri tarafından

---

etmiştir. Bkz. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, s.483-484; Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği (M.Ö. 205-25)", *Doğu Batı Dergisi*, S. 49, İstanbul 2009, s. 197-198

¹³⁰Mehmet Özmenli, "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar", *Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Meselesi Özel Sayısı-I)*, Yeni Türkiye Yay., S.60, Ankara 2014, s. 3; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 106;

¹³¹Khalde: D. Roma İmparatorluğu'nun Kuzeydoğu Anadolu'da ki bir kolordusudur. Merkezi Trabzon şehridir. En doğu ucu ise günümüzdeki İspir şehridir. Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 50-51; Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, s. 426

¹³²Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 325; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 29; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 44; Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 141-142; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 106

¹³³Özmenli, *Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar*, s. 3

idare edilmiştir. Buna karşılık olarak bu imparatorlukların atadığı satrapların emirlerine uymuştur. İmparatorluklar gerek vergi, gerekse de insan gücü açısından bu bölgeden yararlanmışlardır. Bu da bizlere bölgenin sürekli el değiştirerek hâkimiyet mücadelelerinin sahası haline geldiğini göstermektedir.

7. ROMA İMPARATORLUĞU DEVRİNDE ARDANUÇ

Ardanuç ve çevresindeki sakin yaşam şartları bu defada Roma imparatorluğu ve Pontus Devleti'nin¹³⁴ Kralı VI. Mithradates (M.Ö. 120-63) arasındaki savaşlarla tekrar sıkıntılı bir duruma dönüşmüştür. Roma imparatorluğu-Pontus Devleti savaşlarında Ermeniler, Albanlar ve İberyalılar VI. Mithradates'in tarafını tutmuşlardı. Ermeni tahtında Kral II. Tigran (M.Ö. 95-55), İberya tahtında ise Kral Artag bulunuyordu.¹³⁵ VI. Mithradates, savaşın başlarında vurkaç taktiği ve erzak sıkıntılarını yaşatarak sonuca gitmeye çalışsa da Romalı general Pompeus'un ordusu toparlaması sonucunda VI. Mithradates'i yendi. VI. Mithradates yapılan birçok savaşta yıpranmış ve artık Pompeius'un kuvvetleri karşısında duramayacak hale gelmişti. Uzun ve zorlu geçen bir yolculuktan sonra Kuzey Ermeni dağ silsilesi boyunca ilerleyerek, M.Ö. 66 yılının son baharında Khorzene (Cholarzane-Klarçeti) yöresinden geçip Ermenistan'a ulaşmıştı.¹³⁶

VI. Mithradates, Ermenistan'a girmesine izin verilmediğini ve başına ödül koyduğunu öğrenmişti. Böylelikle VI. Mithradates'a Asya kapısı kapanmış oldu. Pontos'a geri dönemez, Ermenistan'a sığınamazdı. Güney, doğu ve batı yolları kendisine kapanmıştı. Ayrıca, bir yandan da Pompeius'un

---

¹³⁴ Pontus Devleti: M. Ö. 281 ile M.S.63 yıllarında yaşamış ve I. Mithradates tarafından kurulmuştur. Murat Arslan'a göre Pontus Devletinin sınırları şu şekildedir: *Antikçağda Romalılar tarafından Pontos olarak adlandırılan bölgenin kuzey sınırını Karadeniz, batı sınırını, Paphlagonia'lıların bölgesinden (Anadolunun Karadeniz bölgesinde, batısındaki Bithynia'dan Filyos Çayı ile doğusundaki Pontos'dan Kızılırmak ile ayrılan, güneyindeki Phrygia ile doğal sınırı olmayan bölgede tö 1. binyılda yaşayan halka Hellen'ler Paphlagon, bölgeye de Paphlagonia diyorlardı.) Halys (Kızılırmak) sayesinde ayrılan yöre oluştururdu. Güneybatıda, Galatların Trokmoi kabilesinin yerleşim bölgesiyle sınırını Aşağı Halys (Kızılırmak) havzası ve Halys'ün bir kolu olan Kappadoks (Delice Çay) ile Skylaks (Çekerek) ırmağının yüksek havzası belirlerdi. Güneyde, Kappadokia sınırı Tauros'lara (Toroslar) paralel dağlık bir bölge olan Khammanene (Kaman) yöresinin en batı ucundan başlar; sarp çıkışlı tahkim edilmiş bir Dasmenda hinterlandından (Kaman yöresine yakın bir Kappadokia hisarı); önce Saravene (Yozgat ilinde ilçe merkezi Sarıkaya dolayları) ardından da Laviansene (Malatya ilimizin kuzey bölümünü, Hekimhan-Arguvan dolayları) arazisinin en doğu ucuna kadar uzanırdı. Güneydoğuda, Iris (Yeşikırmak) ve Halys'ün kaynakları arasında bölge sınırı devam eder; doğuda, Lykos'un (Kelkit) kaynağının aşağısındaki Armenia Minor'a karşı ve Trapezus'un doğusundaki Kolkhis'e doğru uzanırdı. Bölgenin Kolkhis ile olan sınırını ise, Gürcü dilinde Adcharistsqali diye tanımlanan Absarros/Apsarros Irmağı belirlerdi. Murat Arslan, *Mithradates VI Eurpator: Romanın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 16*

¹³⁵ Nikoloz Berdzneşvili-Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yay., İstanbul 1997, s. 61

¹³⁶ Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 326

adamları tarafından takip ediliyordu. Önündeki tek seçenek Kolkhis'e ve Bosphorus Kimmeriasına kadar krallığının kuzey eyaletlerine çıkmaktı. Bu yönde hareket etmeye karar vererek Kolkhis'i istila etti.¹³⁷

Pompeus bir zamanlar VI. Mithradates'le dost olan ve halen onunla bağlaşıklığını gizli de olsa devam ettiren halklar üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Bu sebeple Pompeus'un, sefer düzenlediği devletlerden birisi de Ermenilerdi. Ermeni Kralı II. Tigran'ı yenerek bütün topraklarını ele geçirdi. II. Tigran bu tarihten (M.Ö. 66) ölümüne kadar Roma'nın vasalı sıfatıyla iktidarda kalmaya devam etti.¹³⁸

Pompeus daha sonra M.Ö. 65 ilkbaharıyla birlikte Kyros'u aşarak İberya topraklarına girdi. İberia Kralı Artag, ilk başta barış teklifinde bulunsa da Pompeus bunu kabul etmemiş ve İberya seferine çıkmıştı. Ermenistan'la İberya'yı birbirine bağlayan yol üzerindeki bütün geçitleri işgal etti. Artag ise, önceleri Romalıların ilerleyişlerini engellemek için, yolları üzerindeki bütün köprüleri yıktı. Nihayetinde Romalıların karşısına çıkıp mağlup oldu. Romalılar tarafından 9.000 adamı katledilerek bir o kadarı da esir alındı. Bu sırada, M.Ö. 65 yazı sonunda İberya Seferi'ni tamamlayan Pompeius, Phasis'in hiçte uzak olmadığını öğrendi. Pontos Devleti'ne bağlı kalan son vasal krallık olan Kolkhis'i istila etti. Kendisine direnen Oltakhos adlı lideri esir aldı.¹³⁹

Kral Artag'ın ölümünden sonra yerine oğlu Bartom (M.Ö. 66-33) İberya tahtına geçti. İberia Kralı Bartom Arsasid sülalesinden¹⁴⁰ gelmekteydi. Arsasid Sülalesi'nin İberya bölgesindeki hâkimiyeti, bir zamanlar İberya krallık sülalesinden olan Nemrudilerin tekrar başa geçmesine kadar devam etti. İberya krallığını yöneten Nemrudilerden Farnajom (M.Ö. 112-93) Arsasid Sülalesinden Arşak'a yenilmişti. Oğlu II. Mirvan'ın (M.Ö. 33-22) ise hocası tarafından İran'a kaçırmıştı. II. Mervan (M.Ö. 93-23) İran'ın desteğiyle Gürcü Eristavlara birer mektup gönderdi. Kendisini İberyalı olarak gördüğünü ve halkını babası gibi din değiştirmeye zorlamayacağından

---

¹³⁷ Arslan, *Mithradates VI Eurpator: Romanın Büyük Düşmanı*, s. 465

¹³⁸ Özlem Genç, "II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkisi", *The Journal Of Academic Social Science Studies*, S. 45, Elazığ 2016, s. 254-255

¹³⁹ Arslan, *Mithradates VI Eurpator: Romanın Büyük Düşmanı*, s. 472-476; Cyril Toumanoff, *Chronology of the Early Kings of Iberia*, *Traditio* 25 (1969), s. 11

¹⁴⁰ Arsasid Sülalesi: Gürcistan'ın ilk Karthlı Kralı Parnavaz'ın (M.Ö. 302-237) oğlu Saugmag'ın (M.Ö. 237-162) erkek evladi olmamıştı. İki kız çocuğu vardı. Nemrudlular sülalesinden teyzeoğlu olan Mirvan'ı evlat edindi ve kızlarından birisiyle evlendirdi. Artık Gürcistan hakimiyeti Nemrudlu sülalesine geçmişti. Nemrudlu Mirvan'ın (M.Ö.162-112) ölümüyle yerine oğlu Farnajom (M.Ö. 112-93) başa geçti. Farnajom, Ateşperestliği din olarak dayatması üzerine Gürcü halkı ayaklandı. Parnavaz soyundan gelen bir kız ile evli olan Ermeni Kralı Arşak'ı da yardıma çağırdılar. Arşak'ın yardımı ile yapılan savaş sonucunda Farnajom öldürüldü. Oğlu lalası tarafından İra'a kaçırıldı. Ermeni Kralı Arşak, kendisi ile aynı adı taşıyan oğlu Arşak'ı Gürcü kralı ilan etti. Bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 27-31

bahsediyordu. Bu durum sonrasında bazı aristokratlarında desteğini alan II. Mervan, Bartom'a savaş açmış ve galip gelerek onu öldürdü. Parnavazi soyundan da geldiğini iddia eden II. Mervan Klarjeti'nin de içinde bulunduğu toprakları Ermenilerin etkisinden kurtararak, İberyalıların hakimiyet alanına dönüştürdü. II. Mervan'dan sonra oğlu II. Arşak (M.Ö. 23-2) başa geçti. II. Arşakta Kral Bartom'un torunu olan ve Ermenistan'da büyüyen Aderk'e yenilerek krallığı ona verdi. Aderk (2-55) devrinde Klarjeti de yaşanan en önemli olay ise Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Andre'nin Hristiyanlığı yaymak için bu bölgeye gelmesiydi. Bu durum dini hassasiyeti ön planda tutan kral Aderk'in öfkelenmesini sebep oldu. Aderk ülkesini öldükten sonra yönetmesi için oğulları arasında taksim etti. Klarjeti'yi küçük oğlu Kartam'a verdi. Aderk'ten sonra gelen krallar kimi zaman Ermenistan idarecileri altında yaşamışlar, kimi zamanda Ermenilere karşı savaşmışlardı. Kral Azork Ermenilere karşı mücadele ederek ülkesini genişletmişti. Onun zamanında Klarjeti Aristavı sürekli olarak Ermeni hududunu rahatsız ediyordu. Klarjeti Aristavı ormanlar ve kayalıklarla çevrili olan bölgesinin avantajını çok iyi kullanmasının yanında savaşçı özelliği olan halkına da çok güveniyordu. II. Amzasp (182-186) döneminde ise Egris'den iki, Ordzhe, Klarjeti ve Trunda'dan birer aristavın Ermeni kralı III. Tikran'ın (151-193) oğlunu tahta geçirmek için iş birliği yaptılar. Çünkü III. Tikran'ın eşi İberya Kralı II. Amzaps'ın kız kardeşiydi. Böylece Gürcü halkı kendi soylarından gelen biri tarafından yönetilmeye devam edecekti. Bu ittifakın sonucunda yapılan savaşla II. Amzaps öldü ve yerine III. Tikran'ın oğlu Rev (186-213) geçti. Rev'den sonra'da Arsasidler soyundan gelen krallar İberya Krallığı'nı yönetmeye devam etti. Kral Asfagur devrinde yeni bir güç olarak ortaya çıkan Hüsrevliler İberya topraklarına girerek Arsasidlerin hakimiyetine son vermişlerdir.¹⁴¹

Ardanuç ve çevresinde bölge de yer alan krallıklar arasında bu gelişmeler yaşanırken, bu defa da bölgedeki iki büyük güç olan Roma İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu arasındaki mücadele tüm hızıyla devam ediyordu. 224 yılından itibaren Partlıların ortadan kalkması ile yerine Sasani İmparatorluğu kurulmuştu. Roma İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu'nun Partlılardan daha güçlü bir düşman olduklarının farkındaydılar. Bu iki rakip Gürcistan'ın güneyinde de birbirleriyle mücadele ediyordu. Bu sürtüşmede en büyük zararı ise Ermenistan

---

¹⁴¹ Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 326-327; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 27-55;

görüyordu.¹⁴²Sasani İmparatoru I. Şapur (241-272) devrinde Roma İmparatorluğu'yla sürekli bir çatışma hali devam etti. I. Şapur oğullarından Mirian'ı (265-342) Gürcü soyundan gelen bir kızla evlendirdi. I. Şapur oğlu Mirian'a merkezi Mtzheta¹⁴³ olmak üzere İberia, Ran ve Heret'in yönetimini verdi. Mirian bölge halkı tarafından çok sevildi. Babasından sonra kardeşleri devrinde de Roma İmparatorluğu ile mücadeleye devam etti. Kardeşi Nerses krallığı devrinde Roma İmparatorluğu Mezapotamya ve Ermenistan'ı ele geçirmek için harekete geçti. Ermenistan I. Şapur zamanında ele geçirilmişti. Ermeni Kralının oğlu Tidrat, Roma topraklarına kaçarak orada büyümüştü. Roma imparatorluğu Tidrat'a yardımda bulunarak tekrar Ermenistan'ı almasını sağladı. Bu olay üzerine Sasani İmparatoru Nerses (293-302) Ermenintan'a girerek Tidrat'ı kovdu. Bu sebeple 296 yılında Roma İmparatoru Galerius ve Sasani imparatoru Narses arasında yapılan savaşı Sasaniler kazandı. Ertesi yıl daha güçlü bir ordu ile gelen Roma İmparatoru Galerius, Erzincan yakınlarında yer alan Salata mevkisinde yapılan savaşı kazandı. 298 yılında Nibilis¹⁴⁴ Antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Roma İmparatorluğu Mezapotamya'nın kuzeyi, Ermenistan ve İberya Krallığı'na hakim oluyor. Dicle Nehri iki imparatorluk için sınır kabul ediliyordu. Bu antlaşma ile beraber Klarceti, Roma imparatorluğu hakimiyetine giriyordu.¹⁴⁵

Klarceti'de uzun yıllar istikrar korunmuşsa da Sasani İmparatoru II. Şapur'un (309-379) zamanında tekrar hareketlenmeye başladı. II. Şapur, D. Roma İmparatoru Constantius'tan (306-337) 298 yılında imzalanan antlaşmadaki sınırların tekrar düzeltilmesini istedi. Ancak bu durumun kabul görmemesi üzerine Ermenistan'a saldırarak kralını ülkesinden kovdu. Bunun üzerine İmparator Constantius Sasani imparatoru II. Şapur'a savaş açtı. Böylece bölge tekrardan çatışma alanına dönmüş oldu. Bu çatışmalar kimi zaman Roma İmparatorluğu, kimi zaman Sasani İmparatorluğu'nun üstünlüğüyle devam etti. 361 yılında Roma İmparatoru Julianus (361-363)

---

¹⁴²Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, s. 72-73

¹⁴³Mtsheta: Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan kent, geçmişte İberya Krallığı'nın başkenti olmuştur. En güçlü olduğu dönem ise III. yy'dır. Arkeolojik kazılar burasının zengin ve güçlü bir devlet olduğunu göstermektedir. Bkz. Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yay., İstanbul 1993, s. 34

¹⁴⁴Nibilis: Günümüzde Mardin iline bağlı Nusaybin ilçesidir. Bkz. Muzaffer Demir-Murat Keçiş, "Nisibis at the Border of Romans and Sasanians between the third and fifth centuries AD", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 36, S. 2, Ankara 2017, s. 2

¹⁴⁵P'awstos Buzandac'i's, *History of Armenia*, (çev. Robert Bedresion), 1981, III, s.71-75; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar M.S. 226-363, Emperyal İdoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, S.47, İstanbul 2009, s.12-13; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 59-65; Gürkan Bahadır, "Anadolu'da Sasani-Bizans Etkileşimi (IV-VII Yüzyıl)", *Turkish Studies*, C. 6, S. 1, Ankara 2011, s. 709-710; Muzaffer Demir-Murat Keçiş, *Nisibis at the border of Romans and Sasanians between the third and fifth centuries AD*, s. 6; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, LB Tauris&CoLtd Publications, Newyork 2009, s. 13; Katarzyna Maksymiuk, *Ilkka Syvänne, The Military History of the Third Century Iran*, Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce 2018, s. 126

65000 kişilik ordusuyla doğuya hareket etti. Amacı Sasani İmparatorluğu'nu yenerek doğuda gerçekleşen sorunlara son vermek istiyordu. Yapılan savaşı II. Şapur kazandı. 363 Yılında Joian Antlaşması yapıldı. Antlaşmaya göre Dicle Nehri'nin doğusundaki tüm topraklar Sasani İmparatorluğu'nun hakimiyetine geçecek ve Roma İmparatorluğu Ermenistan üzerindeki nüfuzundan vazgeçecekti. Bu antlaşma ile Klarcti Sasani İmparatorluğu'nun hakimiyet sahasına girmiş oluyordu.¹⁴⁶

Yapılan bu antlaşma ile Klarcti'desakin bir yaşam başlamıştı. İberiya Kralı III. Mitrat (364-379) bölgenin gelişmesi için harekete geçti. Klarcti'ye kiliseler yaptırmakla kalmadı gibi bölgenin idaresi için papazlar tayin ettirdi. Onun ölmesiyle yerine oğlu Varaz Bakar (379-393) başa geçti. Varaz Bakar devrinde Sasani İmparatorluğu İberyalıları ve Ermenileri vergiye tabi kılmak için büyük bir orduyla, bir eristav gönderdi. Varaz Bakar Ermenilerin ittifak tekliflerinin yanında, Roma imparatorluğu ile Ossetlerinde yardıma çağrılması isteklerini geri çevirdi. Sonuç olarak Sasani İmparatorluğu tarafından mağlup olan Vazar Bakar ağır bir vergi vermeyi kabul etti. Bu arada Klarclar da Vazar Bakar'a isyan ederek, Roma imparatorluğu ile beraber Turharis ve Arsian'a¹⁴⁷ kadar bütün Klarcti topraklarını zaptetmişlerdi. Bu olayda bize göstermektedir ki Klarcti artık Roma İmparatorluğu'nun toprağıdır.¹⁴⁸

8. DOĞU ROMA-SASANI MÜCADELESİ DÖNEMİNDE ARDANUÇ

395 Yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldı. Bu durum sonucunda Klarcti'nin yeni hakimi Doğu Roma İmparatorluğu'du. Doğu Roma ve Sasani İmparatorları bölgeyi kendilerine bağlı vasal krallar ve beyler¹⁴⁹ aracılığıyla yönetmeye çalışmışlardı. Her iki İmparatorlukta onlara unvanlar

---

¹⁴⁶P'awstos Buzandac'i's, *History of Armenia*, (çev. Robert Bedresion), 1981, III, s. 71-75; Turhan Kaçar, *Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar M.S. 226-363 Emperyal İdoloji ve Kriz*, s. 13-19; Gürkan Bahadır, "Anadolu'da Sasani-Bizans Etkileşimi (IV-VII Yüzyıl)", *Turkish Studies*, C. 6, S. 1, Ankara 2011, s. 711; Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 339; Daryae, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, s. 18-19

¹⁴⁷Arsian: Şavşat ve Posof arasındaki bölgedir. Bu bölge de Arsian adında yayla, dağ ve göl bulunmaktadır. Kırzioğlu, *Yukarı Küür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 169

¹⁴⁸Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 107-113; Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 327-328

¹⁴⁹Vasal Krallar ve Beyler: İberya bölgesi yüzyıllardır birçok kavim tarafından işgal edilmiştir. İlk Kartlı İberya Kralı Parnavaz'dan sonra birçok kavmin yöneticileri bu bölgeye vasal krallar atamıştır. İberya bölgesi Nemrudiler, Arsasidler, Hüsrevliler ve Bagratlılar olmak üzere birçok sülale tarafından yönetilmiştir. İberya Bölgesine yakınlığı ile bilinen Ermeni menşei olan ailelerde bölgede hâkimiyet sağlamaya çalışmaktadırlar. Özellikle bazı aileler vesülâlerin bölgelerindeki hâkimiyet sahaları şöyledir: IV. yüzyıldan itibaren Ermenilerin soylu ailelerinden olan Mamıkonyanların egemenlik alanları Taron (günümüze ait Muş), mevcut Bitlis'in bazı parçaları, Malazgirt, Eleşkirt, Bagrevand ve Arşharunik (Güney Kars)'ti. Artzruni Ailesi ise Van gölünün güneyindeki Vaspurakan vilayetine,

vererek bölgeyi zaman zaman ellerinde tutmayı başarmışlardı. Buda bize gösteriyor ki Klarçeti Bölgesi sık sık el değiştirmiş ve çatışma sahası haline gelmişti.

Vazar Bakar zamanında Klarçeti, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeydi. Bu bölge Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ile mirasçısı Doğu Roma'nın hâkimiyetine geçti. Bu gelişmeler esnasında Vazar Bakar'ın ölmesi üzerine yerine oğullarından IV. Mirdat (408-410) kral oldu. IV. Mirdat, Bizans İmparatorluğu'ndan Klarçeti'yi geri istemesinin yanında Sasani İmparatorluğu'na da vergi ödemeyeceğini bildirdi. Bu olay sonrasında Sasani İmparatoru büyük bir ordu ile İberya topraklarını istila etti. IV. Mirdat'ı sürgün edip, oğlu I. Arçil'i (410-434) İberya kralı yaptı. Klarçeti ise I. Vakhtang Gorgasal'ın (446-499)¹⁵⁰İberya tahtına oturmasına kadar D. Roma toprağı olarak kaldı. I. Vakhtang Gorgasal'ın tahta çıktığı ilk yıllarda komşusu olan Ermenistan'da ise karışıklıklar söz konusuydu. Sasani İmparatorluğu Ermeniler üzerindeki dini baskılarını arttırmıştı. Hristiyanlık inancını bırakmak istemeyen Ermeniler Vardan Mamikonyan önderliğinde ayaklanmışlardı. Bu ayaklanma esnasında D. Roma'nın desteğini almak isteyen Vardan Mamikonyan kardeşi Hmayeak'ı elçi olarak göndermişti. D. Roma İmparatoru Marcian (450-457) Avrupa'daki Hun akınlarıyla uğraşmasından dolayı Sasanilerle de arasını açmak istemiyordu. Bu yüzden Sasanilere karşı Ermenilere destek vermeme kararını bildirdi. Bu arada meydana gelen Avarary Savaşı'nda (451) Ermeniler yenilmişti. Hmayeak Mamikonyan savaşa yetişemesede Sasanilere karşı gerilla savaşı başlatmıştı. *Ghazar P'arpec'i's, History of the Armenians* adlı eserinde Hmayeak Mamikonyan'ın Parkhal Dağı yakınlarında hazırlıklarını yaptığını, ardından Tao yakınlarında '*Orjnahagh*' yani Ardanuç'ta Sasani kuvvetleriyle savaştığını ve bu savaşı kaybettiğinden bahsetmektedir. Bundan da anlaşıldığı üzere D. Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olan Ardanuç'u Ermeniler, Sasanilerle mücadele esnasında bir sığınak yeri olarak kullanmışlardır. Buna karşılık Sasanilerin de Doğu Roma'yla ilişkileri

---

RıştuniAilesi ise Van gölünün güneybatısına sahip oldu. Siuni Ailesi prensleri, Siunik (Ermenistan'ın güneyindeki bölge) ve Zengezora (Ermenistan topraklarında olup Nahçıvan ve Azerbaycabi ayıran bölgedir.) sahip oldu. Bagratlı Ermeni kolu olan ailesi ise İspir, Makuve, Nahçıvan dâhil büyük parçalara sahip oldu. Derebeylerin en güçlüleri Mamikonyan, Siuni, Bagratuni ve Artzruni hanedanlarıydı. İlerleyen zamanda birçok kral ve bey egemen güç olan Sasani ve Doğu Roma İmparatorluklarının yanında yer almışlardı. Bkz. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 28; Mehmet Özmenli, "Armenia'da Derebeylik ve Karin Savaşı", *A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 40, Erzurum 2008, s. 98

¹⁵⁰İberya Kralı Vakhtang Gorgasali: 450 yılında Doğu Gürcistan'nın başkenti Mtsheta kentinde kral olmuştur. Tiflis şehrini kurarak başkenti buraya taşımıştır. Özellikle ateşperestliği kabul etmemek için İranlılara karşı yaptığı savaşlar ile bilinmektedir. Bkz. Salva Tevzadze, "Kısa Gürcü Tarihi", *Çveneburi (Kafkasoloji Dergisi)*, S. 4-5, Stockholm 1978, s. 14-15

çerçevesinde Ardanuç'a girdiği bir gerçektir. Bu durum bize göstermektedir ki Ardanuç D. Roma, Sasani ve Ermeni mücadelelerinin etkisi altında kalmıştır.¹⁵¹

I.Vakhtang Gorgasal kral olduğunda çocuk yaşta idi. İlk zamanlarında Ossetlerin ve Bizanslıların saldırılarına maruz kalmaktaydı. Bunun yanında D. Roma İmparatoru Flavius Zeno'nun (474-491) kızıyla evlenmesi sonucunda Klarceti'yi çeyiz hediyesi olarak topraklarına kattı. Böylece I.Vakhtang Gorgasal zamanında Klarceti'nin sahibi olan İberya bölgesi Sasani İmparatorluğu'na olan bağlılığını bırakmış ve D. Roma İmparatorluğuyla ittifak yapmaya başlamıştı. I.Vakhtang Gorgasal, İmparator'dan bu bölgeyi almasından sonra Klarceti yolu ile ordusunu Ermenistan istikametine sürdürdü. Klarceti'nin kıyılarında yer alan Ardanuç'a vardı ve sütkardeşi Artvaz'ı bu bölgenin eristav'ı tayin etti. Birisi rahibe manastırı olmak üzere iki manastır ve bir de kilise yapmasını istedi. Sasani İmparatorluğu'nun İberya'yı istila etmesi durumunda Ardanuç'u yeni bir sığınacak yer olarak inşa edilmesini istedi. Bu yüzden Eristav Artvaz orada Ardanuç kalesini, üç kilise ile Mere, Şindoba ve Akhiz kasabalarını inşa etti. Akhiz kasabasına mağaralar oydu.¹⁵²

VI. yüzyıla geldiğimizde Doğu Roma İmparatorluğu hem batıda hem doğuda savaşlar ve çatışmalarla uğraşıyordu. 532'de I. Justinianos (527-565), batıda yaşadığı sıkıntılardan kurtulmak için doğuyu güvenlik altına almayı düşünüyordu. Bu arada Sasani Hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) ise tahta geçmiş ülke içinde bazı sıkıntılar ile uğraşmaktaydı. Bu durumunda etkisiyle iki devletinde sınırlarını açısından oldukça önemli olan "ebedî" bir barış anlaşması¹⁵³ yapılmıştı.

---

¹⁵¹ GhazarP'arpec'i's, *History of the Armenians*, (Çev. Robert Bedrosian), Newyork 1985, p. 39-41; https://www.wikiwand.com/fr/Hmayeak_Mamikonian#/Sources_primaires (Erişim Tarihi: 05.05.2019; 12.45); Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 327-328; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 107-120

¹⁵² Subaşı, *Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*, s. 328; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 120-143; Toumanoff, *Chronology of the Early Kings of Iberia*, s. 28

¹⁵³ Sonsuz (Ebedi) Barış: 527Bizans ordusu doğuda Libelarius komutasındaki başarısızlıklar yaşamıştır. Bunun üzerine İmparator I. Justinianos Libelarius'un yerine komutanı Belisarios'u tayin etti. Belisarios doğu'da cepheleri güçlendirmişti. Bunun meyvesi Dara (Mardin sınırları içindeki oğuz köyüdür.) Savaşı'nda (530) kesin bir zafer kazanmış, ancak Callinicum (Rakka) Savaşı (531) dadayenilgiye uğramıştır. Anuşirvan ve I. Justinianos ülkelerinde yaşana sıkıntılarla meşgul olmak için bir barış antlaşması imzalamışlardır. Antlaşmanın şartları şu şekilde idi: Romalılar Caspian Gates'in (Kafkas Sınırları) savunma bedeli olarak Sasani'lere 110 "centenaria" (yaklaşık 11 bin paund değerinde altın) verecek, buranın savunması Sasanilerin sorumluluğu altında olacaktı. Dara bir istihkâm bölgesi olarak kalacak, fakat Mezopotamya'daki birliklerin komutanı artık Dara'da bulunmayacak, eski zamanlarda olduğu gibi tüm zamanını İstanbul'da geçirecekti. Romalıların son dönemlerde Perslilerden elde ettiği Pharangium bölgesi ve Bolm Kalesi geri verilecek ve Perslilerin Lazica'da Bizans sınırında zapt ettikleri kaleler boşaltılacaktı. Romalılar ve Persliler ebedi dost ve müttefik olacaklar, asker, para ihtiyaçları olduğunda birbirlerine yardım edeceklerdi. Bkz. Ahmet Kütük,

Doğu Roma İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu'na haraç ödemek zorunda kalmıştı. Ancak daha sonra I. Hüsrev Anuşirvan bu anlaşmayı bozarak 541 ve 557 yılları arasında Ermenistan ve İberya'yı tahrip ederek Karadeniz'in doğu kıyısındaki Lazika bölgesini ele geçirmiştir. I. Hüsrev Anuşirvan'ın bu ciddi saldırılarına karşı koymak için I. Justinianos, haracın miktarını yüksetmek zorunda kalarak beş yıllık bir mütakere yapmış ve bu antlaşma iki defa uzatılarak 562 yılındaki Dara antlaşması¹⁵⁴ ile sonuçlanmıştır. 562'de kesinleşen bu anlaşma sonucunda Doğu Roma İmparatoru, Kafkasya'nın batı sınırı için oldukça stratejik bir bölge olan Lazika'nın Sasaniler tarafından boşaltılmasını sağlamıştır.¹⁵⁵ Antlaşmadaki en önemli hususlardan birisi ise Doğu Roma İmparatorluğu, Karadeniz'in güneydoğu sahillerinde bulunan Lazika vilayetinden Sasanilerin tahliyesini ve Doğu Roma'ya iadesini sağlamasıdır. Kısacası Sasaniler Karadeniz sahillerini tutunmağa muvaffak olamamış ve bu deniz Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde kalmıştır.¹⁵⁶ Bu durum da Karadeniz'in de İberya Bölgesi'nin de Doğu Roma İmparatorluğu'na ait olduğunu göstermektedir.

Justinianos'un ölmesi sonucunda halefleri olan II. Justinianos (565-578), II. Tiberios (578-582), Mavrikios (582-602) ve Phokas (602-610) sırasıyla Doğu Roma tahtına geçmiştir. Bu devirde yine Doğu Roma-Sasani mücadeleleri sürmeye devam etmiştir. II. Justinianos, Sasanilere verilecek haracı ödemeyi reddetmesi sonucunda 572 yılında savaş tekrar başlamıştır. Savaş esnasında Nisibis muhasarası terk edilmiş ve sınırlarının pek yakınlarında önemli bir mevki olan Dara Sasanilerin eline geçmiştir. Şark cephesinde uğramış olduğu bu yenilgiden sonra batıda da

---

"İmparator I. Justinianos'un İlk Yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun Mezopotamya Sınırı", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 18, İzmir 2014, s. 158

¹⁵⁴ Dara Antlaşması: "Lazika Bölgesinde 551-557 yılları arasında gerçekleşen savaşlar neticesinde çatışmaların uzunluğu ve savaş durumunun belirsizliği iki imparatoru barış yapmaya sevk etmiştir. Antlaşma, Doğu Roma İmparatorluğu'nu temsilen Petrus Patrikius ile Sasani İmparatorluğu'nu temsilen saray nazırı Isdigousnas Zich arasındaki görüşmeler uyarınca yapılmıştır. 562 yılında Dara yakınlarındaki tarafsız bir bölgede Roma ve Sasaniler arasında yapılan söz konusu barış antlaşması günümüze ulaşan en sağlam antlaşma metni olma özelliğini taşımaktadır. On üç maddeden oluşan antlaşma maddelerinin ilk maddesi Kafkasyanın hangi devletin hegemonyasına soktuğunu göstermektedir. İlk madde şu şekildedir: Persler Tzon denilen yerdeki geçitten veya Hazar Kapısından Hunlar, Alanlar veya diğer barbarların Roma İmparatorluğuna erişmesine izin vermeyecek, Romalılar da bu alanda veya Pers sınırının başka bir bölümünde Perslere karşı bir ordu göndermeyeceklerdir. Bu maddeye ek olarak Hazar Geçitleri'nin korunması adına Doğu Roma İmparatorluğu'nun Sasanilere yıllık 30.000 altın sikke ödemeyi taahhüt ettiği görülmektedir. Antlaşmanın I. maddesinde, bu bedel mukabilinde Sasani İmparatorluğu'nun da gerek Tzon'u, gerekse de Hazar Geçitleri'ni, zarurî askeri önlemleri almak suretiyle korumayı taahhüt ettiği görülmektedir." Bkz. Emine Bilgiç Kavak, *Doğu Roma İmparatoru Iustinianus ve Sasani İmparatoru Hüsrev Anuşirvan'ın Doğu Akdeniz Politikalarının Karşılaştırılması*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2018, s. 105-108

¹⁵⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), TTK Yay., Ankara 2011, s. 65-66

¹⁵⁶ Alexander A. Vâsiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 176-177

Doğu Roma, Tuna'nın ötesindeki memleketlerden gelmiş olan Avarların, Balkan Yarımadasını istila etmeleriyle karşılaştı. Dara'nın elden çıkışı zayıf olan II. Justinianos (565-578) üzerinde fena bir tesir yaptı ve imparator delirdi.¹⁵⁷ II. Justinianos'un ardından II. Tiberios (578-582) döneminde de ülke kötü yöneltmiş daha sonra başa geçecek Mavrikios (582-602) devrinde onun hamleleriyle ülke düzene girdi. Onun bu hamlelerindeki en önemli etken Sasani İmparatorluğu'nda yaşanan taht kavgasıydı. Doğu Roma İmparatoru Mavrikios, Sasani veliahtlarından II. Hüsrev (591-628)'in sığınma talebini kabul ederek onu kendi çocuğu gibi himayesi altına aldı. Ayrıca Mavrikios, Dara ve Martiropolis¹⁵⁸ kaleleri ile Kuzeydoğu Mezopotamya'yı, Ermenistan ve İberya'yı Doğu Roma'ya geri vermesinin yanında Sasanilere ödenen yıllık verginin kaldırılması karşılığında II. Hüsrev'in tahta geçme çabalarına destek olacağı sözünü verdi. Mavrikios'un bu yardımı sonucu Sasani ve Doğu Roma İmparatorlukları arasında gerçek bir barış antlaşması imzalandı. Sasaniler, Doğu Roma'dan aldığı haracı kaldırmakla kalmadığı gibi daha önce sözünü vermiş olduğu yerleri iade etti.¹⁵⁹

602 yılında bir isyanla imparator olmayı başaran Phokas, 610 yılına kadar süren saltanatı boyunca Doğu Roma İmparatorluğu'nda kötü bir yönetim sergilemiştir. II. Hüsrev, Mavrikios'u öldürerek imparator olan Phokas'tan, intikam için çalışmalara başlamıştı. Çünkü kendisini Sasani tahtına çıkaran Mavrikios'a olan vefasını unutmamıştı. II. Hüsrev, Sasani ülkesinde ulusal yas ilan etti. Saray ileri gelenlerine siyah elbiseler giymelerini emretti ve şura meclisini toplayarak Mavrikios'un intikamı için Doğu Roma İmparatorluğu'na savaş açacağını açıkladı. Savaş Doğu Roma İmparatorluğu'nun aleyhine gelişmiş, özellikle 605 yılında Dara'nın düşmesiyle Sasani orduları Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başlamıştı.¹⁶⁰ 610 yılında İran ordusu Fırat Nehri'nin batısına varmıştı. Burada Antakya ve Halep'i fethettiler. Böylece Suriye, Kapadokya,

---

¹⁵⁷Vâsiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s.213-214; Augeste BAILLY, *Bizans Tarihi*, C. I, (Çev. Haluk Şaman), Tercuman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, s. 105; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 25-27

¹⁵⁸Martiropolis: Günümüzde Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçesinin D. Roma İmparatorluğu'nda verilen adıdır. Bu adı almasındaki sebep ise 410 yılında Mar Marutha isimli bir rahip Sasanilere elçi olarak gider. Bu elçi II. Şapur devrinde öldürülen 40 kadar Hristiyan askerleri Silvan'a getirerek tekrar defnedir. Bu yüzden bu şehre şehitler şehri anlamına gelen Martiropolis adı verilir. Bkz. Kenan Haspolat, "Hükümdarlar, Paşalar ve Beyler Kenti Diyarbakır", *Diyarbakır Sempozyumu*, TDV Yayınevi, Ankara 2010, s. 252

¹⁵⁹Iman S. REAZAEI, "V.-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri", *İraniyat Dergisi*, S. 1, Ankara 2016, s. 26; Sebeos, *Sebeos History*, (çev. Robert Bedrosian), New York, 1985, s. 19-20

¹⁶⁰Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 78; Augeste Bailly, *Bizans Tarihi*, s. 108; SEBEOS, *Sebeos History*, s. 80-82

Ermenistan Sasanilerin eline geçti. Aynı yıl Phokas iç karışıklıklara hakim olamadan isyancılar tarafından öldürüldü. Onun yerine, tahta Herakleios (610-641) geçti.¹⁶¹

Bu yaşananlar çerçevesinde VII. yy'la girmeden önce Klarceti bölgesinde ise şu gelişmeler yaşanıyordu: I. Justinianos (527-565) devri sırasında İberia tahtında Kral Farsman (528-542) oturuyordu. Doğu Roma İmparatorluğu doğudave batıda iki ayrı mücadele ile uğraşıyordu. Doğu Roma İmparatorluğu doğuda özellikle Lazika'ya seferler düzenleyen Sasani Kralı I.Hüsrev Anuşirvan ile uğraşmaktaydı. Ardanuç'a yakınlığı ile bilinen Lazika Bölgesi her iki imparatorluk için oldukça önem taşımaktaydı. I. Justinianos Karadeniz'i Hıristiyan bir göle çevirmek istediği için bölgeye tahkimatlar yaptırmıştı. Sasaniler için önemi ise bölgenin batıdan Kafkas geçitlerine giden yol üzerinde bulunması ve olası Hun saldırılarına karşı kendilerini koruma altına alabilecekleri düşüncesiydi. I. Justinianos devrinde İberya'ya yardım gelmediği için Sasaniler tarafından işgal edilmişti. Kral Farsman, Sasanilere itaat ve hizmet edeceğini tahattüt edip işgali kaldırmıştı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Sasanive Doğu Roma arasında yapılan ebedi barış ile İberya Bölgesi Doğu Roma İmparatorluğu'nda kalmıştı. Kral Farsman ölünce yerine kardeşi Hüsrevli Farsman (542-557) geçmişti. Hüsrevli Farsman'ın ölümünden sonra yerine oğlu Bakur (557-570) geçmişti. Kral Bakur bütün Gürcü Eristavları birleştirerek Ermeni Beyi Vazken'e saldırmış ve onu öldürmüştü. Sasani Kralı I. Hüsrev iki ulusunda tarafında olmamaya çalışmıştı. Hangi ulusun tarafını tutarsa diğer ulusun Doğu Roma'yla birleşeceğinden korkmuştu. Çünkü Hristiyan olan yöre halkının kendi dindaşına yardım edeceği anlayışı mevcuttu. Stratejisi uygun olarak ilerleyen yıllarda Sasani İmparatorluğu'nda karışıklık çıktığında Gürcü Eristavlar, Doğu Roma İmparatoru'na elçi göndererek kendi bölgelerinde yer almalarını ve krallarının soyundan birinin başta kalmasını rica etmişlerdir. İmparator bunun üzerine Klarceti ve Cahavet'e kumandanı Guaram'ı kral tayin etmiştir.¹⁶²

Doğu Roma-Sasani mücadelesinin bütün hızıyla devam ettiği bu dönemde İberya bölgesinde yönetici olarak bulunan Kuropolates Guaram, 600 yılında yaşamını yitirmiş onun yerine oğlu Stefanos (600-619) başa geçmiştir.¹⁶³

---

¹⁶¹Reazaei, V.-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri, s. 26

¹⁶² Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 180-200; Emine Bilgiç Kavak, *Doğu Roma İmparatoru Iustinianus ve Sasani İmparatoru Hüsrev Anuşirvan'ın Doğu Akdeniz Politikalarının Karşılaştırılması*, s. 105

¹⁶³ Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin*, s. 2331

Bu arada Doğu Roma tahtına Herakleios (610-641) oturmuştu. Herakleios tahta geçtiğinde Sasanilerin ilerleyişi hızlı bir şekilde devam ediyordu. Hatta Kadıköy sahiline kadar ilerleyen Sasaniler deniz gücünün olmaması sonucu burada varlıklarını sürdüremediler. Herakleios uzun yıllar Doğu Roma'nın ekonomik ve askeri gücünü toplamak için uğraşmıştı. Bu çabalar meyvesini vermiş, ordusunu toplayan Herakleios, 622 yılında harekete geçmişti. Herakleios 623 ile 628 seneleri arasında Sasanilere karşı seferler düzenlemişti. İlk olarak 622'de Ermenistan'da karşılaşmış ve savaş Doğu Roma İmparatorluğu'nun parlak zaferiyle sonuçlanmıştı. Son zafer ise Ninova¹⁶⁴yakınlarında idi. Bu savaşı da Doğu Roma kuvvetleri kazanıyordu. Sasanilere yaptığı seferler sonucunda zaferler kazanan Herakleios İstanbul'a bir zafername gönderdi. Sasanilere karşı elde ettiği askeri zaferleri anlattı. Savaşın sona ermiş olduğunu ve parlak zaferler kazandığını ilan etti. Sasani Kralı II. Hüsrev tahttan indirilerek katledildi. Yeni Kral II. Kavad (628), Herakleios ile sulh müzakerelerine girişti. Yeni anlaşmanın hükümlerine göre, Sasaniler fethetmiş oldukları Suriye, Filistin ve Mısır'ı Doğu Roma İmparatorluğu iade edeceklerdi.¹⁶⁵

Doğu Roma-Sasani mücadelesinde bunlar yaşanırken Klarceti'ye hakim olan İberya Krallığı'nın başında Bagratlı Stesfanos (600-619) bulunuyordu. Stefanos Sasanilerin, özellikle Doğu Roma İmparatoru Phokas devrindeki başarılarından çok korkarak, Sasanilerin yanında yer almayı tercih etmişti. Sasaniler, Doğu Roma'yı zor durumda bırakmak için batıda Avarlar ile antlaşma yapınca bu defa da Doğu Romalılar da Hazarlarla bir ittifak yapmıştı. İberya Kralı Bagratlı Stefanos'un Sasanilere itaat etmesinden hoşlanmayan Doğu Roma İmparatoru, Hazarlar ile beraber İberya merkezi Tiflis'i kuşatarak Bagratlı Stefanos'u öldürmüşlerdi. Onun ölümüyle beraber imparator, İberya'nın başkenti Tiflis'i Kahet Eristavası Adarnese'ye vermişti. Özellikle İmparator kendisini de İberya'nın Mtavarası ilan etmişti. Adarnese, Stefanos'tan kalan adamlarını imha etmeyi başarmıştı. Bunun üzerine Doğu Roma İmparatoru, İspir ve Klarceti'nin sahil kısımlarını zapt etmiştir.¹⁶⁶Ön Asya'da iki büyük güç olan Sasaniler ve D. Romalıların mücadelesi sonrasında İran eski gücünü bulamayacaktı. D. Roma İmparatorluğu ise bu uzun mücadele sonucunda yorgun düşmekteydi. İki büyük devletin bu durumu yeni bir güç olarak doğmaya başlayan İslam ordularının fetih yolunu kolaylaştırmıştı.

---

¹⁶⁴ Ninova: Günümüzde Musul yakınlarındaki Dicle nehri kenarında yer alır. Asur Devleti'nin de başkentidir. (<https://www.wikiwand.com/tr/Ninova>, Erişim Tarihi: 10.12.2018)

¹⁶⁵ Vâsiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 250-252; SEBEOS, *Sebeos History*, s. 99-110

¹⁶⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 189-192

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK MÜSLÜMAN FETİHLERİNDEN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE KADAR ARDANUÇ VE ÇEVRESİ

1. DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE ARDANUÇ VE ÇEVRESİ

Klarceti Bölgesi, VII. yy'la beraber Herakleios'un seferleri sırasında D. Roma İmparatorluğu hakimiyetine girmiştir. Bu arada güneyden gelen İslam akınlarıyla karşılaşmaya başlanmıştır. Hz. Ömer (634-644) devrinde Cezire'nin¹⁶⁷ fethinden sonra Doğu Anadolu'da fetih hareketlerine devam eden İslam orduları ilk aşamada, 639 yılında Urfa, Ahlat, Erzurum gibi önemli şehirlere kadar ilerlemiştiler. Hz. Ömer'in emriyle İyâz b. Ganm¹⁶⁸ bu ilk seferde Ermenilerin önemli şehri Divin'e¹⁶⁹ kadar ilerlemiş ancak bu topraklara tam olarak hakim olamamıştır. Azerbaycan ve Ermeni sınırlarına yaklaşan İslam orduları Hz. Ömer'in emriyle bir taraftan Ermenistan içlerine, diğer taraftan Hazarların önemli şehri Bâbü'l Ebvâb¹⁷⁰ üzerine fetih hareketlerine devam ettiler. Sürâka b. Amr,¹⁷¹ Abdurrahman b. Rebîa,¹⁷² Bükeyr b. Abdullah¹⁷³ ve Habîb b. Mesleme¹⁷⁴ idaresindeki ordular iki koldan Kafkaslara yöneldiler. Bunlardan Abdurrahman b. Rebîa, Bâbü'l Ebvâb şehrini alarak (640) Hazar sınırlarına ulaşmış oldu. Habîb b. Mesleme ise batıdan ilerleyerek

---

¹⁶⁷ El Cezire Bölgesi: Coğrafi olarak Dicle-Fırat Nehirleri arasında kalan bölgedir. Günümüzde Mezapotamya ismi verilirken, Araplar El-Cezire demişlerdir. Bölge günümüzde Türkiye, Suriye ve Irak üçgeninde bulunmaktadır. Bkz. Mevlüt Koyuncu, "İlk İslam Fetihleri Döneminde El Cezire Bölgesine İslamlaşma Süreci", *S.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Sakarya 2008, s. 132

¹⁶⁸ İyâz b. Ganm: 582 yılında dünyaya gelmiş sahabe ve komutandır. Hz. Ömer zamanında kendisine Humus, Cezire valiliği vererek bu bölgelerin fethiyle görevlendirmiştir. Asri Çubukçu, "İyâz b. Ganm", *DİA*, C. 23, Ankara 2001, s. 498

¹⁶⁹ Divin: Ani harabelerine yakın olup, Aras nehri kenarında kurulmuştur. Abbasiler devrinde Ermenistan eyaletinin başkentidir. (Erişim Tarihi: <https://www.wikiwand.com/tr/Divin>, 09.07.2019, s. 15.01)

¹⁷⁰ Bâbü'l Ebvâb: Dağıstan'da Hazar Denizi'nin kuyubatusında yer alan tarihi şehirdir. Bir başka adı da Derbent'tir. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbent", *DİA*, C. 9, Ankara 1994, s. 164

¹⁷¹ Sürâka b. Amr: Zunnur adıyla bilinmektedir. Hz. Ömer zamanında Kafkasya fetihlerini yönetmiş komutandır. Fethettiği bölgelerin idaresi ona verilmiştir. İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, C. III, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 33-34

¹⁷² Abdurrahman b. Rebîa: Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında Sürâka b. Amr'dan Kafkasya'da fethedilen bölgelerin valisi olarak atılmıştır. Türk idaresinde olan bölgelere de fetih hareketleri yaptığı bilinmektedir. İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih III*, s. 33-36; Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Rebîa", *DİA*, C. 4, Ankara 1991, s. 483

¹⁷³ Bükeyr b. Abdullah: Hz. Ömer zamanında Azerbaycan ve çevresine akınlarda bulunmuştur. Bu bölgenin fethedilmesinde sağlayarak yerine yardımcıları tayin etmiştir. Hz. Ömer'in izniyle fethettiği Azerbaycan'a Utbe b. Ferkad'ı tayin etmiştir. İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih III*, s. 32-33

¹⁷⁴ Habîb b. Mesleme: Anadolu'da ve Suriye'de fetihlere katılmış olan sahabedir. Bu yüzden Habîbü'r Rûm olarak anılmaktadır. Ermenistan'da kırtan fazla bölgeyi fethetmiştir. Aynı zamanda Sürâka b. Amr'nin yardımcılığını yapmıştır. Asri Çubukçu, "Habîb b. Mesleme", *DİA*, C. 14, Ankara 1996, s. 372-373

Ermeni şehri Divin'i almış ancak fazla ilerleyememişti. Hz. Ömer döneminde Kafkasya'da sınırlı bir şekilde ilerlemeler kaydedilmiş ve mücadeleler sürmüştür.¹⁷⁵

Yapılan akınlara baktığımızda Hz. Ömer devrinde İslam orduları Sasani İmparatorluğu'na tabi Irak, İran ve Azerbaycan'la D. Roma İmparatorluğu'na tabi Suriye, Cezire bölgelerine hakim olmuşlardır. Roma-Sasani İmparatorlukları ve D. Roma-Sasani İmparatorlukları mücadelelerine sahne olan Kafkasya, 640 yılından itibaren D. Roma İmparatorluğu ve İslâm Devleti arasında bir nevi savaşlar dizisine sahne olmuştur.

Müslümanlar tarafından Sasani İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasına müteakip 640 yılının başlarında Müslüman akınları Ermenistan'a dolayısıyla Güney Kafkasya sınırına ulaşmıştır. Bu durum D. Roma'nın bölgedeki hakimiyetini devam ettirmesi anlamında oldukça sarsıcıydı. Nitekim imparatorluğun özellikle dini anlamdaki politikalarından oldukça darip olan Ermeni Hanedanlıkları, zaman zaman imparatorluktan yüz çevirmişlerdir. Bu bağlamda İslam Devleti'yle anlaşma yaparak bölgenin koruyuculuğunu üstlenmelerini sağlamışlardır. Ancak Ermeni hanedanlıklarını kendi aralarındaki rekabetler sıkıntılara sebep olmuştur. Özellikle Mamigonyanlar ve Bagratlı hanedanlıkları arasındaki rekabet bölge de başta isyanlar olmak üzere bir takım idarî, askerî ve iktisadî sıkıntıları da ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

H. Osman (644-656) halife olunca, Şam valisi olan Hz. Muaviye'ye bir mektup yazmış ve onun Habîb b. Mesleme'yi Ermenistan'a göndermesini emretmiştir. Habîb b. Mesleme, 6 bin, bir başka rivayete göre de 8 bin, Şam ve Cezîre halkından olan askerlerle hareket etmiştir. Kâlikâlâ'ya¹⁷⁶ gelmiştir. Yapılan kuşatma sonrası halk aman dilemiştir. Habîb b. Mesleme halkı cizye ödemeye mecbur etmiştir. Bazı kimseleride sürgüne göndermiştir. Şehri aldıktan sonra birkaç ay Kâlikâlâ'da kalmıştır. Kâlikâlâ'dan sonra yoluna devam etmiştir. Bundan sonra Sîsecan'a ve Vays'a hakim olmuştur. Sîsecan'daki kale halkıyla ödeyecekleri vergi karşılığında antlaşan Habîb b. Mesleme ardından Cürzan'a¹⁷⁷ gitmiştir. Cürzan Patriğinin elçisi, Habîb b. Mesleme'ye gelmiş ve ona şehir halkı ve patriğinin antlaşma isteğini mektupla bildirmiştir. Elçi kendileri için antlaşma

---

¹⁷⁵ Mehmet Çog, "İslam İdaresinde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yay., Ankara 2014, s. 23; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih III*, s. 33-34

¹⁷⁶Kâlikâlâ: Günümüzdeki Erzurum şehridir. Erzurum'a neden Kalikala adının verilmesi gelince bölgenin patriği Erminakus'un Kali isminde bir kızı vardır. Bu kız Kali adında bir şehir inşa ederek adını Kalikala koyar. Anlamı ise Kali'nin yaptığı iyiliktir. Müslümanlar ise bu bölgeye Kalikala adını vermişlerdir. Bkz. Cevdet Küçük, Erzurum, DİA, C. 11, Ankara 1995, s. 321; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih III*, s. 89-90

¹⁷⁷Cürzan: Günümüzdeki Gürcistan'a verilen isimdir. Nebi Gümüş, İslam Tarihi Kaynaklarında Ermeniler, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ-Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. I, TTK Yay., Ankara 2014, s. 208

ve aman vesikası vermesini ondan istemiştir. Habîb b. Mesleme, bu olay sonrasında Tiflis'e gelmiştir.¹⁷⁸

Habîb b. Mesleme, Cürzan'a gelmesinin ardından "Cevârih, Kesferbis, Kisâl, Hunân, Semsehî, el-Cerdman, Küstesci, Şevşitve Bâzelît'i" sulh yoluyla fethetti. Yapılan antlaşmaya göre, onların kanları akıtılmayacak, mabetleri, duvarları aynen korunacak, toprakları ve başları için vergi vereceklerdi. Habîb b. Mesleme, daha sonra "Kalerçît, Seryâlît, Hâhît, Hûhît, Ertahal, Babu'l-Lâl, Sannâriyye ve ed-Dûdaniyye" halkıyla da vergi ödemeleri üzerine antlaştı.¹⁷⁹

Müslümanların elde ettikleri başarılar uzun süreli olmadı. Bu fetihler Müslümanlara kısa süreli gelir getirmekten başka bir işe yaramadı. Nitekim D. Romalılar, bütün Ermenistan'ın hâkimiyetini 647 yılında yeniden elde ettiler.¹⁸⁰ Bunun en önemli nedeni ise yeni İmparator II. Konstans (641-668)'in da önceki politikalara uygun olarak Ermeni beyleriyle ittifak arayışlarını devam ettirmesiydi. Bu vesileyle Ermeni Başkomutan'ı tayin edilen ve Patricius unvanı alan Reştuni Teodorsilk etapta tam anlamıyla D. Roma yanlısı politika takip etti. II. Konstans'da onun bu sadakatini karşılıksız bırakmıyordu. Reştuni Teodors'un isteği üzerine daha önce Herakleios tarafından Afrika'ya sürgüne gönderilen Varazdirots Bagratuni ve oğlu Simbat Bagratuni serbest bırakılarak merkeze dönmelerine izin verdi. Ancak D. Roma'nın politikaları güven vermiyordu ve Ermeni nakhararları¹⁸¹ her an bu sadakatten kopabilirlerdi. Beklendiği gibi de oldu. İlk isyan daha önce sürgüne gönderilmiş ancak II. Konstans'ın emriyle merkeze getirilmiş olan Varazdirots Bagratuni tarafından gerçekleştirildi. Ardından Reştuni Teodors'un da ona itaat etmesi de gecikmedi. Nakhararların ardı ardına sadakatten ayrıldığını gören II. Konstans, Varazdirots Bagratuni'yi kendisine gümüş tahtlar ve hediyeler göndererek Ermeni bölge kuropalatesi ilan etti.¹⁸²

Reştuni Teodors, D. Romalı General Procopios'la yaşadığı problemler (D. Romalı Generali Procopios'la Reştuni Teodors'un aralarının bozulmasının sebebi Müslüman birliklerinin bölgeye yaptığı ilk akınlar sırasında Procopios'un duyarsız davranmasıydı. Procopios, Reştuni Teodors

---

¹⁷⁸İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih III*, s. 89

¹⁷⁹El-Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, s. 228-233

¹⁸⁰Mevlüt Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye İle Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yay., Ankara 2014, s. 14

¹⁸¹Nakharar: Ermeni soylularına verilen ünvanlardan birisidir. (<https://www.wikiwand.com/en/Nakharar> Erişim Tarihi: 15.05.2019, s.17.10)

¹⁸²Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, s. 312; Sebeos, *Sebeos History*, s. 137-141; Ghevond, *Ghevond's History*, (çev. Robert Bedrosian), New Jersey 2006, s. 2

tarafından Müslüman birliklerinin bölgeye doğru hareket ettiği yönünde birkaç kez uyarılmış olmasına rağmen asker sayısına çok güvenerek ilave önlem almamıştı.) nedeniyle sarsılan Ermeni-D. Roma ittifakı Reştuni Teodors'un bu kez Divin'de önemli bir toplantıya başkanlık etmesiyle iyice çökme noktasına geldi. Bu toplantının sebebi ise bölgede yeniden hâkimiyet tesis eden D. Roma'nın Grek Ortodoksluğu'nu Ermeni Kilisesi'ne dayatmaya yönelik önerisinin Ermenistan dini liderleri tarafından görüşülmek üzere bir araya gelmesinden kaynaklanmıştı. Ermeni ruhban sınıfı D. Roma'nın önerisini kesin bir dille reddederek dini serbestlik mesajı verdi.¹⁸³ Bu durumla beraber 653 yılında D. Roma imparatoru II. Konstans ile Ermeni Patriği Reştuni Teodors'un araları açıldı. İmparator II. Konstans, Teodors'u görevinden azletti. Ermeni Bölgesi'nin valisi olarak Simbat Bagratuni'yi atadı. Bu durum Ermeni yöneticiyi Müslümanlara daha da yanaştırıyordu. Ermeni ruhban sınıfı ve halkının bu yakınlaşmayı kabul etmesi hiç de zor olmamıştı. Bunun üzerine Teodors Müslümanların himayesine geçmekle kalmadı, halkını da beraberinde götürdü (653-654). Bu katılımdan son derece memnun olan Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye, Ermenistan'a yerel bir yönetim hakkı tanıdı. Piskopaslardan oluşan bir kurul, Reştuni Teodors ve Patrik III. Nerses'in başkanlığında toplanarak yapılan bu öneriyi görüşüp, güvence karşılığında senede 500 dinar ödemeyi kabul ettiler. Böylece Ermeniler buanlaşmayla D. Roma'nın hakimiyetinden çıkarak, Müslümanlarla işbirliği yapmak suretiyle bölgede yeniden nüfuz elde etmiş oluyorlardı. Bunun karşılığı olarak da Müslümanların müttefiki sıfatıyla onlar adına bir ordu hazır bulunduracaklardı. Müslümanlar ise hem gelir hem de Ermeni Bölgesi'nde sınırlı da olsa bir kontrol ve üs elde etmişlerdi. Bu durum karşısında Muaviye onu hediyelere boğmakla kalmayıp, kendisine Ermenistan, Gürcistan, Arran¹⁸⁴ve Kafkasya geçitlerine kadar olan bölgelerin idaresini verdi. Böylece Hz. Muaviye ile Teodors arasında dostluk iyice gelişmiş oldu¹⁸⁵

Müslüman halkın başta Tiflis, Ahlat, Divin, Malazgirt, Erciş, Nahçıvan ve Erzurum gibi merkezlerde yerleşmesi, iki toplumun kaynaşmasını, sosyal hayatın gelişmesini sağladı. Böylece

---

¹⁸³ Köse, *İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler*, s. 315-316

¹⁸⁴ Arran: Kura ve Aras Nehirleri arasında yer alan tarihi şehirdir. Kuzeyinde Şirvan Güneyinde Azerbaycan ve Ermenistan, Güneydoğusunda Mugan bulunmaktadır. Abdülkerim Özeydin, "Arran", *DİA*, C. 3, Ankara 1991, s. 394

¹⁸⁵ Koyuncu, *Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye İle Olan Münasebetleri*, s. 14-15; Sebeos, *Sebeos History*, s. 167-168; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 4-5

İslam kültür ve medeniyeti, Ermeniler üzerinde etkili olmaya başladı. Ermeniler giysileriyle, adetleriyle ve ahlaklarındaki değişimle artık Müslümanlar gibi yaşıyorlardı.¹⁸⁶

Bu durum D. Roma İmparatoru'nun hoşuna gitmemişti. Bu ittifak sonucunda İmparator Konstans, Kafkasya üzerine tahminen 100 bin kişilik bir orduyla hareket etti. Amacı Ermeniler, Gürcüler, Albanlar ve diğer gayrimüslim halkı şiddetle cezalandırmaktı. İslam idaresinden memnun olan Gürcü ve Ermeni halkları İmparatorun yaptığı tehditten korkmadılar. Konstans, Erzurum'dan Divin'e kadar katliam tehdidiyle ilerledi. Ancak Ermenilerin en saygın din adamı olan III. Nerses'in yoğun çabaları ve yalvarması sonucu bu istiladan vazgeçti. Ayrıca Kafkasya Hıristiyanları zorla ve göstermelik olarak Kadıköy Konsülü'nün kararlarını kabul ettiklerini bildirdiler. D. Roma İmparatoru'nun olayı fazla büyütme istemediği ve İstanbul'a geri döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak sadece Rahip Nerses'in yalvarmaları ve sebepsiz geri dönüş yeterli bir izah olarak görülmemektedir. D. Roma'nın Balkanlar ve Avrupa'da sürekli savaş hali, bunun yanında olası bir İslam ordusu ya da yerli direnişe karşı savaşı göze alamaması geri dönüşünde etkili olmuş olabilir. Bunun yanı sıra Ermeni ve Gürcülerin uzun yıllardır mezhep baskısı karşısında taviz vermeyen tutum içinde bulunmalarının da D. Roma'yı bu konuda ümitsiz kılmış olması imkan dahilindedir. Bizce hepsinden önemlisi yerli halkın İslam idaresi karşısındaki memnun hali, D. Roma'yı Hıristiyanları tamamen kaybetme endişesine düşürmüştür. Bu durum geri çekilmenin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Nitekim D. Roma ordularının çekilmesini takiben Reştuni Teodors kaybedilen bölgeleri geri almıştır. Bunun karşılığı olarak Hz. Muaviye yukarıda bahsettiğimiz bölgelerin valiliğini ona vermiştir. Bu arada İslam dünyasında karışıklıklar meydana gelmeye başlamıştır. Muaviye, Teodors'un 656 yılında vefatından sonra Ermenistan valiliğine Hamazasp Mamikonyan'ı getirmiştir. Hamazasp Mamikonyan, D. Roma yanlısı bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu tutumdaki en önemli sebep ise İslam Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklık gösterilebilir. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş, Hz. Muaviye'nin (661) tek başına hilafete geçişiyle son bulmuştur¹⁸⁷

---

¹⁸⁶ Ali İpek, "İlk İslami Dönemde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II TTK Yay., Ankara 2014, s. 2

¹⁸⁷ Çoğ, *İslam İdaresinde Ermeniler*, s. 24-25; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Ermeniler*, s. 2-3; El-Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, s. 233; Sebeos, *Sebeos History*, s. 160-177-178

2. EMEVİLER DÖNEMİNDE ARDANUÇ VE ÇEVRESİ

Hz. Osman, Habîb b. Mesele'yi Gürcistan'ın fethi için görevlendirmişti. Gürcistan üzerine giden Habib b. Mesele bölgeyi fethederek halkıyla bir antlaşma yaptı. Buna göre halkın canına mabedlerine, kiliselerine ve havralarına dokunulmayacak, sadece cizye ödeyeceklerdi. Müslümanlarla dost olacak, Allahve Resulü'nün düşmanlarına karşı olacaklardı. Bu antlaşmayla İslam hakimiyeti buralara kadar uzanıyordu. Gelişen fetihlerle beraber ülke sınırları arasında idari düzenlemeler yapıldı. Buna göre Hz. Osmanve Hz. Ali (656-661) zamanında Ermenistan valiliğine bağlanan Gürcistan, Emeviler devrinde Cezire valiliğine tabi oldu. Gürcistan'daki fetih hareketi Emeviler tarafından da sürdürüldü.¹⁸⁸

Müslüman akınları sırasında İberya bölgesi yöneticisi olarak II. Stefanos (639-663) bulunmaktaydı. Tiflis'te oturuyordu. II. Stefanos'un büyüğünün ismi Mir (663-688), küçüğünün ismi Arçil (668-718) olan iki oğlu vardı ve bütün hazinesini bu iki oğlu arasında paylaştırdı. Kendisi ise servetinin yarısını alarak, büyük oğlu Mir ile birlikte Egris'e gitti. Küçük oğlu Arçil de kendisine düşen hazineleri gömdükten sonar babasının yanına ulaştı. Kral ve iki prensin Ergis'e gitmesindeki en önemli neden Müslümanların yaptığı akınlar idi. Samtze eyaletinden geçmiş olan bir Müslüman ordusunun, Argveti kazasında Arçil ve kardeşi Mir (663-668)'i yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi sonrasında iki kardeş İmeretya'ya sığınmıştı. Müslüman öncü kuvvetleri onları bu bölgeye kadar takip etti. II. Stefanos burada ölmesinin ardından yerine oğulları Arçil ve Mir'i varisi olarak bıraktı.¹⁸⁹

661'de Emevi Halifesi olan Hz. Muaviye iktidarı tek elde toplamasından sonra, fetihlerle beraber ülkeyi tekrardan idari olarak düzenlemeye başladı. Bunun içinde güvendiği kişileri fethettiği bölgelere tayin ediyordu. Kafkasya'da Hz. Muaviye, daha önce Ermenilerle yapılan barışı geçerli saydı. Buna göre, Ermeniler yılda 500 dinar gibi sembolik bir vergi ödeyeceklerdi. Hz. Muaviye, anlaşma gereği onlardan anlaşmanın güvencesi bağlamında rehine talebinde bulundu. Bu teklif üzerine Mamigonyan hanedanından Grigor Mamigonyan'ı ve Bagratuni hanedanından Simbat Bagratuni'yi, Şam'a gönderildi. Muaviye, Simbat ve Grigor'a hilatler giydirecek, onları

¹⁸⁸ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, C. 14, Ankara 1996, s. 312

¹⁸⁹Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 201; Oktay Bozan, "Emeviler Devrinde Arap-Ermeni İlişkileri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, Diyarbakır 2014, s. 58

Şam'da ağırladı.¹⁹⁰ Hz. Muaviye, Prens Grigor'u vali tayin etti. O da 662'den 685'e kadar Ermenistan'ı yönetti. Halife Muaviye'den Grigor'u başlarına geçirmesini isteyenler ise bölgedeki Nakhararlar ve Patrik III. Nerses'ti. Hz. Muaviye'nin bu yaklaşımları şüphesiz Müslümanların hoşgörüsünün ve Ermenilere müspet yaklaşımlarının bir göstergesiydi. Hz. Muaviye'nin Ermeniler üzerinde hakimiyet kurmasının temel sebebi ise D. Romalıların mezhep farkı yüzünden Ermenilere karşı yaptıkları ağır muamelelerdi. Ermeniler zorunlu göçe, baskıya ve şiddete maruz kalmaları karşısında, kendi istekleriyle Müslüman hakimiyetini kabul etmişlerdi.¹⁹¹

Hz. Muaviye'nin ölmesi sonucunda Emevilerin huzur dolu yaşamında bazı değişiklikler meydana geldi. 680 yılında Kerbela olayıyla başlayan karışıklıklar Emevilerin kendi iç meseleleriyle uğraşmasına neden oldu. Hz. Muaviye'nin vefatından sonra iktidara gelen I. Yezid (680-684), II. Muaviye (684) ve I. Mervan (684-685) dönemlerinde bazı isyanlarla karşılaşıldı. Özellikle İberyalılarla birlikte Albanlılar ve Ermeniler, Emevilerin yıkıma uğratan iç karışıklıkları fırsat bilerek, Halifeye karşı isyan ettiler. Bu durumun ana nedeni ödedikleri vergileri vermek istememeleriydi. Ancak üç yıl süren bu olay, isyancılara hiçbir kazanç sağlayamadı. İsyanın dördüncü yılında Hazarlarda bölgedeki karışıklıktan yararlanarak İberya ve Ermenistan'a saldırdılar. Hazarlar, 684 yılında Kafkasların güneyine büyük bir akın yaparak İberya, Albanya ve Ermenistan'ın kuzeyini ele geçirmişlerdi. Bu bölgelerde bol miktarda ganimet ve çok sayıda da esir elde etmişlerdi. Hatta Hazarların karşısına cesurca çıkan Ermeni Kralı Grigor'la birlikte Albanya ve Gürcü prensler de bu savaşta hayatlarını kaybettiler. Ermeni, Albanya, Gürcü kral ve prenslerinin ölmesi gibi acı bir olay, halifeliliğin iç karışıklık yıllarındaki zor durumu fırsat bilerek isyanlara sebep olmalarını unutturmadı. Bununla birlikte isyanın sonucu olarak asi Ermeni prenslerinin ait olduğu Mamigonyan Hanedanlığı, Halifenin güvenini kaybetti. Onların yerini Halife nezdinde Bagratlılar aldı. Aynı durum İberya yönetiminde de gerçekleşti ve Guaramidlerin yerine tekrardan Hüsrevliler söz sahibi oldu.¹⁹²

Emeviler, Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) tahta geçmesinin ilk yıllarında özellikle İstanbul'un kuşatmasında uğranılan başarısızlık, D. Roma'yla yapılan diğer mücadeleler ve

---

¹⁹⁰ Bozan, *Emeviler Devrinde Arap - Ermeni İlişkileri*, s. 57; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 5

¹⁹¹ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, Erzurum 2013, s. 122

¹⁹² Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2335; Koyuncu, *Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan Münasebetleri*, s. 16; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 6

içerdeki sıkıntılar sonucunda zorluklar yaşadı. Suriye ve Lübnan dağlarında yaşayan Merdeiler¹⁹³ isimli asiler bulunuyordu. D. Roma ise bu insanları İslam Devleti'yle kendi arasında siper olarak görüyordu. Anadolu'nun Müslümanlar tarafından fethedilmesine karşı yaptıkları tacizleri destekliyordu.¹⁹⁴ Bunu durdurmak için Abdülmelik, D. Roma'yla bir antlaşma yaptı. Irak'ta ayaklanan Muhtar es-Sekafi'yle mücadele etmesi gerektiğini de dikkate alan Abdülmelik, İmparator IV. Konstantinos'a (668-685) elçi göndererek Hz. Muaviye döneminde yapılan anlaşmanın yenilenmesini istedi. Anlaşmaya göre Abdülmelik, İmparatora daha önceden ödenen vergi miktarını artırıyor ve yıllık 365 bin dinar ödemeyi kabul ediyordu. Bunun yanında, 365 savaş esirini iade ederken, 365 adet iyi cins at vermeyi kabul ediyordu.¹⁹⁵

Bizans İmparatoru IV. Konstantinos'un ölmesi üzerine yerine on altı yaşındaki oğlu II. Justianos geçti. II. Justianos (685-695) babasının yaptığı antlaşmaları yok sayarak, Müslümanlar üzerine bir ordu göndermiş ve kısa sürede Antakya'yı almıştı. Durumu düzeltmek isteyen Abdülmelik, D. Roma'ya elçiler göndererek yeni bir antlaşma yapmak istedi. Bu antlaşmaya göre Sadece Müslümanlar, IV. Konstantinos'a ödemeyi taahhüt ettikleri vergiyi yükseltmekle kalmıyor, bir taraftan Kıbrıs Adası, diğer taraftan da Ermenistan ve İberya üzerinden elde edilen geliri iki taraf arasında taksim ediliyordu.¹⁹⁶

D. Roma İmparatoru II. Justianos sadece bu antlaşmayla kalmıyordu. Ermenistan'ı tamamen kontrol altına almak için Strategos Leontios kumandasında bir ordu gönderdi. Leontios ülkeyi tekrar D. Roma hakimiyeti altına aldı. Ermenistan'da kasabalar yıkıldı, rehineler alındı ve ödeme gücü olan aileler haraca bağlandı. Öte yandan Müslümanlar ise, D. Romalıları püskürtme amacıyla Güneydoğudan Ermenistan'a girdiler.¹⁹⁷ Bu savaş esnasında Ermeni Beyi olarak bulunan Bagratlı Aşot, D. Romalılara yardım etmişti. Ancak Müslümanlarla yapılan mücadele sırasında yaralanarak öldü.¹⁹⁸ Bunu haber alan İmparator II. Justianos, yeni bir ordu toplayarak Konstantinapolis'den doğuya doğru hareket etti ve Kalikala'yi geçerek Basean'a girdi. Basean ovasını boydan boya

---

¹⁹³Merdeiler: Amanos dağının Karadağ tepesinde kurulmuş olan Cürçüme şehrinde yaşayan halka müslüman Araplar Cürçümani, Bizanslılar ise Mardaites (Merdeiler) derlerdi. Toros ve Amanos dağlarında yaşayan ve Bizans İmparatorluğu'na asker olarak hizmet veren hristiyan bir topluluktur. Bkz. Mustafa Fayda "Ceracime" , *DİA*, C. 7, Ankara 1993, s. 389

¹⁹⁴Vâsiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 272-273

¹⁹⁵Casim Avcı, Emeviler Döneminde Bizans İmparatorluğu ile Diplomatik İlişkiler, *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri, İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu* ,(Ed. Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Prof. Dr. Enver Çakar), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012, s.93

¹⁹⁶Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 121

¹⁹⁷ Bozan, *Emeviler Devrinde Arap - Ermeni İlişkileri*, s. 61

¹⁹⁸Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 214; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 222

geçerek Novan'ın doğu tarafında bulunan Aladağı'na gelince ordusunu üçe böldü; Birisini, İberyaya, birisini Ağvan'a gönderdi, kendisi de ana kolla birlikte Basean'ın doğu ucunda bulunan ve daha sonra Kağızman Pasin'i olarak adlandırılan bölgeye girdi. Burada bütün yöresel beyleri yanına çağırarak hepsini rehin aldı ve Basean'da bulunan Arçovit Vadisi'nin ovaya açıldığı yerdeki Kaputru Kalesi'nin sahibi olan Arsaklı sülalesinden olan Grek Beyini bütün Ermenistan'ın valisi olarak tayin etti. Bölgede yeniden D. Roma'nın hakimiyetini kuran İmparator, Konstantinepolis'e geri döndü.¹⁹⁹

Abdülmelik 692-693 yılında D. Roma'yakarışı harekete geçmeye karar verdi. Bu amaçla Cezire valisi olan kardeşi Muhammed b.Mervan'ı Suriye'den D. Roma üzerine düzenlenecek seferlere başkomutan tayin etti. D. Roma ve Emeviler arasında yapılan savaş sırasında Osman b. Velid adında bir Müslüman komutan, D. Romalıları Ermenistan'dan çıkardı. Ermenistan'ın kontrol altına alınması esnasında D. Roma'yla işbirliği yapan ve onları sürekli olarak Müslümanlara saldırmaya teşvik eden bazı Ermeni ileri gelenleri Suriye'ye getirilerek hapsedildi.²⁰⁰ Abdülmelik, kardeşi Muhammed b. Mervan'ı Ermenistan'ın valisi tayin ettive böylece merkeze bağlı bir yönetim kurmayı başardı.

VII. yy'ın sonuna doğru D. Romalılar ve Müslümanlar, Ermenistan ve İberyaya kadar Lazika ve Abhazia üzerinde mücadeleye tekrar başladılar. D. Roma İmparatoru olan III. Tiberios (698-705) ilk yıllarında Kalikala'ya bir ordu yollamıştı. Buraları ele geçirmiş ve Doğu Beyazıt'ta ki Bargatlıları ve Şırak İlbeyleleri olan Kamsarakanlıları elinde tutarak buralarda kalıcı olmayı hedeflemişti. 700 yılında gelen Osman Bin Velid idaresindeki bir İslam ordusu Divin'e yerleşmişti. İslam ordusu doğuya doğru açılarak Kars'ı almıştı. Bölgede Bargatlı Simbat ve Kamsarakanlı²⁰¹Nerseh'in ordusuyla çarpışmış, ilk başlarda bozguna uğrasada Divin Emiri'nin yardıma gelmesi sonucunda bu durumu düzeltmişti. Aynı yıl Abdülmelik'in oğlu Abdullah Kalikala'ya gelerek buraları fethetmiş, D. Roma kuvvetlerini bölgeden uzaklaştırmıştı. Bargatlı

---

¹⁹⁹Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetler", *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, Ankara 2010, s. 1837-1838

²⁰⁰AdemApak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, Bursa 2009, s. 108; Kürkçüoğlu, *Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması*, s. 126

²⁰¹Kamsarakanlı: Bölgenin önemli bir derebeyi olan ve Arsaklıların Karen Pahlav kolundan gelen Küçük Arsaklıların hizmetine çalışan, Kars'ın Şüregel-Digor-Kağızman deresi gibi doğu ve güney yanlarına yerleşmişlerdir. Sasanlı (Pers) Ardeşir'in (226-241) Arsaklı sülalesinden olanların kökünü kesmeğe çalışırken Arsaklıların Karen Pahlav ailesinden kurtarılabilen ve Kuşanlar ülkesine kaçan sonradan Kamsar lakaplı lidere izafeten bunlara Kamsarakan denmiştir. Bkz. Özmenli, *Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar*, s. 6

Beyleri de Turharis kalesine çekilmişlerdi. Buradanda anlaşıldığı üzere Erzurum, Kars ve Tiflis'in Emevilerin elinde olduğu, Çoruh Boylarında (Tao, Turharis ve Klarcet) D. Roma hakimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁰²

Halife Abdülmelik'ten sonra yerine geçen oğlu I. Velid (705-715), Ermeni isyanlarına kesin son vermek istediği için bölgede son derece tecrübeler elde etmiş olan amcası Muhammed b. Mervan'ı Ermenistan ve Azerbaycan'a vali tayin etmiştir. Muhammed Bin Mervan, bir yandan Ermenilerin antlaşmalara uymadığını düşünüyor diğer taraftan bölge yöneticilerinin Tao'ya çekilip, D. Roma yanlısı Simbat'tan yana tavır sergilemeye başladığına inanıyordu. Bunun üzerine Bagratuniler ve destekçi Nakhararları hedef alan Müslüman ilerleyişi karşısında Simbat bu kez de D. Roma desteğine başvurmaktan çekinmedi. Çağrıya cevap veren D. Roma İmparatoru, yardımcı kuvvet gönderdi. Simbat da askerleriyle bu birliğe dahil olup Vanant'ta karargah kurdu. Öbür taraftan müttefik D. Roma-Ermeni birlikleri, Mervan karşısında yenilmekten kurtulamadı. Savaşta yaklaşık 50 bin askerin öldüğü belirtilmektedir. 705'te Divin'e giren Mervan, Nahçıvan valisi Kasım'la birlikte nakhararlar üzerinde kesin hakimiyet sağlamak için birlikte hareket etti. Yapılan baskınlar sonunda Ermenistan tamamen itaat altına alındı. (705-706) Ermenistan sorumlusu Simbat hayatının tehlikede olduğunu düşünerek daha güvenceli olduğuna inandığı D. Roma topraklarındaki Poti'ye kaçarak oraya yerleşti.²⁰³

D. Romalı General Philipicus 710 yılında isyan etmiş D. Roma İmparatoru II. Justianos (Rhinotmetos) ve oğlu Tiberius'u öldürerek tahta geçmiştir. Yeni imparator Philipicus (711-713), D. Roma idaresinde görev alan Ermenileri kovdu. Müslümanlar da bu Ermenileri D. Roma'ya sınır olan Malatya'ya yerleştirdi. D. Roma İmparatoru II. Anastasios (713-715) zamanında İslam orduları, D. Roma ordularını bir kez daha mağlup etti. Böylece Ermeniler, D. Roma'ya karşı yeniden Müslümanların müttefiki oldular. Bu dönemde Emevilerin Kafkasya'ya yönelik seferlerinin temel sebebi, 711 yılından itibaren Ermenistan ve Azerbaycan topraklarına saldıran Hazarlara karşı bu toprakları korumaktı.²⁰⁴ Emeviler, İstanbul'u tekrardan kuşatmaya başlamışlardı. Bu kuşatma esnasında D. Roma'nın yardımına 717 yılında Hazarlar yetişiyordu. Hazarların

---

²⁰²Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 222-223; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2335-2336

²⁰³ Koyuncu, *Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye İle Olan Münasebetleri*, s. 18; Köse, *İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler*, s. 330

²⁰⁴ Bozan, *Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri*, s. 74,

Kafkasya'ya yaptığı akınların genişlemesinden korkan Müslümanlar kuşatmayı kaldırıp doğuya yöneldiler.²⁰⁵

Halife Hişam (724-743) zamanında en önemli mücadele Hazarlarla yapılıyordu. Cerrâh, komutasındaki birlikleri Hazarlara karşı çeşitli yönlerden sevk ederek, onları yıpratmak istiyordu. Ancak Hazarlar bu savaştan galibiyetle ayrıldı. Bunun üzerine Halife, Cerrah'ı görevden alarak yerine Mesleme b. Abdülmelik'i getirdi.²⁰⁶

Mesleme başa geçmesiyle Hazarlara karşı akınlar başladı. 728 yılında yapılan mücadele kaynaklarda Çamur vakası olarak zikredilmektedir. Adı geçen savaş çok yağmurlu bir mevsimde geçmesi ve bir aya kadar sürmesi nedeniyle bu adla anılır olmuştur. Halife Hişam aynı sene kardeşi Mesleme'yi valilikten alarak yerine Cerrah'ı ikinci kez görevlendirmişti.²⁰⁷

Cerrah'la beraber Müslümanlar tekrar Hazarlara akınlarda bulundu. Cerrah Tiflis'i almış birçok yeri işgal etmişti. Ancak kış aylarının gelmesiyle tekrar Azerbaycan'a çekilmişti. Hazarlar, toparlanıp ihtiyaçlarını giderdikten sonra 730 yılında yine Babü'l-Ebvâb Boğazını aşarak Aras ile Kura'nın kavşağında bulunan Paydagaran eyaletinin yanı sıra, Azerbaycan'ı ve Urmiye gölünün kuzeybatısındaki Zarevant kazasını yakıp yıktılar. 730 yılında Hazar hakanının oğlu Barsbey, Ermenistan'ın valisi Cerrah'la yaptığı mücadelede galip gelmiştir.²⁰⁸

Halife Hişam ikinci defa Azerbaycan, Ermenistan ve Cezire valiliğine Mervan b. Muhammed'i getirdi. Mervan, Hazarları Güney Kafkaslar'dan çıkarmak suretiyle, bölgede İslam hâkimiyetini yeniden sağlama almış, Ermenileri ve diğer halkları da rahatlatmıştı. Bu bakımdan Ermeniler, Mervan'ın Divin'e girişini (732) coşkuyla karşılamışlardı. Mervan b. Muhammed'de, Ermenilere karşı sevgi göstermiş ve Aşot Bagratuni'yi Ermenistan hakimi tayin ederek, Halife adına kendisine Patrik unvanını vermişti. Mervan, Hazarlara karşı birlikte verilen savaşlarda elde edilen ganimetlerden bir bölümünü de Ermenilere veriyordu.²⁰⁹

Uzun yıllar süren Müslüman-Hazar mücadelesi genelde çok çetin savaşlar halinde geçmiştir. Bu rekabet sonunda Kafkasya adeta yangın yerine dönmüştür. İslam hâkimiyetinin kurulmasına kadar her iki ulusta maddi ve manevi birçok zarara uğramıştır.

---

²⁰⁵ Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 34

²⁰⁶ Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Müslüman-Hazar İlişkileri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Diyarbakır 2014, s. 113

²⁰⁷ Mehmet Çoğ, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Turkish Studies*, C. 2, S. 2, Ankara 2007, s. 154-155

²⁰⁸ Bozan, *Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri*, s. 76

²⁰⁹ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Ermeniler*, s. 3-4; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 21

Emevilerde ortaya çıkan iç karışıklar sonrası Mervan (744-750) bulunduğu Divin bölgesini terk ederek halife olmak için mücadeleye girişmişti. Yapılan mücadeleleri kazanan Mervan hilafeti ele geçirmişti. Bu arada bölgede bazı gelişmeler yaşanıyor. Mervan'ın valiliği sırasında Yemen'e sürülmüş olan Grigor ve Davit Mamigonyan kardeşler, Emevilerin iç karışıklıklardan istifade edip Yemen'den kaçarak Ermenistan'adöndüler. Ancak Ermenistan'da Mamigonyanlar yerine güçlenen Bagratuniler onların başına buyruk hareket etmelerine müsaade etmiyordu. Aşot ve adamları hilafetteki iç karışıklık esnasında yaklaşık 15 bin seçkin askeriyle Mervan'a yardımda bulunmuştu. Bu duruma çok sevinen Mervan onun bu yardımını karşılıksız bırakmadı. Aşot, David'i savaşıarak itaat altına almayı büyük oranda başardı. Bu durum kendisinin Halife'den büyük saygı görerek tekrar Ermenistan yöneticisi olmasını sağladı.²¹⁰

Mamigonyan kardeşler bununla kalmadı. Grigor ve Davit kardeşler, bir gece baskınında Aşot Bargatuni'yi az kalsın yakalayıp katlediyorlardı. Bu durum üzerine Aşot, Suriye'ye gidip durumu Halife II. Mervan'a ilettili. Aşot'un bölgeden ayrıldığı duyan, Grigor Mamigonyan onun yerine geçti. Halife İshak b. Müslim'e gönderdiği bir talimatta Mamigonyan kardeşlerin tutuklanmasını emretti. Davit yakalanarak idama mahkum edildi. Grigor ise Aşot'un hâkimiyetini kabul etti. Bargatuniler, Ahlat, Taron, Bitlis, Pıznunik'deki Mamigonyanların mülklerini kısmen ellerinden aldılar. Emevilerin merkezinde ve Horasan başta olmak üzere birçok vilayette iç karışıklıkların devam ettiği bir sırada Grigor'un öncülük ettiği Ermenistan beyleri Emevilerin idaresine başkaldırmak için planlar yapmaya başladılar. Yapılan planlar sonucunda Aşot, Emeviler tarafını tutunca iki taraf arasında savaş meydana geldi. Aşot yakalanarak esir edildi ve gözleri oyuldu. Böylece Grigor (750-751) bölgedeki İslam hâkimiyetine son vererek Ermenistan'ın tamamını kontrol altına aldı.²¹¹

3. ABBASİLER DÖNEMİNDE ARDANUÇ VE ÇEVRESİ

Emeviler bölgede bu sorunlar ile uğraşırken merkezde ise yeni bir karışıklıkla karşı karşıya kalıyorlardı. Ebu'l Abbas Es-Saffah'ın Küfe'de halife seçilmesi ve son Emevi Halifesi II. Mervan

---

²¹⁰ Bozan, *Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri*, s. 79-80; Köse, *İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler*, s. 335-336; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 24-25

²¹¹ Bozan, *Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri*, s. 80; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 25-26

b. Muhammed'in Mısır'da öldürülmesiyle hilafet Emevi soyundan Haşimi soyunun Abbasi koluna geçti.²¹²Yeni bir soy olan Abbasiler, İslam Devletini temsil ediyordu.

Abbasi Devleti'nin ilk halifesi Ebu'l Abbas Es-Saffah (750-754) zamanında Emevilerle yapılan mücadeleleri fırsat bilen D. Roma İmparatoru V. Konstantinos (741-775), Malatya'ya saldırmış buraları tahrip ettikten sonra, kuzeye yönelerek Kalikala'ya kadar ilerlemişti. Özellikle Grigor Mamigonyan idam edilen kardeşinin intikamını almak için bunu bir fırsat gördü. Grigor, D. Roma İmparatoru'nun yanında yer alarak Kalikala'yı yakıp yıktı ve bir çok insanı katledip, esir etti. Bunun üzerine Ebu'l Abbas kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u (754-775) Azerbaycan, Ermenistan ve Cezire valiliğine atadı. Mansur, kontrolü kısmı olarak sağladı.²¹³Ebu'l Abbas, dört yıl hüküm sürdükten sonra yerine kardeşi Mansur geçti. Halife el-Mansur bölge valiliğine Yezid b. Üseyd es-Sülemi'yi tayin etti.Yezid b. Üseyd es-Sülemi'nin başarılı akınlarıyla Kalikala geri alınmış, esirler para karşılığında kurtarılmış ve şehir tekrardan onarılmıştı.²¹⁴

Ermeni isyanları, Yezid b. Üseyd es-Sülemi'nin valiliği döneminde (758-760) yeniden baş gösterdi. Yezid b. Üseyd es-Sülemi'nin Ermeniler'e karşı yanlış uygulamalarından ve ağır vergi yükü getirmesinden kaynaklandığını kaydedilmiş olsa da, Ermenilerin, Mansur'un bölgeden ayrılmasını İslam hakimiyetinden çıkmak için bir fırsat olarak değerlendirmiş olmaları daha makul görünmektedir. Mansur döneminde Ermeni aileleri arasındaki hakimiyet mücadeleleri devam etmekle beraber idareye karşı ayaklanmalar da ihmal edilmemiştir. Ermenistan valisi Yezid b. Üseyd es-Sülemi azledilerek, yerine Hasan b. Kahtabe et-Tai tayin edilmişti.²¹⁵

Mamigonyanlı Artavazt'ın başlattığı isyan hareketi daha bitmeden, daha önce Ermenistan hakimi olan ve Muşel Mamigonyan'da isyan ederek dağa çıkmıştı. Mansur, ilk defa şimdiki Kars ili doğusundaki Aras boylarından başlayıp, sonradan Erzurum'un Karasu bölgesi ile Van gölü çevresinde de gelişip ilerleyen bu büyük Mamigonyanlı ayaklanmalarına bir son vermek istiyordu. Özellikle bu ayaklanmanın Kalikala ve Divin'de de başarı elde etmesi bazı feodal Ermeni beylerinin destek vermesine neden oldu. 772 yılı başlarında 30 bin kişilik Horasanlı Türklerden oluşan İslam ordusu İsmail oğlu Amirü'l-Harisi kumandasında Divin Emirliği'ne yardıma gönderildi. Ahlat üzerinden gelen Amirü'l-Harisi idaresindeki bu Müslüman Türk ordusu asileri

---

²¹² Bahriye Üçok, *İslam Tarihi, Emeviler Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara-1978, s. 78

²¹³İbnu'l Esir, *El Kamil Fit Tarih*, s. 361-363; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 226-227

²¹⁴Özmenli, *Armenia'daArsaklar ve Kamsarakanlar*, s. 10; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 227

²¹⁵Özmenli, *Armenia'daArsaklar ve Kamsarakanlar*, s. 10; Ali İpek, "Abbasiler Dönemi Ermeni İsyancıları (750 - 886)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yay., Ankara 2014, s. 53

Erciş önünde yakaladı. 15 Nisan 772 yapılan Erciş Savaşı'nda Mamigonyanları yenen bu ordu kuzeye doğru ilerlemeye başladı.²¹⁶

15 Nisan 772 tarihinde meydana gelen Erciş Savaşı sonucunda İslam ordusunun kuzeye yöneldiğini duyan birleşik Ermeni Kuvvetleri Kalikala'da bulunmaktaydılar. Asilere bu haberle Kalikala'dan ayrılarak Müslümanları karşılamak amacı ile doğuya doğru Begravand bölgesine çekildiler. Murat Irmağı boyunca Amirü'l-Harisi'nin ordusuna karşı cephe alan Ermeniler 25 Nisan 772 tarihinde yapılan savaşta ağır bir yenilgi aldılar. Öbür yandan Ermenilerin, 772 yılında meydana gelen Erciş ve Bagrevand savaşlarında, İslam ordularının karşısında yenilgiye uğramaları ve Simbat Bagratuni, Muşel Mamigonyan gibi asi Ermeni öncüleri başta olmak üzere önemli kayıplar vermeleriyle, Ermeni isyanları şimdilik son bulmuş oldu. Mamigonyan, Siuni, Bagratuni, Rıştuni gibi Ermeni sülaleleri ciddi anlamda güç kaybettiler. Bagrevand Savaşında belli başlı Mamigonyanlı beğlerin ölmesi sonucunda erkek soylarının bitecek derecede kırılıp perişan olmasına neden oldu. Bu durum Bagratlılar'ın yıldızının parlamasına ve ileri de Ardahan-Artvin ve Ani-Kars kollarının ayrı ayrı birer krallık kurmalarına yol açtı.²¹⁷

3.1. Ardahan-Artvin Bagratlıları

Kör Aşot, Emevi saltanat mücadelesinde Mervan b. Muhammed'e 15 bin askeriyle yardım da bulunmuş ve Ermeni isyanlarında baş aktörlerden olan Mamigonyanlarla da mücadele etmiştir. Mervan b. Muhammed'de Ermenilerin bu davranışı karşısında Aşot Bagratuni'ye (Kör Aşot) İslâm idaresi altında Ermenistan hakimliğini, bu bölgedeki Hıristiyanlarının reisliğini ve vergilerin toplanmasına yardımcı beyliğini vermiştir. Ayrıca halife adına "Ermeni Patriki" unvanı almıştır. Ancak daha sonra ki Ermeni iç karışıklıkları sırasında Aşot gözlerini kaybetmiştir. Kör Aşot²¹⁸ardında Simbat ve Vasak adlı iki oğul bıraktı. Oğul Simbat'ın²¹⁹ise Şapukh ve Aşot adlı iki oğul bıraktı.²²⁰771 yılında Taron ilbeyi olan Vasak, Begravand Savaşı'ndan sonra Taron beyliğini bırakarak, D. Roma'ya komşu yerlerden Çoruh boylarına ve Klarceti bölgesine çekilerek buralara

---

²¹⁶Özmenli, *Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar*, s. 10-11; Ghevond, *Ghevond's History*, s. 33-35

²¹⁷ Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2337; İpek, *Abbasiler Dönemi Ermeni İsyancıları (750 - 886)*, s. 54; Özmenli, *Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar*, s. 11; Oktay Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyancıları", *İSTEM*, S. 22, Konya 2013, s. 28; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 230

²¹⁸ Kör Aşot ve oğullarının soyağacı ekler bölümünde, Tablo-1 olarak verilmiştir.

²¹⁹ Kör Aşot oğul Simbat ve oğullarının soyağacı ekler bölümünde Tablo-2 olarak verilmiştir.

²²⁰ Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2338; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 232; Dilek Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 25

yerleşti. Vasak'ın kardeşi Simbat ise yukarıda bahsettiğimiz Bagrevand Savaşında hayatını kaybetti.²²¹

813 yılında Memun (813-833), kardeşi Emin'i (809-813) devirmek için Bağdat'ta bir ihtilal çıkardı. Harun Reşit'in iki oğlunun saltanat kavgaları, Arap emirlerini de ikiye ayırdı. Malazgirt Emiri Cahhaf'ın oğlu Abdülmelik'de, Halife olan Memun'a itaatsizlikte devam edip Divin'e saldırırken, Bagratlılarla elbirliği eden şehir halkı, bu emiri öldürmeye muvaffak oldu. Aras boylarında da sürüp giden bu karışıklıklar sırasında, Halife Memun'a sadakatleri yüzünden Bagratlıların itibarı yükseldi. Cahhafılardan²²² Seveda (820-830) ile 824'te yapılan bir savaşta Bagratlı Aşot'un yardımına gelmiş bulunan ve İspir Beyi olan kardeşi Şapukh (Şapur)'un ölümüyle öksüz kalan çocuklarını, amcaları olan Aşot yanına alarak Ani'ye yerleştirdi.²²³

Bagratlı Simbat, Begravand Savaşında hayatını kaybetmiş veardından iki tane oğul bırakmıştı. Bunlardan ilk oğlu Et Yiyen Lakaplı Aşot'tu. Düşman ordularını ezip geçtiğinden ona "Perhizde Et Yiyen" yani "Etle Beslenen" denmiştir. 772'deki felaketten sonra Aşot Misager, İspir bölgesindeki malikhanelerini ağabeyi Şapukh'a bırakarak, Çoruh boylarındaki hisselerinden vazgeçmiştir. Ardından Kamsarakanlar'dan satın almış olduğu Şirak ve Arşarunik Nahiyesi'ne gidip yerleşmiştir. Bu bölgeyi satın almasının sebebi ise Kağızman Deresi'nin gümüş madenlerini işletmekti. Böylece Azerbaycan-Doğu Anadolu ticaretinin büyük merkezi olan aynı zamanda Arap Emirlerinin oturduğu Divin şehrine yakın bulunmak üzere, aile ve adamlarıyla gelip Kars'ın doğu bölgesine yerleşmiştir. İkametgahını Arpaçayı ile Aras'ın yakınında Şirak Nahiyesi ve Arakadzodin Nahiyesi arasındaki Bagrevand'dakurmuştur. Böylece 772'den itibaren Et Yiyen Aşot Bey ile Kars-Ani Bagratlıları sülalesi kurulmuştur. Et Yiyen Aşot'ta 826 yılında ölmüştür. Onun ölümüyle ardında iki oğul bırakmıştır. Bunlar Sembat Bagratuni ve Bargat Bagratunidir.²²⁴

---

²²¹Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 230; Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, s. 25; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2338

²²²Cahhafılilar: Müslüman Araplar içerisinde yer alan Kays sülalesinin Süleym boyuna mensupturlar. Müslümanlar fethettikler bölgelerde kalıcı olmak adına belirli bir iskan politikası uygulamışlardır. Malazgirt, Ahlat ve Erçiş gibi fethedilen bu bölgelerde Cahhafılilar etkili olmuşlardır. Hatta Abbasi halifesi Emin'in bölgedeki temsilcisi sıfatıyla Ermenilerle olan ilişkilerde etkin rol oynamışlardır. Bkz. Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 49; Mithat Eser, "İlk Dönem İslam Tarihinde Muş ve Çevresi", *İSTEM*, S. 22, Konya 2013, s. 56

²²³Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 252; Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2008, s. 26-27

²²⁴Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2338, Güner SAĞIR, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri" *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yay., Ankara 2014, s. 189; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 253; Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 25

Ani-Kars kolunu kuran Et Yiyen Aşot'un soyu oğulları²²⁵ tarafından devam etmekteydi. Küçük oğlu Simbat Bagratuni babası öldüğünde; 806'dan beri Abbasi Halifelerinin yanında rehine olarak bulunuyordu ve Halife Memun ona Arapça "Ebu'l Abbas" (Abbas'ın Babası) lakabını vermişti. 826'da Bagaran'da babasının yerine geçip Digor, Kağızman Deresi ve Şirak Beği olarak Abbasilerin hizmetinde bulundu. Simbat, IX. yüzyıl ortalarına kadar Abbasilere bağlı olarak Anadolu'nun doğusunda beylikler halinde yaşamlarını sürdüren Ermenileri, Arapların baskısından kurtulmak için bölgeye ilerleyen D. Roma ordusuna güvenerek 851 yılında bölgede isyan çıkarttı. Abbasi Halifesinin emriyle komutan Emir Boğa²²⁶ tarafındanbu isyan bastırıldı. Aralarında Simbat ve Bargat'ın da bulunduğu bütün Ermeni asilleri tutsak edilerek Samarra'ya götürüldü. Emir Boğa, Simbat'ı Samarra'ya götürürken yerine oğlu Aşot'u prens olarak bıraktı. Halife'nin güvenini kazanan oğul Aşot babasının unvanına yükseltildi. Aşot, 861/862 yılında da Halife Al-Mutavakkil (847-861) ya da Halife Al-Musta'in (862-866) tarafından "Ermeni Prenslar Prensi" ilan edildi. Büyük oğlu Bagrat ise Taron'a, Bitlisve Sasun'a yani Doğu Fırat'ın Yukarı vadisi ve civarına sahip olmuştu. Bagrat Bagratuni, Bitlis'in yakınındaki Khoyt'a ve Sasun Bölgesi'ne babasının ölümünden dört yıl sonra 830'da sahip olmuş ve Abbasi Halifesi kendisine "Armenia Valisi ve İşkhanlar İşkhanı" unvanı vermişti. Taron bölgesinin başına geçmişti. Böylece Bagrat ile beraber Taron Bagratlı Beyliği de kurulmuş oluyordu. Kars Bagratunileri'nin bir kolu olarak yeniden kurulan Taron Bagratunileri (830-968), bu Bagrat Beğ (830-851) ile başlamış olup, 968'deki D. Roma işgaline değin yaşamıştır.²²⁷

Kars-Ani soyunun devamında görüldüğü gibi Simbat Bagratuni'nin yerine oğlu Aşot geçerken, kardeşi Bagrat Bagratuni'nin kurduğu Taron Bagratlı toprakları D. Roma işgaline kadar Bagrat Bagratuni'nin oğulları arasında bölüşülerek yönetilmiştir. Ani-Kars Bagratlı kolunun yükselişininden bahsettik. Bizim bu tezdeki asıl konumuz ise Ardahan-Artvin Bagratlılardır. Şimdi onların gelişimine bakacak olursak:

---

²²⁵Kars-Ani Bagratlıları Kolundan Et Yiyen Lakaplı Aşot ve Oğullarının soyağacı Tablo-3 olarak verilmiştir.

²²⁶Emir Boğa: 770 yılında dünyaya gelmiştir. Abbasiler devrinde kuvvetlerini etkili bir şekilde yönetmesinden dolayı dikkat çeken Türk komutanlardan birisidir. Boğa el-Kebir et-Türki olarak da bilinir. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları I, Boga el-Kebir Et-Türki", *Türk Kültürü Araştırmaları II*, Ankara 1965; Osman Gürbüz, "Boğa el-Kebir Ermeniyeye Seferi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Erzurum 2003, s. 234

²²⁷Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 253; Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 86-87; Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, s. 27-28; Sağır, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri*, s. 190; Gürbüz, *Boğa El-Kebir Ermeniyeye Seferi*, s. 242-243

Kör Aşot ardında iki oğul bıraktı. Bunlardan birisi Kars-Ani Bagratlı kolunun kurucularının atası olan Simbattı. Diğeri ise Ardahan-Artvin kolunun kurucularının atası olan Vasaktır.²²⁸

780 civarında Vasak'ın oğlu Bagratlı prensi Adarnase vasal olarak kabul edildi ve Yukarı İberya toprakları içerisindeki Erusheti ve Artan isimli küçük vilayetler ona verildi. Ermeniler tarafından organize edilen 771-772 isyanından sonra Müslümanlar tarafından yapılan misilleme de büyük zarar görmüşler hatta Şavşat ve Klarceti bölgesi isyan sonrasında Müslüman güçler tarafından ele geçirilmişti. Adarnase, Yukarı İberya bölgesinin tamamına sahip olmasa da büyük bir kısmına sahipti. Ardından miras yoluyla Klarceti'in, Şavşat'ın, Acara'nın, Nigal'in, Borçka'nın, Tao ve Bizans sınır arasındaki Orta Çoruh arazisinin; merkezi Artvin, Asis-For'un, Ardahan'ın ve Aşağı Tao ile birlikte bölgedeki kalelerin üçte biri kendisine kaldı. Adarnase ardından Klarceti'ye geldi. Adarnase'nin ardından oğlu Kuropolates Aşot²²⁹ babasının sahip olduğu ülkesinin tamamının başına geçti²³⁰

Aşot bu bölgelerde başa geçtiği zamanda Abbasilerin başında Halife Harun el-Reşid (786-809) vardı. Abbasiler bu coğrafyayı, Yukarı Aras Nehri, Kars Çayı'yla Arpaçay Boylarını, Divin Emirliği'ne; Kura Irmağı Boyu'yla, Ardahan, Göle, Posof ve Çıldır bölgelerini Tiflis Emirliği'ne; Pasinlerle, Karasu Boylarını da Kalikala Emirliği'ne bağlamışlardı.²³¹ Harun el-Reşid, Ermeni Bölgesinde ki huzuru sağlaması için 797 yılında Saîd b. Selm b. Kuteybe el-Bahilî'yi Ermenistan valiliğine tayin etti. Fakat Ermeni reisleri vali Saîd'e karşı cephe almakta gecikmediler. Diğer taraftan gerek yerli halk, gerekse orada hali hazırdaki vali Necm b. Haşim, Harun el-Reşid'in gönderdiği valiye isyan ettiler. Başlarında Necm b. Haşim olduğu halde Babü'l Ebvab'daki Said'in üzerine saldırdılar. Bunun üzerine Said, Necm'i yakalayıp öldürünce, Necm'in oğlu Hazarlar'a sığınarak onları Said üzerine harekete geçirmeye muvaffak oldu. 799 yılında Hazar Hakanı, Babü'l Ebvab'ı geçerek İslam ülkesine girdi ve fazla bir mukavemetle karşılaşmaksızın Kura Nehri'ne kadar ilerledi. Harun el-Reşid, Hazarlara karşı hiçbir varlık gösteremeyen Said b. Selm'i azlederek onun yerine daha önce bu bölgede valilik yapmış olan Yezîd b. Mezyed'i tayin etti. Yeni vali,

---

²²⁸Ardahan-Artvin Kolunun Kurucularının Atası Olan Vasak ve Oğlu Adarnase'nin soyağacı Tablo-4'te verilmiştir.

²²⁹Ardahan-Artvin Kolunun atalarından Adarnase oğlu Büyük Aşot'un soyağacı Tablo-5'te verilmiştir.

²³⁰Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2338

²³¹Sağır, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri*, s. 190; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 247

beraberinde Huzeyme b. Hâzim (Huzeyme b. Hâzim, Abbasilerin önemli komutanlarından. Hazim takviye kuvvetleriyle birlikte Ermeni Bölgesine giderek Hazarlar'ı bölgeden uzaklaştırdı. Yezîd b. Mezyed 801'de ölünce Harun el-Reşid Huzeyme'yi Ermeni Bölgesi valiliğine getirdi.) olduğu halde, kuvvetli bir orduyla Ermenistan'a hareket etti. Hazarlar yetmiş gün kadar Ermenistan'da kaldıktan sonra, muhtemelen bu sevkiyatı haber alarak geri çekildiler.²³²

Harun el-Reşid'den sonra Abbasi Devletinde iç karışıklıklar baş gösterdi. Bu arada Klarçeti Bölgesi'nde ise Aşot yer alıyordu. Büyük Aşot, Abbasi Halifeleri'nin teveccühlerini kazanarak gücüne güç katmaya devam etmekteydi. Bunun en önemli örneklerinden biriside Abbasi Devleti içinde yaşanan iç karışıklıklardan yararlanarak 809 yılında Tiflis'in Abbasi Emiri İsmail b. Şuayip isyan etti. Bu isyanda halifenin yanında yer alan Büyük Aşot isyanın bastırılmasında büyük gayret gösterdi. Bu gayretleri sonucunda Halife Emin, tarafından kendisine Gürcistan'ın Beyi ve Ortodoksların Patriki unvanı verildi. D. Roma İmparatoru V. Leon'da (813-820) Büyük Aşot'un önemini anlamış ve kendisine Kuropalat unvanı verdi. Böylece Kuropalat olan Aşot İberya'nın hakimi olarak tanındı.²³³

Aşot'un aldığı bu destekler Abbasi Halifesi'nin Ermenistan valise Halid b. Yezid'le bozuşmasına kadar devam etti. Aşot, D. Roma ve Abbasiler arasında bir denge politikası gütmeye çalışıyordu. 816 yılında Abbasilere karşı olarak İran ve Azerbaycan'da Babek isyanı patlak verdi. Müslümanlar Ermenistan'ı fethettikten sonra Ermeniler çok eziyet çektiklerini bahane ederek bağımsız olmayı düşünmüşlerdi. Ermeniler Babek'in başkaldırmasını kendileri için bir tür kurtuluş yolu saydılar. Babek birkaç kez Ermeni topraklarına saldırıda bulunmuştu. Bu saldırılar esnasında Ermeni toprak sahipleri ile ilişkisini arttırmıştı. Babek burada, Arap yöneticilerinin üzerine defalarca hücum etmişti; feodallerin bir kısmı Babek'in isyanına katılmıştı. D. Romalılar da bu durumdan yararlanarak isyana yardım etmişlerdi. Ayrıca D. Romalılar Anadolu'ya sefere çıkmışlardı. Halit Özdemir Artvin Tarihi adlı eserinde “*Aşot, Abbasilerin bulunduğu bu durum karşısında Bizanslıların yanında yer alması üzerine, o zamanki Tiflis emiri Klarçeti'yi yakıp yıkıp, yağmaladıktan sonra tekrar Tiflis'e döndüğünden bahsetmektedir.*” Bu durumda karşısında Aşot, D. Roma'ya iltica etmek zorunda kaldı. Tiflis Emiri'nin buralardan çekilmesiyle D. Roma' dan

---

²³² Bozan, *Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları*, s. 29, Mustafa DEMİRCİ, “Abbasi İle Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. y.y.)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, Konya 2011, s. 117

²³³ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 251-252; 1967 *Artvin İl Yıllığı*, s. 118; Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 36

aldığı yardımla tekrar Klarceti ve Şavşat bölgesine gelerek yıkılan yerleri tamir ettirdi. Ardanuç kalesini imar ettirerek yeni bir kale inşa etti. Yeni bir şehir kurmaya başladı. Ayrıca Havari Pierra ve Paul adına bir kilise inşa ettirdi. Kendi kabrinin de oraya konulmasını istedi.²³⁴

Constantine Porphyrogenitus, De Administrandon Imperio adlı eserinde Ardanuç'un önemi üzerine değinilmiştir. Bu kaynakta Ardanoutzin olarak geçen Ardanuç'la alakalı "*Ardanuç şehrinin çok kuvvetli bir savunması vardı. Ayrıca Ardanuç'ta neredeyse bir vilayet gibi önemli bir banliyö alanı vardı. Trabzon, İberya, Abhazia, Tüm Ermeni Bölgesi ve Suriye'den bütün tüccarlar şehre gelirdi. Aynı zaman da bu bölgelerdeki ticaret yollarının keşişimindeydi. Şehir bu ticaretten büyük bir gümrük vergisi alırdı. Ardanuç şehrinin halkı "Arzyn" hem zengin hem de kalabalıktı ve şehir İberia'nın, Abhazia'nın ve Mischians'ın kilit noktasındaydı.*" Şeklinde bilgi aktarılırken, Subaşı ise "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin" adlı eserinde şunları belirtmektedir: "*Karadeniz'de Hopa'dan Borçka'ya ardından Artvin üzerinden ve Yanlıçam Dağları'ndan Ardanuç'a ulaşan bir ticaret rotası mevcuttu. Bir kol ise Aşağı İberia bölgesine oradan Arap bölgelerine ayrıca Kars ve Ermeni bölgelerine giderdi. Böylece şehir İberia'nın, Abhazia'nın ve Mischians'ın Javakheti, Trialeti, Tashiri ve Artan'ı (Ardahan) içine alan anahtar durumuna geldi.*"²³⁵

Aşot zenginleşip büyümesiyle yeni bir ordu toplamak için Ardanuç'tan çıktı. Adamlarını batı ve doğu yönünde gönderen Aşot ordusunu topladıktan sonra, D. Roma'nın kışkırtmalarıyla 825 yılında Ardahan'ı aşip Gence ve Berde'yi ele geçirmek isterken Çıldır'ın kuzeyindeki Tiflis'ten yetişen Emir Halil'in ani baskısıyla ağır bir yenilgi olsa da kaçmayı başardı. Nigal vadisine gelen Aşot ordusunu tekrar toparlamak ve sayısını arttırmak için adamlarına çağrı da bulundu. Bu adamları onu öldürmek istiyordu. Bunu anladığında geç kalmıştı. Sığındığı kilise de başı kesilerek öldürüldü. Aşot'un ölümüyle Müslümanlar Aşot'un oğullarının yaşlarının küçük olmasından yararlanarak bütün dış topraklarına hakim oldular. Aşot ardında adları Adarnese, Bagrat ve Guaram olan üç oğul²³⁶ bıraktı. Bu kardeşlerin Ardanuç kalesinde oturulmasına izin

---

²³⁴Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 225; Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 36-37; 1967 *Artvin İl Yıllığı*, s. 118

²³⁵Constantine Porphyrogenitus *De Administrandon Imperio*, (Greek Ed. GY. Moravcsik), (Eng. Trans. R.J.H. Jenkins), (Türkçe Çev. Tolga Koçyıldır), Washington 1967, s. 217; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin*, s. 2339-2340

²³⁶Ardahan-Artvin Kolundan Büyük Aşot ve Oğulları Tablo -6'da verilmiştir.

verildi. Vergi vermeleri ve halifeye bağı kalmaları şartıyla toprakları iade edildi. Kardeşlerde Bagrat'ı kuropalat seçmişlerdi.²³⁷

Buraya kadar ki gelişmelerde dikkat edilmesi gereken en önemli durumlardan biri, Kars-Ani Bagratlıları (Gregoryan Mezhebine bağı) ve Ardahan-Artvin Bagratlıları (Ortodoks Mezhebine bağı) amca çocukları olduğı halde, ayrı ayrı sülaleler şeklinde, farklı mezhepler de Abbasilerin nüfuz ve himayesinde bölgelerinde genişleyerek yaşamlarını sürdürüyor olmalarıdır.²³⁸

Klarceti Bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken bu defa da Abbasiler ve D. Romalılar savaşıyla yeni bir dönem başlıyordu. D. Roma İmparatoru Theofilos (829-842) hem Müslümanlar da meydana gelen karışıklıklar hem de Azerbaycan ve İranda gelişen Babek isyanlarından da yararlanarak Abbasilere seferler düzenledi. 837 yılında gerçekleşen seferlerde Doğanşehir'e saldırarak, katliamlarda bulunmuş ve şehri tahrip etmişti. Ardından Malatya'yı kuşattı. Harput'u, Tunceli'yi geçerek Karasu üzerinden Erzurum'a yürüdü. Erzurum Bölgesini aşan D. Roma ordusu Aşağı Pasin'deki Komador'a geldi. Burada özellikle Müslümanlara bağı olan Hristiyanların bir çoğunu öldürdüğü gibi büyük bir kısmını da sürgün etti. D. Roma ordusu daha sonra Ermeni Emirliği başkenti Divin'e yürümek istedi. Amacı isyan eden Babek ile buluşup güç birliği etmekti. Ancak Müslüman ordusuyla yetişen Tiflis Emiri İshak b. İsmail, Kars yakınlarında Döşkaya mevkinde D. Roma kuvvetlerini karşıladı. Döşkaya Savaşı sonunda ağır bir yenilgi alan D. Roma kuvvetleri Çoruh Nehri boylarındaki İspir'e çekildi.²³⁹

Halife Mütevekkil'in (847-861), hilafeti zamanında sınır eyaletlerinde bazı isyanlar meydana geldi. Bunların ilki 848-49 yılında Azerbaycan'da İbn Buays tarafından başlatıldı. Boğa es-Sagir bölgeye gönderilerek isyan bastırıldı (849-50). Halife Mütevekkil'i meşgul eden ayaklanmaların en tehlikelisi 852'de Ermeni Bölgesi'nde patlak verdi. Yeni halifenin bölgede kaybolan huzuru yeniden sağlayıp Ermeniler üzerinde devlet otoritesini kurması, onun öncelikli kaygılarından biriydi. Bunun üzerine, Mütevekkil 847 yılında Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf'u Ermeni Bölgesi valisi tayin etmişti. Ebû Saîd, ilk iş olarak önde gelen prensliklerin karışıklıklarından yararlanarak ödememiş oldukları cizyenin ödenmesini istedi. Vaspuragan Van Prensi Aşot Ardzıruni ve Taron Prensi Bagrat Bagratuni 849 yılında haracı Ebû Saîd'e ancak askerî

---

²³⁷Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 225-226; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 118

²³⁸Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 252

²³⁹Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 56; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 256-257; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2341

yaptırım sayesinde ödediler.²⁴⁰Buna rağmen Ebû Saîd Ermeni dini liderlerinden olan Patrik Aşot'u bağlatarak Samerra'ya gönderdi. Bu hareket Ermeni beylerini çok kızdırdı. Aynı zamanda Ebû Saîd, ertesi yıl hem vergilerin ödenmesi, hem de otoritenin ve sükûnetin yeniden sağlanması için, bölgenin Müslüman beylerinden Malazgirt Emiri Alâ b. Ahmed Vaspuragan'a gönderdi. Ala b.Ahmed'in bir manastırı yağmalaması bardağı taşıran son damla oldu. Çıkan isyan sonucunda Ermeniler topladıkları birliklerle beraber önce Ala B. Ahmed'i sonra da Ebu Said'i yendiler. Ebu Said yapılan savaş sırasında öldü. Bunun üzerine Halife Mütevekkil, Boğa El Kebir'i bu isyanı bastırması için görevlendirdi. Boğa bundan sonra el-Bak bölgesine giderek buranın hakimi olan ve isyana iştirak eden Aşot'un saklandığı kaleyi kuşattı. Kuşatmadan kurtulamıyacağını anlayan Aşot, Boğa'ya teslim oldu ve Samerra'ya gönderilerek orada idam edildi. Ardından Boğa Dehil'i ele geçirmiş olan diğer asi Ermeni reislerini de yendi.²⁴¹

Boğa el Kebir, bu isyanı bastırdıktan sonra kuzeye yöneldi. Tiflis Emiri olan İshak b.İsmail'in üzerine yürüdü. Bunun sebepleri ise İshak b.İsmail daha önce iç karışıklıklardan istifadeyle halifenin emirlerini dinlemediği biliniyordu. Emir önce kendisine mektup yazarak yanına gelmesini istemişti. İshak b. İsmail ise sultana itaatten ayrılmadığını, mal istediğinde mal, adam istediğinde adam gönderdiğini; fakat yanına gelemeyeceğini söyledi. Buna benzer itaatsizliklerinin yanında Ermeni reislerinin isyanına da yardım ettiği kaygısı güdülmekteydi. Boğa el Kebir ilk olarak Zirek et-Türkî'yi Tiflis'e göndererek kendisi de bu bölgeye geldi. Bu arada Abbasi askerleri şehre yangın çıkaran maddeler (neft) atmak suretiyle İshak b. İsmail'in savunma birliklerinin paniğe kapılmasını sağladılar. Başkomutan Boğa'nın kuvvetleri bundan faydalanarak şehre girdiler. İshak b. İsmail bu çarpışmalar esnasında esir alınarak idam edildi. Tiflis'in ele geçirilmesi sırasında, Artvin, Ardanuç, Göle ve Ardahan kuropalası olan Bagratlılarının halifenin gözüne girebilmek için Boğa'ya yardımcı olduğunu bilinmektedir. Bagratlıların kendilerine rakip prensiklerinde ortadan kalkmasından mutlu olduğu kesindir. Boğa el Kebir dört yıl bu bölgede kaldıktan sonra Samerra'ya döndü.(856)²⁴²

---

²⁴⁰ Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, C. 32, Ankara 2006, s. 212-213; Bozan, *Abbasi İdaresi Altında Ermeniler Ve Ermeni İsyamları*, s. 30

²⁴¹Hakkı Dursun Yıldız, *Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları I, Boğa el-Kebir Et-Türki*, s. 201

²⁴² Bozan, *Abbasi İdaresi Altında Ermeniler Ve Ermeni İsyamları*, s. 30; Osman Gürbüz, *Boğa el-Kebir Ermeniyeye Seferi*, s. 244

Halifenin takdirini kazanan Ardanuç Bagratlılarının Beyi olan I. Bagrat'a (833-876) Gürcistan Beyliği ve İberya Küropolatası verilmiştir. Halife, kendisine tabi olmasından dolayı emirlerinin yerine Tiflis'in idaresini I. Bagrat'a vermiştir. I. Bagrat bu durum sonrasında Klarceti, Kolaver, Ardahan'ı da alarak prensliğini genişletmiş ve İberya Krallığını kurmaya başlamıştır.²⁴³

Bu sıralarda Ardahan-Artvin Bagratlılarından I. Bagarat'ın Krallığı 875 yıllarında Kura ve Çoruh kollarına ayrılmıştı. Küçük kardeşlerinden Guaram (875-882), D. Romalılardan yardım görerek Göle, Ardahan, Taşir ve Tıryalet'le merkez Ardanuç bölgesine hakim olmuştur. En küçük kardeşleri Adarnase (875-881) de Oltu, Tortum ve Yusufeli bölgelerini içerisine alan Tao'da hüküm sürüyordu. I. Bagrat'ta en büyük kraldı. Bu bölüşmede hakemlik yapan Kars-Bagratuni beyi I. Aşot, Aşoçlar (Akbaba) nahiyelerini kendi ülkesine katmaya muvaffak oldu ve Gabluç Bey adlı bir asilzadenin yardımıyla Gökçeğöl-Gence arasındaki Gardıman/Gardaban bölgesini de hükmü altına aldı.²⁴⁴

İlerleyen yıllarda kardeşlerinden olan Guaram sahip olduğu toprakları I. Bagrat ve Adarnase arasında bölüştürerek keşif olmaya karar verdi. I. Bagrat 876 yılında öldüğünde ardında Davit, Aşot ve Adarnese adında üç oğul bıraktı. Diğer kardeşi Adarnase de öldüğünde artık yeni kral I. Bagrat'ın oğul Davit olmuştu. Amcası olan Guaram'ın Nars isminde bir oğul vardı. Kuzen Nars, Davit'e isyan ederek, onu öldürdü.²⁴⁵ Bunun üzerine Gürcüler, Ermeniler, Müslümanlar ve David'in oğul Adarnese birleşerek Nars'a karşı savaştılar. O da D. Roma'ya iltica etmek zorunda kaldı. Bundan sonra II. Adarnese (881-923)²⁴⁶ adıyla babasından sonra kral oldu (881).²⁴⁷

Bagratlıların bölgedeki faaliyetleri Aşot'un oğul Adarnese²⁴⁸ ile devam etti. Onun üç oğul vardı. Bunlar babalarının toprakları dahilinde olan, Tao'da oturan, kolun bu bölgedeki kurucusu olan Gurgen'le, Klarceti'nin yöneticisi olan ve ailenin bölgedeki kolunun kurucusu Ardanuçlu

---

²⁴³ Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2341; Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 37

²⁴⁴ 1967 *Artvin İl Yıllığı*, s. 119; Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 94-95

²⁴⁵ Büyük Aşot'un torunları arasındaki mücadelenin iyi bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmak için Tablo-7'de soyağacı verilerek birbirleriyle aile ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

²⁴⁶ Ardahan-Artvin Bagratlıları Gürcistan Beyi, İberya Küropolatası olan I. Bagrattorunu (Davit oğul), II. Adarnase'nin çocukları ve torunları Tablo-8 de belirtilmiştir.

²⁴⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 233

²⁴⁸ Burada bahsi geçen Adarnase Kartlı kralı olan II. Adarnase (881-923)'nin büyük amcası ve dedesi I. Bagrat'ın kardeşidir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Adarnase ve I. Bagrat, Büyük Aşot'un oğullarıdır. Tablo-6 da gösterilmektedir.

Simbat ve Aşot ismiyle bilinen üç kardeşti.²⁴⁹ Adarnase'nin oğlu Gurgen, Tao'daki kendi malikanesi olan Kalmak'dan çıkarak Şavşat ve Ardahan'a yerleşme amacıyla geldi. Ancak Gurgen'in bölgeye gelişi I. Bargat'ın torunu, Kral Davit'in oğlu Kartlı Kralı II. Adarnase ile Ardanuçlu Simbat'ın oğlu Ardanuçlu Bagrat'da hoşnutsuzluğa neden oldu. II. Adarnase ve Ardanuçlu Bagrat oluşturdukları müttefik kuvvetlerle Gurgen'le adamlarının üzerine yürüdüler. Gurgen ile müttefik güçler, topladıkları askerler ile Ardanuç vadisindeki Mglinav köyünde karşı karşıya geldiler. Yapılan savaş sırasında aldığı yaralardan dolayı Gurgen 891 yılında öldü. Bu durum bize göstermektedir ki Bagratlı sülalesi arasındaki hakimiyet mücadelesi her daim devam etmiştir. Bu defa da Gurgen Kartlı Kralı II. Adarnase ve yegeni olan Ardanuçlu Simbat tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Gurgen ardında Adarnase ve Aşot adlarında iki oğul bıraktı²⁵⁰ ve kendisinden sonra Adarnase eristavlar esitavı oldu.²⁵¹

Gurgen'in oğlu olup Kuh lakabını taşıyan Aşot Şavşat bölgesine hakim oldu. Şavşat'ta Tibet Kilisesini inşa ettirdi. Tibet Kilisesi'nin bütün eşyalarını temin etti. İlk piskopos olarakta Stefani adlı birini tayin etti. Bazı kaynaklarda Kartlı kralı II. Adarnese kendisine tabi kalmak şartıyla Ardanuç Beyliği'ni de Kuh Aşot'a verdiğini bildirmektedir. Bu durumda da Kuh Aşot'un 889-914 yılları arası Adarnese'ya bağlı olarak bu bölgenin beyliğini yaptığı ve hiçbir varis bırakmadan 918'de öldüğü anlaşılmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kardeşi Adarnase eristavalar eristavasıydı. 896 yılında ölmesinin ardından Davit ve Gurgen adında iki oğul²⁵² bıraktı.²⁵³ İkisi de babalarından sonra eristavalar eristavası olduğu bilinmektedir.

Subaşı'nın "*Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin*" isimli çalışmasında bu konuyla alakalı bölgenin son durumunu şu şekilde belirtmektedir. *Klarceti'li Simbat'ın torunu ve*

---

²⁴⁹Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un oğlu Adarnase ve Çocuklarını gösteren Tablo-9 de belirtilmiştir.

²⁵⁰Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un torunu, Adarnase'nin oğlu Gurgen ve çocukları olan Kuh lakaplı Aşot ve Adarnase'yi gösteren Tablo -10 da belirtilmiştir.

²⁵¹Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 234-236-245; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin*, s. 2342

²⁵²Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un torunu, Adarnase'nin oğlu, Gurgen ve torunları gösteren Tablo-11'de belirtilmiştir.

²⁵³Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s.234-245; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyyetine Artvin*, s. 2342; *1967 Artvin İl Yıllığı*, s.121

Ardanuçlu Bagrat'ın oğlu Klarceti Dükü olarak I. Gurgen²⁵⁴ (900-923)'i görmekteyken, Tao'lu I. Gurgen'in torunu II. Gurgen'i²⁵⁵ (918-941) Tao Dükü olarak görmekteyiz. Simbat'ın oğlu ve Klarceti Dükü Gurgen'in amcası David'i²⁵⁶ Acara ve Nigal Dükü olara görmekteyiz.”²⁵⁷

Mglinav köyünde yapılan bu savaştan iki yıl önce ölen Büyük Aşot'un torunu ve Adarnase'nin oğlu Simbat, Klarceti'ye hakimdi. Ardanuç'ta ikamet etmekteydi. Bu dönemde Ardanuç büyük bir şehir haline geldi. Simbat'ın sahip olduğu bölgeler arasında Acara ve Nigal de vardı. Buralar Simbat'ın genç oğlu David tarafından yönetilmekteydi. Ardanuç ise Simbat'ın büyük oğlu Bagrat'a miras olarak kaldı. Bagrat'ın da Adarnase, Gurgen, Aşot ve Davit isimli dört oğlu²⁵⁸ vardı. Topraklarını oğulları arasında bölüştürdü. Oğullarından Adarnase, “*Vasili*” ismini alarak rahip oldu. Ardanuç çocuğu olmadan ölen Gurgen'e (I. Gurgen) kalmıştı. O da burayı kardeşi Aşot'a verdi.²⁵⁹

Burada karşımıza iki olasılık çıkmaktadır. Birincisi Adarnase'nin, Guaram isimli kardeşinin oğlu Nars'ın ölmesiyle Ardanuç merkezli bu topraklara hakim olduğu ya da Guaram'ın bölgesini iki kardeşi arasında bölüştürüp (yukarıda da bahsettiğimiz gibi kardeşi Adarnase ve I. Bargat arasında pay etmişti.) keşiş olmaya karar vermesi sonucunda Ardanuç'un Adarnase'ye kaldığı ortaya çıkmaktadır. Belki de bu paylaşmayı beğenmeyen yeğeni Nars o zaman Kartlı kralı olan kuzeni (Amcası I. Bargat'ın oğlu) Davit'i öldürmüş ve onun yerine geçen oğlu II. Adarnase'de Birleşik kuvvetler ile babasının intikamını almıştır. Adarnase'nin oğlu Simbat bu toprakları Kartlı Kralı I. Bagrat ve torunu olan Davit oğlu, II. Adarnase adına yönetmiştir. Bu yüzden de Ardanuçlu Simbat olarak anılmaktadır. Çalışmamıza yardımcı olacak tablolar da olduğu gibi oğlu Bagrat'a ondan da torunu Gurgen'e miras kalmıştır. Gurgen ise varisi olmayınca kardeşi Aşot'a buraları

---

²⁵⁴ I. Gurgen: Bu konu ile alakalı olarak Tablo -12'e bakılması uygundur. Büyük Aşot'un torunu olan Simbat'ın iki oğlu vardır. Bunlar: Ardanuçlu Bagrat ve Davittir. Ardanuçlu Bagrat'ın ise dört oğlu vardır. Bu oğullarından birisi de I. Gurgen'dir.

²⁵⁵ II. Gurgen: Büyük Aşot'un torunu olan Gurgen Ardanuç vadisindeki Mglinav köyündeki savaşta ölmüştü. Ardından Kuh lakaplı Aşot ve Adarnase'yi bırakmıştı. İşte bu Adarnase'nin oğlu II. Gurgen'dir. Tablo 10 ve 11'e bakılması uygundur.

²⁵⁶ Davit: Bu konu ile alakalı olarak Tablo-12'e bakılması uygundur. Davit I. Gurgen'nin amcası ve Ardanuçlu Bagrat'ın kardeşidir. Tablo-13 te de soyağacıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

²⁵⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 234; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2342

²⁵⁸ Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un Torunu Sumbat ve Oğlu Bagrat'ın Soyağacı Tablo 12'de verilmektedir.

²⁵⁹ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 234; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2342; *Constantine Porphyrogenitus, De Administrandon Imperio*, s. 215

vermiştir. Bagrat oğlu Aşot, akrabası II. Gurgen'le kızını evlendirmiştir. Bu da şu anlama gelmektedir: Simbat'ın torunu II. Aşot kızını, Simbat'ın kardeşi olan Gurgen'in torunu II. Gurgen'le evlendirmiştir.²⁶⁰ Yukarıda da bahsettiğimiz durumu Subaşı “*Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin*” isimli makalesinde şöyle belirtmektedir. “*Büyük Aşot torunu olan Gurgen'in oğlu Adarnese oğlu Tao'lu II. Gurgen devameden yıllarda yayılmacı bir politika izlemiş ve topraklarını hem akrabaları hem de komşuları aleyhine genişletmiştir. 923 ve 941 tarihleri arasında II. Gurgen, genişlemek amacıyla Ardanoçlu kayınpederi olan II. Aşot'tan Klarceti'yi aldı. II. Gurgen, ardından batı Javakheti'yi ele geçirdi. 941 yılında II. Gurgen'in ölümünden sonra çocuğu olmadığından dolayı Ardanoç, eşine yani II. Aşot'un kızına kaldı.*²⁶¹ Constantine Porphyrogenitus'da “*II. Gurgen'in diğer toprakları, II. Adarnese'nin oğlu II. Aşot*²⁶², *Abhazia Kralı George ve Bagrat arasında bölüştü. Her biri kendisine yakın olan toprakları aldı. Ardından Ardanoçlu Sumbat'ın torunu ve David'in oğlu II. Sumbat, Ardanoç'a yakındı. Bazı yöneticilerin Gurgen'in dul eşine “sen bir kadın olarak bu şehre sahip olamazsın” demeleri üzerine, II. Sumbat ile toprak değiş tokuşu yaparak Ardanoç'u ona verdi.*²⁶³

Subaşı “*Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin*” isimli makalesinde bu konunun devamını şu şekilde belirtmektedir. “*Klarceti kendine özgü bir yönetim merkezine dönüştü ancak bu bölüşmeden sonra Tao bölgesi İberia yurdu oldu. II. Gurgen'in ölümünün ve Bagratlıların Tao kolunun yok oluşunun ardından yirmi yıl içerisinde, Bagratlı II. Adarnese'nin*²⁶⁴ *oğlu II. Aşot tarafından kurulan İberia hâkimiyeti iki kola ayrıldı. II. Aşot'un kardeşi Prens Bagrat'ın (Magistros) (945) kurduğu ve kendisine miras olarak kalan ve içerisinde Yukarı Toa, Javakheti,*

---

²⁶⁰ II. Gurgen ve II. Aşot: Büyük Aşot'un oğlu Adarnese'den üç torunu vardır. Bunlar Simbat, Aşot ve Gurgen'dir. Simbat'ın Ardanoçlu Bagrat'tan olma torunu II. Aşot'un kızıyla, Gurgen'in Adarnese'den olma torunu II. Gurgen evlenmişlerdir. Tablo 10-11-12'de bu konuyla alakalı bilgiler verilmektedir.

²⁶¹ Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu hakimiyetine Artvin*, s. 2342

²⁶² II. Aşot: Ardahan-Artvin Bagratlıları İberia Küropolatası unvanı olan I. Bagrat (Büyük Aşot'un oğlu) torunu II. Adarnese'nin dört oğlu vardır. Bunlar: II. Aşot, Bagrat, Simbat ve Davit'tir. Burada karıştırılmaması gereken Aşot, I. Bagrat'ın soyundan devam etmektedir. Anlaşılacağı üzere Tablo-7 'de yer alan ve I. Bagrat'ın oğlu olan Aşot Bagratlıların bu kolunun birincisidir. II. Adarnese Amcası Aşot'un adını oğluna vererek II. Aşot olarak anılmasını sağlamıştır. (Tablo-8'e bakabilirsiniz.) Aynı durum Bagratlıların Büyük Aşot'un oğlu Adarnese kolunda da gerçekleşmektedir. Adarnese oğlu olan Aşot Bagratlıların bu kolunun birincisidir. Yukarıda bahsettiğimiz Adarnese oğlu Simbat'ın torunu Aşot, kızını Simbat'ın kardeşi olan Gurgen'in torunu II. Gurgen'le evlendirmişti. İşte bu torun Aşot'sa bu kolun ikincisidir. (Tablo 10 ve 12'e bakabilirsiniz)

²⁶³ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 215

²⁶⁴ Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnese ve soyağacı Tablo-14 te verilmektedir. Karışıklıklara sebebiyet verilmemesi adına kaynaklarımızdan alınan bölümlerin incelenmesinde bu şekilde yardımcı olmaya çalışılmıştır. Ancak bazı kaynaklarda Simbat'ın II. Adarnese'nin oğlu değil kardeşi diye bahsetmektedir. *Bkz. Halit Özdemir, Artvin Tarihi*, s.40

Kola, Artani, Şavşat ve Phasian (Pasinler) bölgelerinin buluşu Tao bölgesinde hüküm sürmekteyken küçük kardeş Simbat (937-958) ise Aşağı Tao bölgesindeydi. II. Aşot'un 954 yılında ölümünün ardından çocuğu olmadığından dolayı kardeşi Simbat, Kuropolates oldu ancak 958 öldü ve ardındaiki oğul bıraktı. Bu sırada Magistros Bagrat'ın oğlu Adarnase 961 yılında ölmesi üzerine ardında Bagrat ve Davit isimli iki oğul bıraktı. Magistros Bagrat 966 yılında öldü ve kardeşi Davit'i yukarı bir mevkie yükseltti ve Tao, Javakheti, Kola, Artani, Şavşat ve Phasian bölgelerinin sahibi olarak Taik'li (Tao) Davit olarak anılmaya başlandı.”²⁶⁵ Kırzioğlu “Kars Tarihi” adlı kitabında ve “1967 Artvin İl Yıllığı'nın Tarih Bölümünde ise “II. Aşot'un kardeşi olan Simbat'ın (Sumbat), II. Bagrat ve Adarnase isimli oğlu olduğunu ve bu Adarnase'nin ölmesi sonucunda yerine oğlu yiğitliyle tanınmış Davit'in kral olarak geçtiğini yazar”.²⁶⁶ Aynı şekilde Brosset “Gürcistan Tarihi” adlı eserinde “Kral II. Adarnase'nin Aşot, Davit, Bagrat ve Simbat adında dört oğlundan bahseder. Bu çocuklarından bahsederken Bagrat'ın (magistros) Adarnase isimli oğlu olduğunu ve bundanda Bagrat ve Davit isimli torunları olduğundan bahseder. Aynı şekilde II. Adarnase'nin oğlu Simbat'ın ise Bagrat veya Regven (ahmak) Davit adıyla anılan ve diğeri Adarnase olan iki oğlu vardır. Simbat'ın oğlu olan Adarnase'nin de yiğit olan Davit isminde oğlunun olduğundan bahseder. Regven (ahmak) Davit babasından sonra kral olduğu ve kardeşi Adarnase'nin de Tao bölgesinin Kuropolat'ı olduğunu bildirmektedir.”²⁶⁷

Anlaşılabacağı üzere II. Adarnase'den sonra ortaya çıkan soy ağacı konusunda yapılan açıklamaların birbirine çok yakın olmakla beraber farklı isimlerin farklı tarihlerde zikredilmesi bu ailenin ortaya koyduğu gelişmeleri yorumlamada karmaşaya yol açabilmektedir.

Yukarıda II. Adarnase zamanında Ardahan-Artvin Bagratlıların içişlerindeki genel durumdan bahsetmeye çalışılmıştır. Bunun dışında II. Adarnase zamanında dış faktörlerinde içerde yaşanan olayları etkilediğini görmekteyiz. Abbasiler Halife Mutedid (892-902) devrinde parçalanmaya başlamıştı. Özellikle Abbasilere bağlı yöneticiler hakim oldukları bölgelerde serbest bir şekilde hareket ediyorlardı. İşte bu beylerden biriside Azerbaycan ve Ermeni Bölgesi'ndeki Sacoğlularıydı. Muhammed el-Afşin 898 yılında Azerbaycan ve Ermeni Bölgesi valiliğine getirildi. Ermeni Bölgesi, Emeviler zamanında fethedilmiş ve merkez Divin olmak üzere bir eyalet haline getirilmişti. Burada bulunan valiler daha çok vergi işleriyle meşgul oluyorken, eyaletin iç

---

²⁶⁵ Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2342-2343

²⁶⁶ 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 119, s. 124; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 291

²⁶⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 241

işlerini Ermeni asilzadelerine bırakıyorlardı. Bu arada Kars-Ani Bagratlılar kolunun başına I. Aşot'un ardından oğlu I. Simbat geçmişti. Ardahan-Artvin Bagratlılarında ise II. Adarnase ve Guaram oğlu Nars'ın arasında yaşanan bu iç mücadele söz konusuydu. Tıralet Sancağı'nın Beyi olan Orbelyan sülalesinden Liparit Bey ve adamları II. Adarnase'ye yardım ederek kral olmasına yardım etmişlerdi. Ardından yardıma gelen bir Abhaz ordusu, 888 yılında Hırtıs'ınkuzey yanında ve Kura Irmağı'nın sağındaki Aspınza/Espence'de yapılan kavgada Nasr'ı öldürdü. Rakipsiz kalan II. Adarnase de “*İberya Küropalati*” unvanını almasının yanında Kars-Ani Bagratlılar yardımıyla hakimiyetini genişletti. Bu iki krallık olan Kars-Ani Bagratlılar ve Ardahan-Artvin Bagratlılar Abbasiler adına Azerbaycan ve Ermeni Beyi Muhammed el-Afşin'e yani Sacoğullarına bağlıydılar. Emir Afşin, I. Simbat'ın yaptırmış olduğu Yerazkavors'deki yeni kiliseye giderek I. Simbat'a taç ve hilat giydirmiştir. Ayrıca Ardahan-Artvin Bagratlıları'ndan II. Adarnase'ye de yine bu kilisede Kars-Ani Bagratlılarının yardımıyla Tiflis-Kartlı Bölgesi'nin Kralı unvanı verilmiştir.²⁶⁸

Halife, I.Simbat'a bölgenin krallığını vermesine rağmen ona fazla güvenmiyordu. Bunun sebebi ise babası I. Aşot'un D. Roma İmparatorluğu'yla ilişkilerinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Halife tarafından kral unvanı verilmesinden bir yıl sonra, D. Roma İmparatoru VI. Leon'a (886-912) bir elçi heyeti göndererek babası zamanından beri devam eden iyi ilişkilerin sürdürülmesini ve D. Roma İmparatorluğu'nun vasallığını arzu ettiğini bildirdi. Bir taraftan da Abbasi valilerini istemeyen Ermenilerle hareket ederek, Emir Afşin'i halifenin gözünden düşürmek istiyorlardı. Böylelikle bölgelerinde güçlü bir valininetkisinide kırma çabası içindeydiler. Özellikle de D. Roma'dan alacakları destekle bunu başaracaklarına inanıyorlardı. 30 bin kişilik bir orduyla Azerbaycan sınırına gelen I. Simbat, Sacoğullarıyla savaşmak istese de yapılan görüşmeler sonucunda barış sağlanmış oldu. Ancak bir süre sonra bölgedeki Müslüman merkezlerine saldırı başlatan I. Simbat, Divin üzerine yürüyüp şehri ele geçirdi. (894) Ardından Divin'i alan Emir Afşin, I. Simbat ile yaptığı Aladağ Savaşı'nı kaybederek barış teklifinde bulundu. Gücünün zirvesinde olduğunu düşünen I.Simbat, Cezire valisi Ahmet b. İsâ'ya da savaş açtı. Ancak yapılan savaş kaybettir. Bu savaş sonrasında Tao bölgesine kaçmıştı. I. Simbat'ın ordusunun dağılması ve

---

²⁶⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Sacoğulları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 765-770; 1967 *Artvin İl Yıllığı*, s.124; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 269; Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, s. 36-37

Ermeni nakhar ve işkhanlarla arasının açılması, Azerbaycan valisi Muhammed el-Afşin'e beklediği fırsatı vermişti.²⁶⁹

Emir Afşin, Ani-Kars Bagratlıların merkezinin bulunduğu Şirak bölgesi üzerine yürüdü. Kars'ı bir süre kuşattıktan sonra ele geçirdi. I. Simbat'ın karısını, gelinini ve bazı önemli şahsiyetleri yanına alarak, hazinesiyle beraber Divin'e döndü. Ailesini kurtarma çarelerini aramayan I. Simbat, Emir Afşin'e itaatini bildirerek esirleri bırakması talebinde bulundu. Emir Afşin, I. Simbat ile akrabalık kurdu ve onunla bir anlaşma yaptı.²⁷⁰

I. Simbat, yapılan bu anlaşmaya uymayarak daha önce ittifak yapmış olduğu Ardahan-Artvin Bagratlıları Kralı ve Gürcistan Kuropaladı II. Adarnase'yle tekrardan ittifak yapmak için çabalıyordu. Emir Afşin'se bu ittifakın oluşmaması için gayret sarf ederek I. Simbat'ı yalnız bırakmaya amaçlıyordu. Ancak I. Simbat ile II. Adarnase müşterek düşman olarak gördükleri Emir Afşin karşısında daha sıkı iş birliği yapmaları gerektiğini fark ederek ona göre etmeye harekete başlamışlardı. Bu hadise Emir Afşin'in harekete geçmesi için yeterli bir sebep teşkil ediyordu. Tiflis üzerinden yürüyüşe geçen Emir Afşin Müslümanların hakimiyetinde bulunan bu şehri kontrolüne aldıktan sonra, süratle I. Simbat'ın idaresinde bulunan Şirak bölgesini istila etti. Bu ani hücum karşısında gafil avlanan I. Simbat, Tao'ya, oradan da müttefiki II. Adarnase'nin yanına kaçmak zorunda kaldı. Karşısına çıkacak bir kuvvetin olmadığını gören Emir Afşin, oğlu Divdad'ı Divin'e vali olarak atadı. Oğluna yardımcı olması içinse güvendiği adamlarından Vasif el-Hadım'ı yanına bırakarak Azerbaycan'a döndü. Emir Afşin'in uzaklaştığını haber alan I. Simbat, Çoruh havzasını aşarak, Emir Afşin'in başharemağası Yusuf'la görüşmek üzere Arpaçayı kıyısındaki Ani kalesine geldi.²⁷¹

Bölgede bu gelişmelerin ardından II. Adarnase ve I. Simbat'ında arası bozulmaya başlamıştı. Bunun sebebi ise, II. Adarsase, Hopa ve Acaraların hâkimi ve aynı zamanda damadı olan II. Kostantin'in Ahıska ve bazı bölgelere girerek yağmalaması karşısında Kars-Ani

---

²⁶⁹ Ali İpek, "Sacoğulları", *DİA*, C. 35, Ankara 2008, s. 364; Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, s. 37-39; Yıldız, *Sacoğulları*, s. 768-769

²⁷⁰ İpek, *Sacoğulları*, s. 364; Arif Bayram Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İdeal-Kültür Yay., I. Baskı, İstanbul 2017, s. 176-177; Yıldız, *Sacoğulları*, s. 769

²⁷¹ Yıldız, *Sacoğulları*, s. 770; İpek, *Sacoğulları*, s. 64; Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 100; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 270

Bagratlılarının beyi I. Simbat'la ittifak kurarak, II. Kostantin'i yakalayıp Ani'de bir kaleye hapsetmişlerdi. Ancak I. Simbat, II. Kostantin'i 905 yılında salıvermişti. II. Kostantin'in de topladığı adamlarla beraber Ardanuç, Artvin ve Borçka'yı yağmalaması sonucunda I.Simbat ve II. Adarnase arası açıldı. II. Adarnase kuvvetleriyle beraber Şüregel'e girerek Ani kalesiyle Bagratlıların merkezi Arazoğlu şehriniele geçirdi. Ardından I. Simbat duruma hakim olarak II. Adarnase'nin oğlunu rehin aldı ve ikili arasında barış yapıldı. Bölgedeki bir başka gelişmede Emir Afşin'in ardından kardeşi Yusuf Sacoğullarının başına geçti. Böylelikle Sacoğullarında yeni bir dönem başlıyordu.²⁷²

Kars-Ani Bagratlıları Kralı I.Simbat bu defada Emir Yusuf'la arası bozulmuştu. I.Simpat, Abbasilerle ilişkilerini genişletmek adına Emir Yusuf'u göz ardı ederek merkezi idarenin yanında yer almak istemişti. Böylece Emir Yusuf'tan da kurtulmak istediği anlaşılan I. Simpat'ın onun Ermeni valiliğinden azledilmesi konusunda Halife Muktefi'ye (902-908) bir mektup göndermişti. Halifeye vasalı olacağını bildirerek yıllık vergisini doğrudan hazineye göndereceğine dair teminat vermişti. Emir Yusuf I. Simbat'a bir ders vermek adına bu fırsatı kaçırmadı. Daha öncesinden Emir Yusuf'a tabi olan Vaspuragan ve Siunik Krallarının da Emir'in yanında yer alması üzerine I. Simbat yalnız kalmıştı. Bu durum karşısında Emir Yusuf, I. Simbat'abir yıllık vergiyi kendisine verilmesi şartıyla barışın devam edeceğini bildirdi. Bu arada Emir Yusuf, 905 yılında Halife Muktefi'ye karşı isyan etti. Bunun üzerine Halife, I. Simbat'da dâhil bölge de kendisine bağlı krallık ve beyliklere mektuplar göndererek Emir Yusuf'u yenmek için harekete geçmelerini istedi. Bilhassa Emir Yusuf'a komşu olan Ermeni I. Simbat'tan birlikleriyle harekete geçmesini ve buna karşılık olarak yıllık vergiyi almayacağını bildirdi. Emir Yusuf'un, verginin kendisine verilmesini istedi. Emir Yusuf'un Ermeniler'e karşı takip etmekte olduğu politikanın çok çabuk değiştiğini gören I. Simbat, barışın devamı için vergiyi ödemek zorunda kaldı. Buna rağmen Emir Yusuf, Kars-Ani Bagratlıları Krallığı'nın arazisine girdi. Bunun en önemli sebebi ise Abbasilerle ilişkisinin devam ettiğini düşünmesi ve bölge beylerinin kışkırtmalarıydı (Emir Yusuf'un Vaspuragan bölgesinde Ardzıruni Ermenileri'nin Kralı Haçik Gagik'in kardeşi Gurgen Erdebil'e gelerek Bagratlılar Hanedanı'nın elinde bulunan yerlere karşı müşterek bir sefer yapılması için

---

²⁷²Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 102; Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, s.189; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 121; Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 272

teklifte bulunmuştu.) I. Simbat, topraklarının adım adım istila edilmesi karşısında canını kurtarma çareleri arıyordu. Sığınmış olduğu Kaputlu Kalesi tarafına savunma tedbirlerini kuvvetlendirerek gelişmeleri beklemeyi tercih etti. Özellikle de daha öncesinde de ittifak yaptığı II. Adarnase'den yardım bekliyordu. Buna karşılık II. Adarnase Emir Yusuf'un yanında yer aldı. Böylelikle Kral II. Adarnase de, diğer Ermeni ileri gelenleri gibi I.Simbat'a cephe almıştı. Hatta nakharlar ve İşkhanlar I. Simpat'ın görevlerinden ayrılarak yerine Kral II. Adarnase'nin getirilmesini teklif etmişlerdi. Bu arada I.Simbat bulunduğu kaleyi Emir Yusuf ve adamlarının kuşatması sonucu teslim olmuş, Divin'e götürülerek orada idam edilmiştir.²⁷³

Kral Simbat'ın Erendcak Kalesi önünde öldürülmesinin ardından yerine oğlu Aşot Erkat (Demir Aşot) geçti. Aşot, kral olduğu zaman son derece güç durumdaydı. Bir taraftan Ermeni Bölgesi'nin büyük bir kısmı Emir Yusuf tarafından zaptedilmiş bulunurken, diğer taraftan da II. Adarnase ile Taron hakimi Grigorios başta olmak üzere bütün işhan ve nakharlar siyasi rekabetten dolayı Aşot'a cephe almışlardı.²⁷⁴

Bu gelişmelerin yaşandığı esnada İmparator Constantinos Porfirogenetos'un (VII. Konstantinos) emriyle Rum Patriği Nikolaos Mystikos, 918 yılında Ermeni patriği V. Hovhannes'e bir mektup yazdı. Ermenilerin, Gürcü Kralı II. Adarnese'ye ve Abhazlara olan düşmanlıklarından vazgeçmelerini ve Müslümanlara karşı bölgede birlikte hareket edilmesini talep ediyordu. Ayrıca çok yakında D. Romalılarında kendilerine ordu ile yardıma geleceklerini bildiriyordu. Bu durum karşısında II. Adarnase'yle de anlaşan, Aşot babası dönemindeki eski ittifakı yenilemiştir. Bu ittifak esnasında Ermeni asıllı komutan olan İoannes Kurkuas (Hovhannes Kurken) yönetimindeki D. Roma ordusu Müslümanlar karşısında üstün gelerek Kızılırmak'tan Fırat'a kadar olan toprakları geri alıyorlardı. Bu arada yıllık vergiyi ödemediği gerekçesiyle Sacoğulları ve Abbasiler arasında çıkan çatışma sonrasında Emir Yusuf yakalanarak Bağdat'ta esir edilmişti. Bu durum Aşot'un işini kolaylaştırmıştı. Kardeşi Apas'ın da yardımıyla Ermeni Bölgesi'nde ki kalelere saldıran Aşot, Bagrevant, Arşarunik, Şirak ve Kukark bölgelerini ele geçirmişti. Buradan kuzeye yönelen Aşot, Daşir/Taşirve Lori bölgelerindeki kaleleri istila etti. Böylece D. Roma İmparatorluğu'nun desteğini

---

²⁷³Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 239; Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, s. 42-43; Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 104; ; Yıldız, *Sacoğulları*, s. 775-779

²⁷⁴ Yıldız, *Sacoğulları*, s. 780

alan Aşot, bölgede Gürcü ve Abhazlarla da birleşerek Ermeni Bölgesi'nin önemli kalelerini ele geçirerek hâkimiyetini güçlendirdi. Halife, bölgede yaşanan bu sıkıntılar yüzünden Emir Yusuf'u serbest bırakıp yılda 500 bin dinar vergi ödemesi şartıyla Rey, Kazvin, Ebher, Zencan ve Azerbaycan valiliğine tekrar tayin etti. Emir Yusuf bölgeye tekrar hakim olmaya başlayarak otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır. Özellikle II. Adarnase'nin kendisine vergiyi vermemesi ve buyruklarını dinlememesi üzerine Adrahan, Pasof ve Şavşat üzerine seferler düzenlemiştir. II. Adarnase, Ardanuç Kalesine sığındı. 920 yılında Tiflis'te Sacoğulları'na bağlı bir emirlik kurulmuş ve bu emirlik Tao ve Çoruh boyunca hakim olmuştu. 921 yılında D. Roma İmparatoru Lekapen (920-944), II. Adarnase'ye gönderdiği elçiyle bu bölgelerin işgali için ordu göndereceğini bildirirse de Klarçet ve Tao Beyleri, Müslümanların yanında yer alacaklarını bildirmeleri üzerine İmparator bu tutumundan vazgeçmiştir.²⁷⁵923 yılında II. Adarnase öldü. D. Roma İmparatoru da oğulları arasındaki I. Simbat'a²⁷⁶Kuropolat unvanını vererek Ardahan-Artvin Bağratlılarının yeni kralı olarak tanıdı. Onun ölümüyle Ardahan-Artvin Bağratlıların da Ahmak lakaplı Davit veya Bagrat olarak bilinen oğlu Ardanuç'ta kral olurken, kardeşi Adarnase ise Tao bölgesinin kuropalati olmuştur. Adarnase Artvin, Yusufeli, Tortum ve Oltu'da yarı bağımsız Tayk (Tao) eli bölgesini kurmuş ve Adarnase'nin ölmesiyle yerine oğlu Yiğit Davit²⁷⁷ geçmiştir.²⁷⁸

Klarçeti bölgesinde yeni gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. D. Roma İmparatoru II. Basileios (976-1025) devrinde imparatorluk kuvvetinin doruk noktasına ulaşmıştı. İmparator II. Basileios batıda ve doğuda mücadele halindeydi. Bu durum Bardas Skleros (976-979)²⁷⁹ ve Bardas Phokas (987-989)²⁸⁰ isyanlarından dolayı bölgede pek etkili bir politika izleyememesine sebep oluyordu. Bu isyanlardan ilki, 976-979 yılları arasında Skleros tarafından Orta Anadolu'da başlamış ve çevresine topladığı kuvvetlerden oluşturmaktaydı. Bu kuvvetlerin önemli bir kısmını

---

²⁷⁵ 1967 Artvin İl Yıllığı, s.122; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 276-77; Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, s. 46-47; Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 206; İpek, *Sacoğulları*, s. 365; Homigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 65

²⁷⁶Ardahan-Artvin Bağratlılarının Kralı II. Adarnase ve oğullarına ait soyağacı Tablo 14'te verilmiştir.

²⁷⁷Ardahan-Artvin Bağratlılarının Kralı II. Adarnase'nin oğlu Simbat'ın torunudur. Soyağacı Tablo 14'te verilmiştir.

²⁷⁸Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 241; Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 40-41; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 124

²⁷⁹Bardas Skleros İsyanı (976-979): İmparator Ioannes Çimiskes'in kayınbiraderidir. İmparatorun ölümüyle başa geçmeyi düşünüyordu. Ancak bu olmayınca Enişesi zamanında Doğunun en güçlü askeri birliklerinin başında general olarak bulunmasından aldığı güç ile imparatorluğunu ilan ederek isyan etmiştir.

²⁸⁰Bardas Phokas İsyanı (987-989): Bardas Phokas ve bazı asiller İmparatorun son yıllarda kendilerine karşı yaptığı davranışlardan hoşnut değillerdi. Birçok kumandan ve arazi sahini asiller bir toplantı ile bu isyana desteklerini bildirdi. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 281-282

Ermenilerden oluşuyordu. Özellikle borç alma yoluyla büyük miktarda para topladı. Skleros, Müslümanlarında desteğini almıştı. II. Basileios bu isyanı ancak Khalida dükü Bardas Phokas ve ona yardım eden yakın arkadaşı Davit sayesinde bastırdı. Davit İberyaya doğumlu Keşiş Tornikios ve kumandanı Cocik'e 12.000 adam vererek Bardas Phokas'a gönderdi. II. Basileios bu yardımları karşılıksız bırakmadı. 979'de Haltoyariç, Çormairi, Karin Kleisuraları, Mardali adını da taşıyan Sevuk kalesiyle birlikte Basean Bölgesi'ni Hark'ı ve Apahunik Vadisi'ni mükâfat olarak vermeyi taahhüt etti. 24 Mart 979 yılında Yukarı Sakarya boylarında bulunan Pankalya'da yapılan savaşta asi Bardas Skleros bozguna uğratıldı. İmparator bu savaşta büyük yararlılık gösteren Davit'e, taahhüt ettiği bu yerleri verdi. Günümüzdeki adıyla Erzurum, Ağrı, Muş illerini Bagratlı topraklarına kattı. Böylece Merkezi Silvan olan Müslüman Mervanlı Emirliğine komşu oldu. ²⁸¹

Tao'lu Davut özellikle isyankar Bardas Skleros yardım eden Diyarbakır Emiri Ebu Ali'nin zor durumundan yararlanarak Malazgirt'i işgal etti. Bu bölgeye Gürcü ve Ermeni aileleri iskan etti. Diyarbakır emiri, D. Roma imparatorluğu'yla yapılan antlaşma çerçevesinde buraların on yıllığına kendilerine verildiğini bildirmekteydi. Bu olaylar yaşanırken Atrpatakan Emiri Mamlan, Malazgirt'i geri istemişti. Davut, Gürcü Kralı Bargat'tan destek alarak iki defa bu emiri yenilgiye uğratmıştır. ²⁸²

Tao'lu Davut çevresindeki krallık ve beyliklerle mücadele ederken bu arada II. Basileios'la da arası bozulmaya başlamıştı. Bardas Skleros isyanını bastırmada büyük gayretleri olan Bardas Phokas kendisini imparator ilan ederek isyana başladı (12 Eylül 987). Phokas kendisine yardım için eski dostu Davut'a başvurdu. Davut bu isteğe karşılık olarak, iki oğlunu ve yaklaşık 1000 kişilik bir kuvveti Bardas Phokas'a gönderdi. Bu müttefik güçler Bizanslı General Taronites'i yenerek bozguna uğratsa da II. Basileios asıl kuvvetleriyle yapılan savaşta kaybetmeleri üzerine İberyaya kuvvetleri kendi ülkelerine döndüler. Phokas'ın ölümünden sonra II. Basileios, Davut'u itaat altına alarak bir oğlunu öldürüp diğerini de sürgüne yollamıştı. Kendisiyle yapılan antlaşma

---

²⁸¹Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 148-151; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s.2343; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136/62)*, (çev. Hrand D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç), TTK. Yay., Ankara 2000, s. 36; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 124

²⁸²Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 152-153; Urfalı Mateos, *Vekayinâmesi*, s. 37-39

çerçevesinde affedilmesine karşılık ölümünden sonra bütün topraklarını ve ordusunu İmparator II. Basileios'a miras bırakıyordu.²⁸³

II. Basileios Davut'un 1000 yılında ölümünün ardından mirası saydığı toprakları almak için harekete geçti. İmparator bu sefer sonucunda Tao, Karin, Basean bölgesi, Apahunik ve Malazgirt'i aldı. Buralara yeni valiler ve yüksek rütbeli subaylar atadı. Gürcü Kralı Gurgen²⁸⁴ bu durumdan hiç hoşnut olmadı. Toprakları geri almak için harekete geçti. D. Romalı komutan Magistor Koniklion'da bir orduyla Gurgen'in üzerine yürüdü. Bugünkü Hasandede Dağı eteklerinde yapılan savaşta zor da olsa D. Romalılar kazandı. Bu savaşın zorluğu yapılan antlaşmaya yansdı ve Gurgen, Tao'nun'in kuzeyini (Oltu, Ardanuç, Arvin, Yusufeli, Şavşat) almayı başardı.²⁸⁵

Klarceti bölgesinde Bargatlılar arasındada mücadele devam ediyordu. Subaşı "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin" adlı çalışmasında bu durumu şöyle belirtmektedir. *1008 yılında Gurgen'in ölümün ardından İberia'ya hükmetmiş olan oğul Bagrat (1008-1014)²⁸⁶ Ardanuçlu Bagrat'ın²⁸⁷ (988) oğulları ve Klarceti kralları olan Sumbat ve Gurgen kardeşleri kendisine arz-ı hümet etmeleri için Panaskert kalesine çağırılmış ve orada onları yakaladıktan sonra Tmogvi kalesine hapsedtirmiş, ardından onların şehir ve kalelerini zapt etmiştir. Klarceti krallarının son temsilcileri olan Sumbat 1011 de Gurgen'in ise 1012 yılında hapiste öldükten sonra Gurgen'in oğlu Demetre ve Sumbat'ın oğlu Bagrat, imparator II. Basileios'un yanında gittiler.*²⁸⁸

III. Bagrat 1014 yılında Tao'da yer alan Panaskert Kalesi'nde vefat etti. Onun yerine oğlu I. Giorgi (1014-1027)²⁸⁹ başa geçti. I. Giorgi Tao arazisi üzerinde hakkı olduğunu iddia ederek bazı

---

²⁸³Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 154; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2343

²⁸⁴Gürcü Kralı Gurgen: II. Bagrat ardında Gurgen ve Sumbat adında iki oğul bıraktı. Oğullarından Gurgen kral oldu. Tablo-15'e bakılması uygun olur.

²⁸⁵Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 155-159; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2344; *1967 Artvin İl Yıllığı*, s. 124-125

²⁸⁶III. Bagrat: Gürcü kralı Gurgen'in oğludur. 1008 yılında Bagrat, İberia ve Abhazya birleşik krallığının ilk kralı oldu. 980 yılında Abhazya Kralı olmuştur. Bundan dolayı bazı kaynaklarda krallık süresinin başlangıcını 980 yılı olarak kabul etmektedirler.

²⁸⁷Ardanuçlu Bagrat: Büyük Aşot'un üç Oğlu Vardı. Bunlar: gürgen, Aşot ve Ardanuçlu Sumbattı. Ardanuçlu Sumbat 889 da ölünce iki oğul bıraktı. Bunlar Ardanuçlu Bagrat ve Ardanuçlu Davitti. Ardanuçlu Davit'in Sumbat isminde bir oğlu vardı ve oda 988'de öldükten sonra Bagrat ve Davit isminde iki evlat bıraktı. İşte bu Bagrat *Ardanuçlu Bagrat* olarak yaşamış o da Sumbat ve Gurgen isminde iki evlat bırakmıştır. Tablo-13'e bakılması uygundur.

²⁸⁸Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2344

²⁸⁹I. Giorgi: III. Bagrat'ın oğludur. Konunun anlaşılması açısından Tablo-15'e bakılması uygun olur.

girişimlerde bulunmuştu. Buna karşılık İmparator ise Giorgi'ye göndermiş olduğu mesajda “*Babana bağışlamış olduğum topraklardan Kuropalates mirasını teşkil eden kısmı terkederek babanın topraklarına hükmetmekle iktifa et*” dedi. Bunun üzerine I. Giorgi de “*Babamın mülkündem tek bir ev bile kimseye terk etmeyeceğim*” diyerek karşılık verdi. İmparatorun istediği yerler arasında Artan, Kola, Javakheti ve Şavşat vardı. Bu gelişmelerin ardından İmparator, I. Giorgi üzerine büyük bir ordu gönderdi. Oltu yakınlarında yapılan savaşı I. Giorgi'nin kuvvetleri kazandı. Ardından I. Giorgi yaptığı ittifaklarla gücüne güç katarak Tao ve Basean'ı zaptetti. I. Giorgi'nin bölgeleri almasındaki en önemli nedenlerden birisi imparatorun Bulgar isyanıyla uğraşmasıydı. Bu isyanı bastıran imparator, 1021 yılında tekrar doğuda görüldü.²⁹⁰

İmparator II. Basileios ilk olarak Suriye hudutlarında görülmüş ardından Malazgirt ve Karin'e doğru hareket etmiştir. İmparatorun Basean'e geldiği haberini alan I. Giorgi'de ordusuyla bu bölgeye geldi. Ancak iki ordu savaşmadan uzun süre bekledikten sonra I. Giorgi, Basean'da ayrıldı. Ayrılırken de Uhtik şehrini yağmaladı. Bu durum karşısında II. Basileios, I. Giorgi'nin peşini düştü. II. Basileios Hasankale yakınlarındaki Okomi kasabasını yaktırarak ve halkını Khaldea'ya sürdü. II. Basileios, I. Giorgi'nin peşini bırakmayarak Kola'ya kadar takip etti. Şirimni Köyü'nde meydana gelen savaşta I. Giorgi ve kuvvetleri büyük bir yenilgi aldı. Bu savaşta Gürcü ailelerinin en ünlülerinden olan Orbelyanlılarının Beyi Liparit'in oğulları olan Rat ve Hurs'da hayatını kaybetti. II. Basileios, I. Giorgi'nin peşini bırakmaya niyeti yoktu. Ardahan'a kadar takibini sürdürerek Javakheti'ye kadar takip etti. Takibini sürdürdüğü yerlereki şehirleri yakıp yıkarak halklarını Khaldea'ya sürgüne gönderdi. II. Basileios sürekli kaçan I. Grigor'un peşini bırakarak Ardahan'a çekildi. Kışı geçirmek için Khaldea bölgesine gitti. II. Basileios, yapacağı ikinci seferde sadece karadan hareket etmemeye karar verdi. Abhazy'a deniz yolundan da taarruz edebilmek amacıyla Trabzon'da bir filo yaptı. 1022 yılında tekrardan Gürcü topraklarında görüldü. I. Grigor barış görüşmesi yapmak için elçiler gönderdi. I. Giorgi, Tao'da işgal ettiği toprakların iadesine karşılık, II. Basileios'un isteklerini yerine getirmeyi vaat ediyordu. II. Basileios'la barış için görüşmeleri olurken, I. Giorgi bir yandan da, asi General Phokas'ın oğlu Nikephoros Phokas, Ermeni Kralı Yoannes Sumbat, Vaspuragan Kralı Senahkerim'in oğlu David'le ittifak kurdu. II. Basileios bu ittifaktan haberdar olunca Tao'ya doğru harekete geçti. Barış görüşmelerinin

---

²⁹⁰Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 160; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2345; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s.264

olumsuzlukla sonuçlanması ve II. Basileios'un da harekete geçtiği haberini alan I. Giorgi, İmparatorun karargahına şok bir baskınla sonuç almayı düşünse de başarılı olamadı. Ardından II. Basileios, I. Giorgi'yle yaptığı savaşı kazanarak birçok esir ele geçirdi. I. Giorgi'nin bütün hazinesine el koydu. Bu ağır yenilgi sonrasında I. Giorgi, II. Basileios bütün isteklerini kabul etti. II. Basileios'ta bir an önce doğudaki bu sorunları çözüp batıya yönelmek istiyordu. Çünkü kendine karşı olan grupların yeniden isyan etmesinden korkuyordu. Yapılan barış antlaşması sonucunda I. Giorgi'nin üç yaşındaki oğlu Bagrat imparatora rehin verilecek, Basean, Tao, Javaheti, Artan, Kola ve Şavşat'la birlikte, 14 kale D. Roma'ya bırakılacaktı. İmparator oğlu Bargat'ı üç yıl sonra ülkesine göndereceğinin sözünü verdikten sonra İstanbul'a döndü.²⁹¹

II. Basileios, 15 Aralık 1025 yılında ölmesi üzerine yerine VIII. Konstantinos tahta geçti. I. Giorgi, 1027 senesinde ölmesinin ardından küçük yaştaki oğlu IV. Bagrat²⁹² kral oldu. Bu arada 1015 yılında Selçuklu Türkleri Anadolu'da keşif hareketleri yapmaya başlamışlardı. XI. Yüzyılın ikinci çeyreğiyle beraber bu akınların Ardanuç'u içine alan Klarçeti Bölgesinde de etkisi göstermeye başladı.

---

²⁹¹Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 160-164; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2345-2346; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 267-270; 1967 Artvin İl Yıllığı, s. 125-126; John Julius Norwich, *Bizans II, Yükseliş Dönemi (M. S. 803-1081)*,(çev: Selen Hırçın Riegel), Kabalcı Yay., I. Baskı, İstanbul 2012, s. 211

²⁹² IV. Bagrat: I. Giorgi'nin oğludur. Demetre adında erkek, Kata ve Guranduht adında iki kız kardeşleri vardır. Konunun anlaşılması açısından Tablo-15'e bakılması uygun olur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DEVRİ ARDANUÇ

X. yy'ın sonlarına doğru Klarçeti bölgesine hakim olan Tao'lu Davit, Bardas Skleros isyanını bastırmada büyük gayretler göstererek D. Roma İmparatoru II. Basileios'un takdirini kazanmıştı. II. Basileios, ona mükâfat olarak Sevuk Kalesini, Basean bölgesini, yine günümüzde Murat ırmağı yakınlarında bulunan Hark'ı Erzurum'un bir kısmını, Haltoyariç ve Apahunik bölgesini vermişti. II. Basileios bölgede bu şekilde kontrolü sağlamak için uğraşırken bu defa da Bardas Skleros isyanında başarı gösteren D. Romalı komutan Bardas Phokas ve Tao'lu Davit'le sorun yaşadı. Bu sorunun ana nedeni ise 987 yılında Bardas Phokas'ın yanındaki kuvvetlerle isyan ederek kendisini imparator ilan etmesiydi. Tao'lu Davit ise bu isyanı desteklemişti. Hatta bu desteğini göstermek için oğullarını ve 1000 adamını Bardas Phokas'ın emrine verdi.Yaşananlar karşısında ise II. Basileios Tao'lu Davit'i itaat altına aldıktan sonra, yapılan antlaşmayla öldüğünde bütün topraklarını D. Roma'ya miras bırakacaktı.

Tao'lu Davut'un 1000 yılında ölmesiyle II. Basileios mirasını almak için harekete geçti. İmparator'un mirası olan yerleri alması sonucu bu defada İberya Kralı olan aynı zamanda Tao'lu Davit'in kuzeni Gurgen budurumdan hiç hoşlanmadı. D.Roma ile yaptığı mücadele sonrasında Yukarı Tao'yu almayı başardı. Gurgen'in 1008 yılında ölmesiyle yerine İberya ve Abhazia birleşik krallığının ilk kralı olan oğlu III. Bagrat geçti. III. Bagrat'ın 1014 yılında ölmesinin ardından yerine oğlu I. Grigor kral olmuştu. I. Grigor'un tahta geçtiği yıllarda Selçuklu Türklerinin beylerinden olan Çağrı Bey, yanındaki kuvvetlerle beraber Anadolu'yagiriş yaptı.

1. ÇAĞRI BEY'İN GÜRCİSTAN SEFERİ

924 yılında Kıtayların Moğolistan bozkırına yaptığı akınlarla yerlerinden göç eden Türkler batıya doğru hareket ederek Orta Asya coğrafyasında nüfus artışına sebep olmuşlardı. Doğudan gelen baskılar sonucunda birçok Türk kavmi birbiriyle kaynaşmıştı. Selçukluları oluşturan Oğuz boyları 930'larda İslamiyeti kabul etmeye başladıktan sonra Seyhun Nehri civarından

Mâverâünnahir bölgesine gelmişlerdi. X. yy'da Orta Asya'da söz sahibi olan Samanîler Devleti yıkılmıştı. Bu devletin topraklarına hakimolan iki devletin mücadelesi söz konusuydu. Bu devletler Gazneliler ve Karahanlılardı. Bu iki devlet kendi bünyelerine sığınan boyları güçlenmemesi için sürekli baskı altında tutuyordu. Çünkü bu boyların isyanı yeni bir problem yaratabilirdi. Böyle bir ortam söz konusuyken XI. yy'ın başlarında Oğuz boylarında kuzeyden Kıpçakların baskısı sonucunda Selçukluların bulunduğu bölgeye gelerek nüfus artışına sebep oluyorlardı. Ayrıca göçebe Türkmenlerin hayvanlarının çokluğu ve otlakların azlığıda söz konusuydu. Bu artışlar Türkmenlere yeni bir yurt bulma zorunluluğunu doğurdu.²⁹³

Tuğrul ve Çağrı Beyler bu kötü durum karşısında Mâverâünnahir bölgesindeki ahalisine yeni bir yurt bulmak için harekete geçti. Tuğrul Bey halkını yanına alarak uzak çöllerine doğru hareket ederken, Çağrı Bey'de 1016 yılında idaresindeki 3000 süvari ile Horasan üzerinden Anadolu'ya doğru hareket etti. Çağrı Bey AcemIrak'ına girmeye muvaffak oldu. Ancak burada fazla beklemeyerek, Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu topraklarına girdi. Çağrı Bey, kuvvetleriyle bereber Van gölü çevresindeki Vaspuragan Krallığı topraklarına girdi. Reştunik bölgesine doğru ilerledi. Reştunik bölgesine hâkim Ermeni Kralı Senakherim, başkenti Vostan'da oturuyordu. Türk akınlarını öğrenen Senakherim büyük oğlu Davit'le beraber ordularının kumandanı Şapuh'u Çağrı Bey ve süvarileri üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Ermeniler yenildi. Veliht Davit komutan Şapuh'un önerileriyle canını zor kurtardı. Bu bölgede herkesi itaat ettiren Çağrı Bey Nahçıvan'a doğru harekete geçti. Bu arada bölgede Orbelyanlar soyundan gelen Liparit emrindeki 5000 kişilik kuvvet vardı. Ancak bu kuvvete rağmen Liparit Çağrı Bey ile savaşı göze alamadı. Bu durum sonucunda Çağrı Bey Nahçıvan ve çevresini kolaylıkla hâkimiyeti altına aldı. Ardından Gökçeğöl yakınlarında yer alan ve Aladağ sıralamasında bulunan Nik bölgesine hareket etti. Nik Bölgesinin Beyi Bıncı Kalesinde otururdu. Ani Krallığına bağlı olan bu kalenin kumandanı Vasak Pahlavuni Çağrı bey'e karşı kaleyi savunsa da başarılı olamadı. Birçok askerini de bu mücadelede kaybetti. Ordusu adeta yok olma seviyesine geldi.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çağrı Bey Anadolu'ya giriş yapıp mücadelesine başladığında Kartlıların Kralı olan 1014 yılında I. Grigor tahta geçmişti. Bu arada D. Roma İmparatoru II.

---

²⁹³Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., 5. Baskı, İstanbul 1998, s. 5; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, Boğaziçi Yay., 12. Baskı, İstanbul 1999, s. 165; Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi Ve Türkleşmesi", *Genel Türk Tarihi (Ortaçağ)*, (Ed.Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), C.IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 20; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, C. I, TTK Yay., Ankara 1990, s. 27

Basileios Tao'lu Davit'in bütün arazilerini almak için mücadele ediyordu. İşte bu esnada sefer düzenleyen Çağrı Bey karşısında birlik olamayan vasal devletçikler ve krallıklar onun işini kolaylaştırmıştı.

Çağrı Bey birkaç yıl bu bölgelerde kalarak geldiği güzergâhtan geri döndü. Çağrı Bey 1021 yılında kardeşi Tuğrul Bey'e verdiği bilgiler doğrultusunda “ *Biz, buradaki güçlü devletlerle, yani Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücadele edemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gidip oralarda hükümran olabiliriz, oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım* ” sözleriyle bu bölgeye (Anadolu'ya) doğru hareket edilmesi konusunda görüş bildirdi.²⁹⁴

Sonuç olarak Çağrı Bey, başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonucunda, ileride yapılacak olan fetih hareketlerine zemin hazırlaması açısından çok önemliydi. Özellikle bizim çalışma konumuzun coğrafyasını etkileyen iki kavim (Ermeniler-Gürcüler) üzerinde yapılan etki gözden kaçmamalıdır. İki kavimde Selçuklu askerleri ile yapmış oldukları mücadelede yenilmişlerdi. Adeta bu bölgede (Ardanuç ve çevresinde) böyle savaştan bir akıncı birliği karşısında ne yapacaklarını bilememekteydiler. Onlar da kendilerini bu duruma hazırlamakta gecikmeyeceklerdi. Selçuklular açısından ise bu iki kavme karşı yapılan başarılı hareket gelecekteki bölge hâkimiyeti konusunda nasıl davranılması gerektiğini de gözler önüne sermişti.²⁹⁵

2. TUĞRUL BEY DEVRİNDE ARDANUÇ

2.1. Selçuklunun Kuruluş Yıllarında Ardanuç ve Çevresi

Tuğrul ve Çağrı Beylerin Selçuklu ailesinin başına geçmesi, 1025 yılında amcaları olan ArslanYabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından hapsedilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu iki kardeş devlet kurma yolunda adımlar atmaya başlamışlardır. Bu yıllarda Ardanuç ve çevresinde Kartlı Kralı I. Giorgi, II. Basileios'a yenilmiştir. Yapılan antlaşma çerçevesinde üç yaşındaki oğlu Bagrat İmparator'a rehin verilecek, Tao'lu Davit'in elinde bulunan Basean, Tao, Javakheti, Artanive Şavşat'la birlikte 14 kale D. Roma'ya bırakılacaktır. İmparator, I.Giorgi'nin oğlu Bargat'ı da üç yıl sonra ülkesine göndereceğinin sözünü verdikten sonra İstanbul'a döndü. II. Basileios, 15

---

²⁹⁴Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 21

²⁹⁵Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 63

Aralık 1025 yılında ölmesi üzerine yerine VIII. Konstantinos (1025-1028) tahta geçmiştir. I. Giorgi, 1027 yılında ölmüş ve yerine küçük yaştaki oğlu IV. Bagrat geçmiştir.²⁹⁶

IV. Bagrat başa geçtiği yıllarda henüz dokuz yaşındaydı. Yaşının küçük olması dolayısıyla annesi Mariam ülkenin yönetiminde söz sahibiydi. IV. Bagrat'ın ilk yıllarında anzavur adı verilen yöneticiler, onun krallığını tanımayarak isyan etti. Bu anzavurların başında Tao Bölgesi Anzavurlarından Vace Gariçiş-Dze vardı. Yanına aldığı Bana piskoposu ve bazı anzavurlarla beraber D. Roma İmparatorluğu'na giderek IV. Bagrat'ı şikayet ettiler. İmparator Konstantinos'a burada yaşamaları için beyanda bulundular. İmparator Konstantinos bu durumu değerlendirdikten sonra mabeyncisinin emrine büyük bir ordu vererek doğuya yolladı. Mabeyinci, geçtiği yerlerde çok büyük tahribatlar yaparak kısa zamanda Liparit'in hakim olduğu Trialet Bölgesi'ne geldi. Liparit ise I. Giorgi'nin ölmesinden yararlanarak gücüne güç katmış vebölgenin en güçlü adamı haline gelmişti. Liparit'e Mabeyinci tarafından sunulan antlaşma ve para tekliflerinin reddedilmesi üzerine bazı ufak çarpışmalar yaşandı. Bu yaşananlar karşısında daha fazla karşı konulamayacağını anlayan Liparit ve bölgedeki anzavurlar kalelerini Mabeyinci'ye teslim ettiler. Gürcülerin önemli ismi olan Liparit'in bile D. Romalılar karşısında aciz kaldığını gören Şavşat Eristavı Çancuh Panel, Klarceti ve Şavşat'ta bulunan Garkloba, Tseftkalelerini terk ederek D. Romalıların hakimiyetini tanıdı. Yaşananlar karşısında Şavşat'ın Tibet Kilisesi Piskoposu Saba Mtbevar, kilisenin hemen önüne Sveti adında bir kale yaptırarak Şavşat'ı savunmaya başladı. Bu mücadelesinde galip gelerek, D. Romalıların yerine Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın hakimiyetini tanıdı.²⁹⁷

Mabeyinci Bana'dan manastır defterdarı Eristav İoane ile Klarceti'den Demetre'yi²⁹⁸, bölgenin halkını esir almak amacıyla Vitang'ın refakatinde gönderdi. Özellikle halk, krala bağlı anzavurla ve Ezra Ançel²⁹⁹ ile Ardanuç Kalesini savunmuşlardı. Aynı dönemlerde Ardanuç ise, eristav İoane Abuser'in işgaline uğruyordu. Klarceti Bölgesinde çok sık savaşlar yaşanıyordu. Halk

---

²⁹⁶Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 164; Subaşı, *Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin*, s. 2345-2346; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 270

²⁹⁷Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 273-274; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 710

²⁹⁸Klarceti'li Demetre: Ardanuç'lu Sumbat'ın torunu olan Sumbat'ın iki oğlu vardır. Bu Sumbat'ın torunu olan Gurgen'in Demetre isminde bir oğlu vardır. Klarcetili Demetre budur. Çalışmamızın anlaşılması adına Tablo-16'a bakılması uygun olur.

²⁹⁹Ezra Ançel: Günümüzde Ardanuç kalıntılarının var olduğu Ança Manastırının ilahi bestecilerine Ançeller denmektedir. Ezra Ançel'de IV. Bagrat'ın döneminde Klarceti bölgesine yapılan yoğun Bizans saldırılarına karşı halkın direnişine önyak olmuştur. (Bkz. <http://www.gurcu.org/anca-fevzi-celebi-celebadze-icerigi-423.html>)

kendi bölgesinin yanında merkezi kalelerini de savunuyordu. Ancak mağlup olanlar ya öldürülüyor ya da sürgüne gönderiliyordu. Yaşanan mücadele devam ettiği sırada D.Roma İmparatoru hastalanmıştı. Bu olay üzerine İmparator doğuda bulunan ordusunu geri çağırması üzerine mücadeleler sona erdi.³⁰⁰

İmparator VIII. Konstantinos (1025-1028) ölümünün ardından yerine III. Romanos (1028-1034) başa geçmiştir. İki yıl sonra Kral Bagrat'ın annesi Marian, III. Romanos'un huzuruna vardı. IV. Bagrat'a kuropalates unvanının verilmesinin yanında, İmparatorluğun desteğini almak için hanedana yakın birisiyle evlenmesinin öneminden bahsetti. Bu isteklerinin yerine getirilmesi için ricacı oldu. İmparatorla yapılan bu görüşmelerin sonrasında bir antlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre IV. Bagrat D. Roma'ya sadık kalacaktı. Bunun karşılığı olarak kuropalates unvanı verilecek ayrıca D. Roma İmparatoru'nun kızı Helena'yla da evlenecekti. Bundan sonra, IV. Bagrat Roma İmparatorluğu'nun himayesine giriyordu. D. Roma ise deniz ve karadan IV. Bagrat'ı destekleyecekti. Böylece, Artvin-Ardahan Bagratlılarının soyundan olan Abhaz ve Kartlı kralı IV. Bagrat doğuda D. Roma'nın en güçlü müttefiklerinden birisi oldu. IV. Bagrat, Kuropolutes unvanını aldıktan sonra Kura boylarında sınırlarını genişletmeye ve kaleleri tahkim etmeye başladı. Trialet bölgesinin eristavı olan Liparit sınırlarını genişletme konusunda IV. Bagrat'a destek verdiğini ve Müslümanların elinde olan Tiflis'in alınması gerektiğini bildirdi. O zamanlar Tifliste Müslüman Caferoğulları Emirliği yer alıyordu. Bu defa tavsiyelere uyan IV. Bagrat'ta iki yıl boyunca Tiflis'i kuşattı. Bu durum karşısında halk açlıktan ölmüş hayvanları bile yiyerek dayandılar. Bu sırada Kral'a tabi olmak istemeyen Ahıska-Tokans bölgesi Eristavı ve Çak-Kalesi hakimi Beşkem ile Liparit, Tiflis alımı esnasında gerekli gayreti göstermediler. Bu durum Kral ve Liparit arasında soruna neden oldu. Liparit, Kral Bagrat'tan intikam almak için onu devirmeyi düşündü. Bunun için en önemli koz ise saltanat kavgası çıkartmaktı. Bu yüzden IV. Bagrat'ın kardeşi Demetre'yi³⁰¹ bir orduyla D. Roma'dan getirtti. 1039 yılında kral olacağı düşüncesiyle harekete geçen Demetre D. Roma birlikleriyle Samtskhe gelerek Liparit'in kuvvetleriyle birleşti. Ancak yapılan savaş kaybederek D. Roma'ya iltica etti. Liparit boş durmuyordu. Kısa zaman sonra

---

³⁰⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 274; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 711

³⁰¹ Demetre: IV. Bagrat'ın üvey kardeşidir. Kral Giorgi'nin ikinci eşinden olma oğludur. Prens Demetre, Kral Bagrat karşı girişeceği saltanat mücadelesinde başarılı olamayacağını düşündüğü için 1033'de Bizans'a sığınmıştır. Çalışmamızın anlaşılması adına Tablo-15'e bakılması uygun olur.

harekete geçerek, Ardanuç Eristavı ve aynı zamanda Atskuer Senyörü Abuser’i yendi. Bu arada Liparit, IV. Bagrat’ın kardeşi Demetre’yi D. Roma’dan ikinci defa getirterek yeni bir anlaşmazlık yarattı. Ancak Liparit’in, bazı sıkıntıları vardı. Kral IV. Bagrat’ın elinde tutsak olan oğlu İvane bulunuyordu. Onu elinden kurtarmalıydı. Çünkü önemli bir varisi konumundaydı. Bir plan düşündü o da şuydu; Oğluna karşılık, Ardanuç Eristavını Abuser ve kalesini krala verecekti. Kral IV. Bagrat’ın bunu etti. Ancak bu Liparit’in eline koz vermek demektir. Liparit, IV. Bagrat’la yapacağı mücadelede elini güçlendirmişti. Bu durumun farkında olan IV. Bagrat ilk iş olarak müttefik aradı. Oysa kralın kardeşi, Kahetliler ve Ermeni Kralı Davit Liparit’in yanında yer aldılar. IV. Bagrat’ın yanında ise adamlarıyla beraber D. Roma imparatoru IV. Mikhail döneminde D. Roma ordusunda yer alan bir kısım Varang adı verilen askerler vardı. İki ordu Sasiret ormanının girişinde savaşa tutuştu. Savaşı IV. Bagrat kaybetti³⁰²

2.2. Pasinler (Kaputru) Savaşı (18 Eylül 1049)

Selçuklular 23 Mayıs 1040’ta Gazneliler’i Dandanakan Savaşı’nda yendikten sonra oluşturulan kurultay sonrasında Çağrı Bey devletin doğu kısmını yönetirken batı kısmını da Tuğrul Bey yönetecekti. Tuğrul Bey batıya yönelik seferleri bizzat yönetmeyi üstüne almıştı. Tuğrul Bey başkenti Nişabur şehrinden Rey’e taşıyarak seferleri buradan yönetmeyi düşündü. Tuğrul Bey merkezi otoriteyi güçlendirdikten sonra bu fetih hareketleri çerçevesinde, Kutalmış ve Resultekin’i Hazar bölgesinin, İbrahim Yınal’ı Hemedan ve İsfahan yörelerinin, amcası Musa Yagbu’nun (İnanç Yagbu) oğlu Hasan ve Çağrı Bey’in oğlu Yakuti’yi Azerbaycan’ın fethiyle görevlendirdi. Bizim için burada önemli olan ise Ardanuç ve çevresine hangi beyin fetih hareketlerinde bulunduğudır. Yukarıdaki fetih güzergâhına baktığımızda Tuğrul Bey Hazar ve çevresinin yanında batısına yapılacak hareketleri 1045 yılında Kutalmış’a bırakmıştı. Kutalmış, Hazar ve çevresine yaptığı akınlarla beraber Kafkasya’ya gelerek Arran, Ermeni ve Gürcü ülkelerine girmiş bulunuyordu.³⁰³

---

³⁰²Nebi Gümüş, “Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.1184; Mustafa Aydın, “Tiflis”, *DİA*, C. 41, Ankara 2012, s. 150; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.314-315; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 59; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 276-282; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 711-712

³⁰³Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Millî Eğitim Basımevi, I. Baskı, İstanbul 1976, s. 16-20; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 45; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 33; Yaşar Bedirhan, “Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya Ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri”, *Turkish Studies*, C. IX, S. 4, Ankara 2014, s. 170; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 34

Bu arada İberyaya da Tıryalet Eristavı Liparit ile Kral IV. Bagrat arasında güç mücadelesi devam etmekteydi. Kalmakh Eristavı Sula ve Ardanuç Eristavı Grigor'la içerisinde Tukharis, Şavşat, Ardanuç, Tao ve Samtskhe eristavlıklarında bulunduğu Meskheti bölgesi eristavları anlaşarak Kral Bagrat'ın ordusuna katıldılar. Bunu haber alan Liparit, müttefikleri olan D. Romalılar ve Ermenilerle ani bir baskın yaparak Kral Bagrat'ı kaçırmaya mecbur etti. Savaş sırasında Kalmakh Eristavı Sula ile Ardanuç Eristavı Grigor yakalandı. Yine aynı savaşta yakalanarak Ardanuç'u teslim etmesi konusunda ölümle tehdit edilen Abuser oğlu Girgor buna razı oldu ve ardından Ardanuç'la çevresini Liparit'e teslim etti. Ardanuç ve çevresinde bu mücadeleler yaşanırken D. Roma İmparatoru doğudaki tehlikenin farkına varmıştı. İki Gürcü beyine birbiriyle mücadele zamanının olmadığını konusunda uyarı da bulundu. İmparatorun bu uyarısını dikkate alan ikili (Liparit ve Kral IV. Bagrat) arasında bir antlaşma yapıldı. Yapılan antlaşmaya göre Kral IV. Bagrat bütün İberyaya'nın yönetimini alırken, Liparit ise Meskheti Bölgesinin yöneticisi oluyordu. Bu şu anlama geliyordu ülkenin yönetimi Kral IV. Bagrat'a aitken Liparit ise ona bağlı kalacak ancak Gürcüler için önemli olan birçok bölgenin yöneticisi olacaktı. Bu bölgeler içerisinde Ardanuç'ta vardı.³⁰⁴

Musa Yagbu'nun oğlu şehzade Hasan, Pasin ve Erzurum yörelerine akınlar yapıyordu. II. Basileios tarafından Ermeni yönetimine son verilip sınırları genişletilmek suretiyle Grek Vaspurakan'ı³⁰⁵ haline getirilen Van Gölü havzası üzerine harekete geçti. Bu fetih hareketi sırasında Selçuklu kuvvetleri pusuya düşürülerek birçok şehit verdi. Bu şehitler içerisinde Şehzade Hasan da bulunuyordu. Tuğrul Bey Azerbaycan valisi olarak atadığı İbrahim Yinal ile Kafkasya fetihlerini sürdüren Kutalmış'a emir vererek Şehzade Hasan'ın intikamının alınmasını ve Anadolu fetihlerinin genişletilmesi emrini verdi. Bu emir üzerine harekete eden İbrahim Yinal ve Kutalmış Anadolu topraklarını fethetmeye başladılar. Vaspurakan'ın D. Roma valisi Aaron, kalabalık Türk ordusu karşısında D. Roma İmparatoru IX. Konstantinos'dan (1042-1055) yardım istedi. Doğuya gönderdiği ordunun generallerine destek vermesi için İberyaya, Abhazya krallık ordusunda

---

³⁰⁴ Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s.712; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269)", *İ.Ü.E.F. Tarih Semineri Dergisi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), C. I, S. 2, İstanbul 1937, s. 173; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 283

³⁰⁵ Grek Vaspurakanı: İmparator II. Basileios 'ın son senelerinde Van gölü havzasında bulunan ve merkezi Vustan şehri olan Ermeni Vaspuragan Krallığına taarruzundan sonra, kiral Senakharim Ardzruni'nin, memleketini Bizans imparatoruna terk etmiştir. Bunun üzerine burada Vaspuragan Krallığı adı ile yeni bir thema vücuda getirildi. Bu suretle imparatorluğun hududu Van gölünün güneyinden, Divin ve Nahçıvan kapılarına kadar uzandı. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 34

desteğini aldı. Ancak bu ordunun başında Ardanuç ve Meskheti Bölgesinin yöneticisi Liparit'in olmasını istedi. İmparator, bu yaşananlar karşısında Kral IV. Bagrat'ı himayesine aldı. Müttefik kuvvetlerinde D. Roma, Ermeni ve Gürcü kuvvetleri ağırlıktaydı. Günümüzde Hasankale'ye bağlı Ügümi köyünde karargâh kurmuşlardı. Selçuklu ordusu ise İbrahim Yınal ve Kutalmış komutasında bölgeleri fethederek ilerliyorlardı. Kafkasya'nın büyük bir kısmını fethettikten sonra Erzurum'agelen bu iki komutan burayı da alarak Hasankale önlerine geldiler. İki ordu savaş düzeni aldılar. D. Roma ordusunun merkez hattında Liparit, sağ kanadında Katakalon, sol kanadında Aaron yer alıyordu. Selçuklu ordusunu iki bölüme ayırmıştı. Bir bölümüne İbrahim Yınal, diğer bölümünede Kutalmış kumanda ediyordu.³⁰⁶

Pasinler Savaşı, 18 Eylül 1049 tarihinde başladı. Gece yarısına kadar süren savaşı Selçuklu kuvvetleri kazandı. Özellikle D. Roma ordusunun merkez kuvvetini idare eden Liparit ve yeğeni Çortuanel çok iyi savaşmışlardı. Merkez komutanı Liparit'in mücedesi yetmemiş ve esir düşmüştü. Liparit'in esir düştüğünü ve savaşın kaybedildiğini anlayan D. Roma'ya bağlı valiler kaçarak kendi bölgelerine çekilmişlerdi. IV. Bagrat bu durumdan yararlanarak itibarını yükseltti ve Liparit'in oğulları da kralın gücünü kabul etti. İmparator, IV. Bagrat'ın oğlu olan II. Grigor'un da içinde bulunduğu bir heyeti Tuğrul Bey'e yolladı. Bizans ve Selçuklular arasında yapılan antlaşma sonrasında Liparit serbest bırakıldı. Liparit'in yararlılığını İmparator unutmamıştı. Onu İstanbul'a davet etmiş ve emrine askerler vererek Gürcü memleketine gönderdi. Liparit Ardanuç, Kuel, Ubli Çikhe kalelerini onardı. Kral IV. Bagrat'ı bağlayarak İmparatora gönderdi ve kendisi de bütün memleketini zapt etti. 1054 yılında Liparit, İmparatorluk sarayında yaşayan IV. Bagrat'ın yerine oğlu Grigor'u³⁰⁷ kral yaptı.³⁰⁸

---

³⁰⁶Ömer Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 44, Erzurum 2010, s. 251-252; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 713; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 30-31; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 89-90; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 47; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1997, s. 122; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 324; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 35; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Aşşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 3; Gürsoy Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum Kars Kaleleri*, A.Ü. Yay., Erzurum 2000, s. 33; Yaşar Bedirhan, "Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Konya 2000, s. 163-164

³⁰⁷ II. Giorgi: IV. Bagrat'ın oğludur. Mariam adında bir kız kardeşi vardır. Konunun anlaşılması adına Tablo 17'e bakabilirsiniz.

³⁰⁸Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 31; Subaşı, *Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı*, s. 257; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 713; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 326; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-1162)*, s. 89-90; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 122; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 285

2.3. Tuğrul Bey'in Kafkasya Seferi

Tuğrul Bey, Pasinler Savaşı'ndan sonra D. Roma'yla yaptığı antlaşmayla barış ortamını sağlamıştı. Bu dafa da ülkenin içerisinde meydana gelen meseleleri halletme yoluna gitmişti. Özellikle kardeşi İbrahim Yılan'ın isyanını bastırarak merkezîyetçi sistemi güçlendirdikten sonra fetih hareketleri yapmaya karar verdi. Bu durumun en önemli sebebi ise yurt bulmak amacıyla gelen Türkmen nüfusuydu. Yaşanılan ortam gereği en uygun yer Anadolu'ydu. Ayrıca Tuğrul Bey D. Roma imparatoru'yla yapılan antlaşmadan memnun değildi. Tuğrul Bey D. Roma'yı vergiye bağlamak istemiş ancak başarılı olamamıştı. Tuğrul Bey D. Roma İmparatoru'nun doğudaki kaleleri güçlendirmeye başladığının farkındaydı. Ayrıca Tuğrul Bey Mısır'a sefer yapmayı düşünüyordu. Bu yüzden İstanbul'a gönderdiği bir elçi ile D. Roma'dan Mısır'a sefer için topraklarından geçiş izni istedi. Ancak D. Roma İmparatoru, Mısır Fatimi hükümdarı el-Mustansır ile aralarındaki dostluğu ileri sürerek müsaade vermedi.³⁰⁹

Tuğrul Bey, 1054 yılında, yanında bulunan kuvvetlerle Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Muradiye'yi ve Erciş'i fethetti. Tuğrul Bey, Van Gölü'nün kuzeyindeki ilerleyişine devam edip Malazgirt önlerine gelerek şehri kuşattı. Ancak almayı başaramadı. Ardından Tuğrul Bey ordusunu üç kısma ayırdı. Ordusunun birinci kolu, kuzeyde Kafkaslar'a, güneyde ise Erzincan ve Tercan'a kadar ilerledi. Ordunun ikinci kolu ise Tao Bölgesi'ni fettettikten sonra Ardanuç'u içerisine alan Çoruh Havzası'nın yukarısına kadar fetih hareketlerinde bulundu. Özellikle Parkhar Dağına kadarki Bargatlı kalelerine akınlar yapıldı. Üçüncü kol ise Kars ve çevresinin fethiyle görevlendirdi. Burada yer alan D. Roma valisi Gagik, şehri korumaya çalışsa da başarılı olmadı. Selçuklu kuvvetleri ardından Pasinler üzerinden Erzurum'a yöneldi. Bu bölgede Hasankale'nin bir bölgesi olan Ügumi'ye kadar ilerlediler. Tuğrul Bey'in yaptığı bu akınlar karşısında D. Romalılar

---

³⁰⁹Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1143; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 56-57

büyük bir sarsıntı yaşadılar. Kuzey Anadolu adeta Türk fetihleriyle baştanbaşa katedilmişti. Tuğrul Bey bundan sonraki seferlerini komutanlarına devrederek Anadolu'dan ayrıldı.³¹⁰

Tuğrul Bey Anadolu'dan ayrılmasıyla fetih hareketlerini komutanlarına bırakmıştır. Çağrı Bey'in oğlu Yakuti Azerbaycan ve Anadolu sınır boylarına gelerek akınlara başlamıştır. Yakuti'nin emirlerinden olan Sabuk (Belki Saltuk) 1057 yılında, Anadolu'da fetih hareketlerine devam etmiştir. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde yaptığı akınlarla dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi de Kars ve Ani bölgesine yapılan akınlardır. Ancak fetihleri gerçekleşmemiştir. Yakuti emrindeki bir başka birlik ise Pasinler üzerinden Ügumi'ye kadar fetih hareketlerinde bulunmuştur. Yine aynı yılda, Yakuti Azerbaycan Bölgesi'ne gönderdiği birliklerle Anadolu'ya girerek Erzurum, Erzincan ve Kemah'ı fethetmiştir. Bu fetih hareketleri sırasında Emir Dinar'ın komutasındaki bir kol da, Çoruh ve Kelkit vadisi yoluyla ilerleyerek Şebinkarahisar'ı fethetmiştir. Bu durum bize Ardanuç'u içine alan bölgede sürekli bir Selçuklu akınının var olduğunu göstermektedir.³¹¹

Selçukluların Anadolu'ya fetihleri sürer iken Ardanuç ve çevresine hakim olan Liparit'le Kral IV. Bagrat ve adamları arasında mücadele devam etmekteydi. 1059'da Liparit idaresinden usanan Kalmakh Eristavı Sula ve Meskheti bölgesi yöneticileri, onu terk ettiler. Ardından Liparit'le mücadele etmeye başlayan bu yöneticiler, onu ve oğlu İvane'yi Divin'de yakaladılar. Sula Liparit'i ve oğlu İvane'yi akıbetleri için Kalmakh'a götürerek IV. Bagrat'a haber gönderdi. Liparit ve oğlu İvane, IV. Bagrat'ın isteği doğrultusunda Ahal-Kalak'a götürüldü. Ayrıca Sula, Liparit'in sahip olduğu Kuel, Uflis-Tzihe, Tiflis ve Ardanuç bölgelerini alarak IV. Bagrat'a takdim etti. Bu olayda da görülüyor ki artık Ardanuç ve çevresinin tek hakimi IV. Bagrat'tı. Kral Bagrat Liparit'in keşiş olmasını istedi. Bütün mallarına el koyarak ilerleyen yıllarda tekrar isyan etmemesi için oğlu İvane'yi himayesine aldı. Liparit ölümünün ardından cenazesi Katzh'de atalarının yanına gömüldü. İvane'de yaşadığı sürece IV. Bagrat'a sadık kaldı.³¹²

---

³¹⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 37; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 131; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 36; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 57; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 328-329; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 15

³¹¹ Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 37; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 35-36; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 53; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afsin, Atsiz, Artuk ve Aksungur)*, s. 5; Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 67

³¹² Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 285-286; Subaşı, XI. *Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 713-714

3. SULTAN ALPARSLAN DEVRİNDE ARDANUÇ

3.1. Sultan Alparslan'ın Gürcü Seferleri

Tuğrul Bey, 7 Eylül 1063 yılında vefat etti. Halefi olmadığı için yeğeni Süleyman'ı veliaht gösterdi. Şehzade Alparslan bu durumu kabul etmedi. Alparslan kardeşi Süleyman'ı yendikten sonra, kendisini sultan ilan eden Kutalmış'ı da yenerek 27 Nisan 1064 yılında Rey'de Selçuklu tahtına oturdu. Ayrıca amcası Musa Yagbu ve kardeşi Kavurd'un isyanlarını da kontrol altına alarak onları affetti. Böylece saltanat mücadelesini kazanan ve içişlerini yoluna koyan Sultan Alparslan amcası Tuğrul Bey'den kalan Anadolu'da ki fetih hareketlerine yeniden başladı.³¹³

Sultan Alparslan devlet yönetiminde istikrarı sağladıktan sonra başkent Rey'den hareket ederek Anadolu seferine çıktı. Aynı zamanda Sultan Alparslan, Anadolu'da fetih hareketlerinde bulunan komutanlarından bilgi aldı. Bu komutanlar arasında yer alan Emir Tuğtekin Anadolu'nun fethi önem arz eden yollar hakkında sultanı bilgilendirdi. Sultan'a verdiği bilgiler arasında Rum ve Gürcü memleketlerinde yaşanan son olaylarda mevcuttu. Özellikle bu bölgelerde isyan ve azgınlığın fazlaştığının haberini alan sultan sefer için hazırlık yapılmasını emretti. Alparslan, Aras Nehri'ni Nahçıvan civarında gemilerden yapılmış bir köprüden geçti. Nahçıvan ve çevresini kendisine karargâh yaparak ordusunu toplamaya başladı. Ordunu bir kısmını yanına alan Sultan, 1064 yılında Gürcistan'a doğru hareket etti. Kalan kısmı olan esas orduysa oğlu Melikşah ile veziri Nizamü'l-Mülk'ün kumandasında Bizans hudut kalelerine doğru yola çıktı.³¹⁴

Sultan Alparslan ilk olarak Kargarni bölgesine geldi. Bu bölge daha önce İskit Türkleri'nin gelip yerleştiği Gogaren bölgesinin sancaklarından birisiydi. Kuzeye doğru yürüyen Sultan

---

³¹³Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 42; Abdullah Kaya, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 59, Erzurum 2014, s. 225

³¹⁴Savaş Eğilmez, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1171; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 39; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 35-36; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 715; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 154; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, s. 7; İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, C.X, s.49; Ahmed Bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme I*, (Haz. Erdoğan Merçil), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s.59,60; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III, TTK Yay., IV. Baskı, Ankara 2001, s. 14

Alparslan Kura Nehri çevresinden ilerleyerek Trialet'e geldi. Buraları tahrip ederek ilerledi. Yukarı da da bahsettiğimiz gibi bu bölge Gürcü Liparit'in topraklarıydı. Ancak Kalmakh Eristavı Sula Liparet'i yakalayınca bu topraklar Kral IV. Bagrat'a geçmişti. Bu bölge Alparslan tarafından fethediliyordu. Bir taraftanda Selçuklular, Kura Nehri'ni takip ederek kollarından olan Kvelis-Kur bölgesine kadar ilerlediler. Bu bölge Yukarı Posof merkezi olmak üzere Ardahan-Şavşat yolu üzerinde bulunmaktaydı. Belki de Alparslan şuan topraklarına girdiği Kral IV. Bagrat'ı yakalamak için bu yöne doğru hareket ediyordu. Alparslan, Şavşat'ı alarak yoluna devam etti. Ardından Klarjeti bölgesine girdi. Sultan, güneye doğru inerek, Tao'nun içinden geçip, geniş bir yay çizip tekrar doğuya yöneldi. Sultan adeta yay çizerek Gürcü memleketlerini fethediyordu. Bu olayı şu şekilde açıklayabiliriz. Sultan doğuya yöneldikten sonra Panaskurt Çayı yakınında kurulan Panaskurt'a geldi. Ardından tekrar Trialet'e döndü. Burada bir süre kaldıktan sonra bölgedeki fetih hareketlerine devam etti. Bu arada Kral IV. Bagrat, Alparslan'ın kendisini yakalayıp öldürmesinden korkarak Kartlı bölgesine kaçtı. Sultan ise fetihlerine hızla devam ediyordu. Javakheti'yi kuşatmıştı. Uzun mücadeleler sonrasında şehri alarak bir çok ganimet elde etti. Kral IV. Bagrat bu fetih hareketlerine bir son vermek istiyordu. Sultan Alparslan'a hediyeler göndererek biat ettiğini ve vergi vermeyi kabul etti. Sultan Alparslan bu durum karşısında Gürcü topraklarından çekilerek Aras Nehri'nin öteki yakasına geçti. Lori de bulunan Ermeni Kralı David Giorgi'yi huzuruna getirterek kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Alparslan'dan korkan kral razı oldu. Buna mukabil Alparslan da onunla ebedi sulh ve dostluk kurdu. Sultan Alparslan bu seferinin yanında daha önce yapılan akınlarda gösteriyor ki Klarjeti toprakları içerisinde olan Ardanuç şehri dönüşü olmayacak şekilde Türk toprağı haline gelmeye başlamıştı. Sultan Alparslan düzenlediği bu sefer sonrası ordusuyla fethedilmez denilen Ani üzerine yürüyerek 1064 yılında şehri fethetti.³¹⁵

Sultan Alparslan, II. Gürcistan seferi kuzeyden gelen Alanların istilalarının Selçuklu hakimiyet sahasına girmesi üzerine olmuştur. Alanlar, Hazar ve Şeki ülkelerinden geçerek Selçuklu vasalı

---

³¹⁵Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 40-41; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 39-40; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 287; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarjeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti", s. 713-716; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 164; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 155; Eğilmez, *Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası*, s. 1172-1173; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afsin, Atsiz, Artuk ve Aksungur)*, s. 7; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, s. 15; Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 66; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 50; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, s. 16; Yinanç, "Sultan Alparslan Zamanında Bizans'a Yapılan Gazalar ve Anadolu Fütuhatı", *Malazgirt Zaferi ve Alparslan*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, s. 28-29

Şeddadoğulları ve Şirvanşahların memleketlerini istila ettiler. Bu durumu kendisi için fırsat gören Kral IV. Bagrat Alanlara açıkça destek verdi. Hatta bununla da kalmayıp bir çok Müslüman beldeyi yağmalası üzerine Sultan Alparslan Gürcü seferine çıkmaya karar verdi. Hem bölgedeki Müslümanları bu baskıdan kurtarmak hemde sadakatinden vazgeçen Gürcü Kralı'na bir ders vermek istiyordu. Sultan Alparslan 1068 yılının başında Aras Nehri'ni geçerek ikici kez Aphazia'ya giriş yaptı. Sultan Alparslan'ın yanında veziri Nizamülmülk ve ünlü komutanlarından Savtekin'inde bulunması bu sefere verdiği önemi göstermekteydi. Alparslan'ın bu seferinden korkan Gürcü kuvvetleri cesaret edemeyerek geri çekildiler. Sultan bir çok kaleyi fethetti. Şeki Beyi Agsartan, Sultan'a teslim olarak müslümanlığı kabul etti. Sultan Alparslan Şeki Beyini, Şeddadi ve Ermeni emirleri yanına alarak IV. Bagrat üzerine yürüdü. IV. Bagrat ise kaçarak canını kurtardı. Kral IV. Bagrat, Sultan Alparslan'a Liparit'in oğlunu elçi olarak göndererek antlaşma yoluna gitti. Sultan bunun üzerine vergi vermesi şartıyla Gürcüleri Selçuklu Devletine bağladı.³¹⁶

Alp Arslan, Kafkaslara doğru düzenlediği ikinci sefer sırasında Gence ve çevresini Şeddadi Emiri Fadlun'a vermişti. Emir Fadlun, IV. Bagrat'ın bulunduğu Kartlı'yı tahrip etti. Bu olayı duyan Kral, Liparit'in oğlu İvane'yi ve Kurel Eristavı Caklı Murvan'ı Emir Fadlun üzerine gönderdi. Emir Fadlun ise canını kurturmak için kaçtı. Bölgeye gelen Selçuklu Emirlerinden Savtekin'in araya girmesiyle barış yapıldı. Emir Fadlun antlaşmayı bozup Kavazani'ye saldırması üzerine Kral IV. Bagrat Osetlilerin yardımıyla oğlu Giorgi'nin emrine 40 bin kişilik kuvvet verdi. Giorgi Gence'yi yağmalayarak çok sayıda ganimet elde etti. Bir süre sonra Sultan Alparslan ve Kral IV. Bagrat 1072'de vefat etti. Selçuklu Devletinde Sultan Alparslan'ın ölümüyle oğlu Melikşah (1072-1092), IV. Bagrat'ın ölmesiyle de yerine oğlu II. Giorgi (1072-1089) başa geçti³¹⁷

4. SULTAN MELİKŞAH DEVRİ ARDANUÇ

Sultan Alparslan'ın 1072 yılında ölmesi üzerine vasiyeti gereği oğlu Melikşah 25 Kasım 1072 yılında başa geçti. Başa geçtiği yıllarda ülkedeki bazı iç meseleleri hallettikten sonra batı yönünde

---

³¹⁶ Eğilmez, *Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası*, s. 1179-1180; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, s. 10-11; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamani)*, s. 20-21; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 55; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s. 46; Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 70; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 290-91

³¹⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 293-294

fetih hareketlerine yeniden başladı. Ancak Alparslan'ın Semerkand Beyi Ebu İshak İbrahim'in ölmesi sonucunda bölge de karışıklık meydana gelmişti. Bu karışıklıkların Selçuklu'ya yayılmasından korkan Sultan Kafkasya'dan yönünü doğuya çevirdi.

4.1. Sultan Melikşah'ın Gürcü Seferleri

Sultan Melikşah tahta geçtiği sıralarda Gürcü Kralı IV. Bagrat ölmüş yerine varisi olan oğlu II. Giorgi (1072-1089) başa geçmişti. Onun ilk zamanlarında bölgede bazı anlaşmazlıklar oldu. Özellikle bölgede sözü geçen Orbelyanlar Kralı II. Giorgi'nin krallığını kabul etmediler. Eristav Liparit'in oğlu olan İvane ülke de iç karışıklıklar çıkarmaya çalıştı. Bunun sebebi ise Kral II. Giorgi eski ata toprağı olan Şamsvilde'yi İvane'ye verirken, Loçaben bölgesini oğlu Liparit'e verdi. Hakim olduğu toprakların azlığından yakınan İvane ayaklandı. II. Giorgi Sami-Çikhe, Meskh Beyleri ve Kahet Kralı Agsartan'ın da yardımını alarak, 1073 te Şamsvilde'yi kuşattı. İvane, güneydeki Somkhet dağlarına çekildi. Agsartan, Loçoben'ı de Liparit'ten aldı. II. Giorgi, İvane'yi yanına getirterek bağlılık sözü aldıktan sonra kendisine Klde-Karni Kalesi'yle Şamsvilde'yi ona verdi. Ancak İvane, II. Giorgi'yi kralı olarak görmemesinden dolayı yeniden ayaklandı. II. Giorgi'ye isyan eden Gag Kalesi muhafızlarını bastıran İvane, kaleyi Şeddadoğulları emiri Gence hakimi Fadlun'a sattı. Bununla da yetinmeyen İvane yanına oğlunu da alarak Sultan Melikşah'ın yanına giderek ona bağımlılıklarını bildirdi. Gürcü coğrafyasındaki durumdan bahsederek akınlar yapması için Sultan'ı tahrik etmeye çalıştı.³¹⁸

Sultan Melikşah, bu kışkırtmalar sonucunda Gürcistan seferine çıktı. Yanında İvaneve oğlu Liparet'te vardı. İlk olarak Şamsvilde'yi muhasara edip ele geçirdikten sonra Kartli bölgesine girerek pek çok ganimet topladı. Sultan Melikşah bunun yanında geri dönüşünde Şeddadilerin elinde olan Gence ve çevresini alarak emirlerinden olan Savtegin'e verdi. Savtegin bölgeye çok sayıda Türkmen yerleştirdi. Ardından Savtegin, Şeddadi Emiri Fadlun'a kendisine bağlı kalmak şartıyla bölgesini geri iade etti. Emir Savtegin bölgede düzeni yeniden tahsis etmek için harekete geçti. Emir Fadlun ve Divin Emiri'nin kuvvetleriyle II. Giorgi'nin üzerine yürüdü. II. Giorgi ise boş durmuyordu. Kendi emrindeki kuvvetleri yanına alarak Emir Savtegin'in karşısına çıktı.

---

³¹⁸Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 76; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 303; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 110; Toksoy, *Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları*, s. 1153

Phartzkhis civarında meydana gelen savaşta Savtegin mağlup oldu. Bu savaş sonrasında II. Giorgi Klarjeti, Şavşat, Javakheti, Ardahan'la beraber Abhazia'nın mühim mevkinde olan Anafokya'yı geri aldı. II. Giorgi, bununla kalmayıp Karfinor, Vanand, Arsian kalelerinin yanında Kars ve çevresini de alarak buralarda yer alan Müslüman Türkleri çıkardı.³¹⁹

Savtegin'in Gürcülere karşı başarısızlığı sonrasında Sultan Melikşah bizzat Gürcü seferine çıktı. 1078/1079'da Melikşah, Samsvilde'yi muhasara ettikten sonra ele geçirdi. Bu bölgenin hakimi olan Liparit'in oğlu İvane'yi esir etti. Emir Savtegin'e yeni kuvvetler bırakarak geriye döndü. Aynı yıl içerisinde Emir Savtegin, Samsvilde'ye girerek buraları yeniden tahsis etmek istesede yine Phartzkhis civarında II. Giorgi'ye yenildi. Bu zafer sonrasında Gürcü Kralı II. Giorgi, Tao ve Bana'yı ele geçirdi. Sultan Melikşah artık bu meseleyle uğraşmak istemiyordu. Tam bir itaat sağlaması için ünlü komutanlarından Emir Ahmed'i Arran bölgesine gönderdi. Emir Ahmed aldığı talimata uyarak harekete geçti. Emir Ahmed'in gelmekte olduğunu öğrenen Kral II. Giorgi Kouel bölgesine gelerek savaşa hazırlandı. Burada yapılan savaş Emir Ahmed kazandı. II. Giorgi'yi yenen Emir Ahmed Kars şehrini ele geçirdi. Ardından D. Roma adına Erzurum ve Oltu çevresini yöneten Grigor Bakuryan'dan bu bölgeleri almayı başardı. Bununla kalmayıp yaptığı düzenlemelerle fethettiği yerlerdeki hristiyan hakimiyetine son verdi.³²⁰

Emir Ahmed'in gelmesiyle beraber bölgede tekrardan Selçuklu hakimiyeti kurulmaya başlandı. Bir kez daha II. Giorgi'yi bozguna uğratarak hazinesini, silahlarını ve tahtını zapt etti. Acara'ya çekilen kral oradan Abhazia'ya kaçmağa mecbur kaldı. Emir Ahmed, Gürcü seferinde çok fazla ganimet elde etmişti. Sultan Melikşah'ın gönderdiği Arran bölgesine geri dönmeye karar verdi. Bu dönüş esnasında kendilerine yurt ve ganimet arıyan Türkmen beylerinden İsa Böri ve Ebu Yakub'la karşılaştı. Kendilerine Gürcistan'a gitmelerini tavsiye etti. Bunun üzerine iki emir S. Jean Yontusu'nun yapıldığı gün olan 24 Haziran 1080 yılında Gürcistan'a geldiler. Bu iki kumandan Asis-For, Ardanuç, Şavşat, Kutaisi, Acara, Samtskhe, Arguat'iyi tamamen işgal ederek Türklerin buralara yayılmalarını sağladılar. Bu bölgelerde yaptıkları yağma hareketleri esnasında Ardanuç'ta

---

³¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., I. Baskı, İstanbul 1973, s. 107; Erdoğan Merçil, "Emir Savtegin", *Tarih İnceleme Dergisi*, S. 6, İstanbul 1975, s. 73; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 110; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 303-304; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarjeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 717; Karamanlı, *Gürcistan*, s. 312; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, s. 19

³²⁰ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 107-108; Karamanlı, *Gürcistan*, s. 312; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 307; Bedirhan, *Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi*, s. 169-170; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111

yer alan manastırlarda nasibini almıştı. Yaz boyunca bu akın ve yağma hareketleri devam etti. Kışı Mo-kan'da geçiren Türkler daha sonra, yeni kuvvetlerle tekrar Gürcistan'a girdiler. Çoruh Nehri boylarından Doğu Karadeniz sahili boyunca akınlar yaparak bölgeyi ele geçirdiler. Akınlarla iyice köşeye sıkışan II. Giorgi, Melikşah'ın yanına gitmeye karar vererek 1088'de İsfahan'a vardı. Sultan Melikşah, II. Giorgi'yi huzurunu kabul etti. Sultan vergi vermek, kendine tâbi olmak ve aynı zamanda seferlerde maiyetinde bulunmak şartıyla onun ülkesini himaye edeceğini vaad etti. Ardından istilâların durdurulması için Arran'da bulunan mahiyetine ferman gönderdi. II. Giorgi o kadar yılmıştı ki, kendisine hediye edilen bölgeleri almayı düşünmek şöyle dursun, elinde bulunan Suceth ve Koukheth bölgelerini Türklere teslim etti. II. Giorgi Lih dağlarını geçerek Abhazia'ya gitti. Bu yaşananlar karşısında Klarjeti bölgesi adeta akınlarla Türk yurdu haline gelmeye başladı. Ayrıca sürekli akınlara maruz kalan bölge de özellikle yaz aylarında ganimet elde etme girişimleri söz konusuydu. II. Giorgi bu akınlar karşısında hiçbir şey yapamaması ve kendisine verilen Kahet bölgesinde Sultan tarafından alınması halkı arasında itibarını azalttı. Bunun üzerine II. Giorgi ülke yönetimini 1089 yılında oğlu Davit'e³²¹ bırakmak zorunda kaldı.³²²

5. SULTAN BERKYARUK DEVRİNDE ARDANUÇ

Ardanuç Sultan Melikşah devrinde adeta Türk yurdu haline geldi. Ancak Sultan'ın ölmesiyle yeni bir mücadele sahası olmaya doğru yaklaşmaktaydı. Sultan Melikşah ardından devleti kimin yönetmesi konusunda kararını büyük oğlu Berkyaruk'tan yana kullanmıştı. Ancak tahta oturmadan bu duruma karşı gelen diğer şehzadelerle arasında mücadele başladı. Melikşah'ın hanımı Terken Hatun oğlu Mahmud'u tahta çıkarsa da bu durum fazla sürmemiş, Sultan'ın sadık veziri Nizamülmülk'ün gayretleriyle Berkyaruk tahta çıkmıştı. Terken Hatun bu defa da Azerbaycan

---

³²¹ Gürcü Kralı Davit'in kaçınıcı Davit olduğu konusunda tartışmalar söz konusudur. Yaptığım araştırmalarda ve oluşturmaya çalıştığım soyağacı kütüğüne baktığımızda Bagratlı olarak tahta çıkan krallar içerisinde bu kralı IV. Davit olarak aktarabiliriz. Çünkü Artvin Ardahan Bargatlı kolu Büyük Aşot'tan sonra oğlu Davit başa geçmiştir. Bu Davit'ı birinci olarak alabiliriz. Bu soydan gelen I. Davit'in torunu, II. Adarnase'nin oğullarından olan Davit'i ikinci kabul edebiliriz. II. Davit ölmesi ile Bagratlı kolu II. Adarnase'nin diğer oğlu Sumbat'ın torunu Klarjeti ve Tao hâkimi Davit'i üçüncü kabul edebiliriz. III. ve Büyük lakaplı Davit'in ölmesi ile kuzeni Gurgen'nin oğlu ve kendisi tarafından yetiştirilen III. Bagrat başa geçmiştir. III. Bagrat'tan sonra sırası ile onun soyundan gelenler başa geçmiştir. I. Giorgi, IV. Bagrat, II. Giorgi ve onun oğlu olan IV. Davit şeklinde tahta geçişler meydana gelmiştir. Konunun anlaşılması adına Tablo 18'in incelenmesi uygun olur.

³²²Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 108-109; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 111-113; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 307-308; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarjeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 718; Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.76-77

Emiri Yakuti ile anlaşarak 1093 yılında Berkyaruk'a saldırmışlar ve yapılan savaşı Berkyaruk kazanmıştı. Bu mücadelede de başarılı olan Sultan Berkyaruk Abbasi halifesinden Rükneddin unvanını alarak 1094 yılında Selçuklu Sultanlığını perçinlemişti. Sultan Berkyaruk ülkesinin sorunlarına eğilmesi için hâkimiyetini kuvvetlendirmesi gerekiyordu. Bu konuda adımlar atmaya başlayacağı esnada Suriye Meliki olan amcası Tutuş sultanlığını ilan etti. Bu durum karşısında amcası ile mücadeleye girerek onu 1094 yılında yenilgiye uğrattı. Ardından Horasan hâkimi olan amcası Arslan Argun isyan etti. Arslan Yagbu'nun 1097 yılında kölesi tarafından öldürülmesi üzerine ülkede birlik sağlandı. Ancak bu fazla sürmedi. 1099 yılında kardeşi Muhammed Tapar hakim olduğu Azerbaycan'da hükümdarlığını ilan etti. Berkyaruk ve Muhammed Tapar mücedeleleri adeta büyük bir otorite boşluğuna neden oldu. Özellikle Anadolu üzerine gelen Haçlıların yarattığı korku dolu ortam Selçuklu hakimiyet sahası olan yerlerde bağımsızlık hareketlerin yaşanmasına sebebiyet verdi.³²³

Selçuklu Devleti saltanat mücadelesi sürdüğü sırada Ardanuç Türkmenlerin yayıldığı bölgelerden biri olarak gözümüze çarpmaktadır. Bölgede Kral Davit'in 1092 yılında başa geçmesiyle değişiklikler meydana gelmeye başlamıştı. Gürcülere ait olduğunu düşündüğü toprakları tekrar alma düşüncesindeydi. Bunun yanında parçalanmış Gürcü halkını bir araya getirerek ülkede birlik ve beraberliği sağlamlaştırmak istiyordu. İlk olarak Davit, Gürcüler arasında iç meseleleri halletmeye yoluna gitti. Davit, Selçuklu akınları esnasında yurtlarını terk eden halkını tekrar dönmeleri için çalıştı ve bu konuda da büyük oranda başarılı oldu. Feodal beylerin taşkınlıklarını engelleyerek onları tabiiyeti altına almaya çalıştı. Özellikle asi feodal beylerinden birisi olan Liparit'i yakalatarak D. Roma'ya gönderdi. Böylelikle ülkenin birliği adına önemli bir adım attı. Devletin iç meselelerini büyük oranda halleden Davit Gürcülere ait olduğunu düşündüğü toprakları almak için harekete geçti. Selçuklu Devleti'nin saltanat mücadelesinin yanında Haçlı ordularının gelmesinden yararlanarak ödemiş olduğu vergiyi vermeyi kesti. Ardından topraklarını geri almak için bir orduya ihtiyaç duymaktaydı. Çünkü Selçuklu akınları esnasında birçok askeri ölmüş, nüfusu azalmış, orduyu besleyecek ekonomisi zayıflamış bir durum söz konusuydu. Bu durum karşısında Davit kendisine ait olan bir ordu hazırlıklarına girişti. Gerçekten elinde küçük bir birlik ve kalelerini koruyan askerlerden başkası yoktu. İlk olarak kendisine bağlı olan eristavlardan bir ordu oluşturmayı düşünse de onların bitmek tükenmek bilmeyen isteklerinden sıkılmıştı. İşte

---

³²³ Gümüş, *Selçuklu-Gürcü İlişkileri*, s. 1189; Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk Mad.", *DİA*, C. 5, Ankara 1992, s. 514-515

tam bu esnada Kafkasların kuzeyindeki hristiyanlığı kabul eden Kıpçaklarla temasa geçmeye karar verdi. Özellikle Kıpçakların hristiyan olmaları, yeni yurt aramaları Davit'in işini kolaylaştırıyordu. Davit bir yandan bu konuları halletmeye çalışırken diğer taraftan da Selçuklu Türklerini bölgeden çıkartmak için uğraşıyordu. 1104 yılında Selçuklularla yapmış olduğu Ertsukhi Savaşını kazanarak Haret ve Kanat bölgelerini kendisine bağladı.³²⁴

Sultan Berkyaruk zamanında saltanat mücedeleesi ve Haçlı saldırıları gibi durumlar yüzünden Ardanuç çevresinde etkili olan Gürcülerle fazla ilgilenememişti. Bu durumda Davit otorite boşluğundan yararlanarak Gürcüleri birleştirmeye başladığı esnada bölgede ki Türkmenler arasında da birlik ve beraberlik yok olmaya başlamıştı.

6. SULTAN MUHAMMED TAPAR DEVRİNDE ARDANUÇ

Sultan Berkyaruk'un 1104'te ölmesi üzerine yerine oğlu II. Meliḡşah başa geçti. Ancak bu durum karşısında Muhammed Tapar (1105-1118) daha önce Berkyaruk'la yapılan antlaşma gereği II. Melikşah'ın üzerine yürüdü. II. Melikşah af dileyerek saltanatı Muhammed Tapar'a bıraktı. Muhammed Tapar başa geçtiği sırada iç karışıklıkları ortadan kaldırarak saltanatını sağlamlaştırdı. Muhammed Tapar ülkesini yeniden canlandırma yolu arıyordu. Gürcü Kralı IV. Davit'te benzer bir çaba göstererek ülkesini canlandırmak ve korumak için yeni bir orduya ihtiyacı vardı. IV. Davit, nüfusunun azlığı, bağlı feodal beylerin bitmek tükenmek bilmeyen istekleri, askerlerin yıllarca süren Selçuklu akınlarından dolayı yılgınlıkları, onları besleyecek bir ekonomisi yoktu. Buna benzer sıkıntılar üzerine çare aramaya başladı. Bu amaçla IV. Davit feodal beyleri mağlup etmiş, kırsal bölgelere kaçan halkını geri getirmiş, Selçuklu'ya ödediği vergiyi keserek ekonomisini bir nevi düzeltmişti. Artık iyi bir ordu kurma çabalarına hız verdi. Bu sıralarda kuzeyde bulunan Kıpçakların Ruslar karşısında zor durumlara düşmeleri söz konusuydu. Kıpçak Beyi olan Atrak, bu durum karşısında Kıpçakların bir kolunu Doğuya göndererek Kafkaya yakınlarına yerleştirdi. Böylece Kıpçaklarla Gürcüler komşu olmuşlardı.1106'da Davit, Kıpçak beyi Atrak'ın kızı

---

³²⁴Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 60, Ankara 2016, s. 79-81; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 1-2; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 719; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 311-314

Gurandukht ile evlendi. Bu evlilik vasıtasıyla Kıpçakları göç ettirerek kuracağı ordunun insan gücünü sağlamayı amaçlamıştı.³²⁵

1110 tarihinde Rustav, Somhet, Samşvilde ve Tiflis Türklerin elindeydi. Gürcü Kralı IV. Davit, İmeret'e gelerek yöneticilerinden Çikondidel Giorgi, Theodore, Orbenyanlı Abulet ve İvane'yle beraber Samşvilde'yi zaptetti. Gence'ye kadar bölgede bulunan Türkleri sürgüne yolladı. Bunun üzerine Muhammed Tapar, bir ordu göndererek Gürcüleri yenilgiye uğrattı. IV. David maiyetiyle Naçarmagev'den ayrılarak Maslata bölgesine doğru yürüdü. IV. David 1115 senesinde, Türk akınları için çok önemli olan Rustav'ı aldı.³²⁶

Büyük bir Türk kitlesi, Tao bölgesine gitti. Davit askerlerine hazırlık yapmaları konusunda talimatlar verdi. Kendisinde Kutaisi'ye doğru yola koyuldu. IV. Davit 1116 yılında Kartlılara ve Meshlere, Klarcti bölgesine gitmeleri konusunda talimat verdi. Anlaşılacağı üzere IV. Davit adamlarını Klarcti topraklarına yolluyordu. Kralın maksadı anlaşılmıştı. Kendisi de Kutaisi'den ayrılarak yanındaki kuvvetlerle beraber 1116 martında Klarcti'ye girerek burada yer alan Türkleri bölgeden uzaklaştırdı. Böylece Klarcti bölgesi Gürcülerin eline geçmiş oldu.³²⁷ 1117 Nisan ayına geldiğimizde Sultan Muhammed Tapar öldü. Onun yerine oğlu Mahmud başa geçti.

7. IRAK SELÇUKLULARI DEVRİNDE ARDANUÇ

7.1. Sultan Mahmud Dönemi (1120-1131)

1117 Yılında Sultan Muhammed Tapar'ın ölmesiyle yerine oğlu Mahmud geçmişti. Şehzade olarak yıllarca beklemiş olanamcası Sencer'de Sultanlığını ilan etmekte gecikmedi. Bu ikili arasında Save bölgesinde yapılan savaşı Sencer kazandı.(1119) Ancak yeğenini öldürmedi. Kızını vererek damadı yaptı. Sultan Sencer Rey, Mazenderan ve Kumis gibi bölgeleri hakimiyeti altına aldı. İran eyaletini içinde yer alan, Huzistan ve İsfahan bölgesini Selçuk Şah'a bırakıyordu. Yeğeni

---

³²⁵ Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarcti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 719-720; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 110; Bedirhan, *Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi*, s. 171-172; Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, Sakarya 2009, s. 113; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1972, s. 84; Ahmet Gökbek, *Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 56;

³²⁶ Bedirhan, *Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi*, s. 171-172; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 232; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 110

³²⁷ Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarcti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 720; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 4; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 317

ve damadı Mahmud'a ise Irak Selçukluları adı altında bir devlet bırakıyordu. Bu devletin sınırları batıda Suriye, doğu da İran'ın batısı, kuzeyde Gürcistan sınırı dahil olarak Kafkasya bölgesi ve güneyde Arap yarımadasını içine alan büyük bir devlettir. Bu devletin başkenti Hemedan'dır. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. Sencer kendine bağlı olarak kurduğu bu devletlerin üstündeki büyük sultandı. Bu da bize Büyük Selçuklu Devleti içerisinde hanedan üyelerinden oluşan vasal devletçiklerin olduğunu gösteriyordu.³²⁸

7.1.1. Didgori Savaşı (1121)

Büyük Selçuklu Devletinde bu durumlar yaşanırken Klarceti ve çevresinde Gürcü Kralı IV. Davit hakimiyetini sağlamıştı. IV. Davit 1106 yılında Kıpçakların beyi olan Atrak'ın kızıyla evlenmişti. Atrak kuzeyde Rus Knezi Yladimir Monomach tarafından baskıya maruz kalınca 1118'de damadı, IV. Davit'indaveti üzerine Gürcüstan'a gitti. Atrak'ın emrinde kalabalık bir Kıpçak kitlesi olduğu da biliniyordu. Kral ülkesinin sınırlarını genişletmek için böyle bir fırsatı kaçıramazdı. Kıpçaklara yazlık ve kışlık olarak yurtluk verdi. Buna karşılık olarak Kıpçaklar Gürcü ordusunda yer alarak IV. Davit'i bölge açısından önemli bir güce erişiyorlardı. Kıpçak askerlerinden oluşturduğu 40 bin kişilik bir orduya sahipti. Bununla kalmayıp Kıpçaklar arasından seçtiği çocukları kendi sarayında eğitmeye karar verdi. Bu sayede kendisini koruyacak olan askerleri küçüklükten yetiştiriyordu.³²⁹

Kral IV. Davit istediği ortamı yakalamıştı. Ülkesinin iç meselelerini halletmiş ve ordusunu savaşı 40 bin Kıpçak'la güçlendirmişti. Selçuklular zamanında kaybettiği yerleri geri alma zamanının geldiğine inanıyordu. Ordusuyla harekete geçen IV. Davit 1120 yılında Kutaisi yakınlarındaki Gegut'u, Supsa çayı yakınlarındaki Hufta'yı ele geçirdi. Ardından Şirvan'daki Kızıl yumurta

---

³²⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 207; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, 8. Baskı, İstanbul 2013, s. 71; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1275

³²⁹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 84; Gökbel, *Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi)*, s. 57; Mehmet Çoğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 19, Trabzon 2015, s. 60-61; Ateş, *Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*, s. 82; Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 121; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 232; Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1290-1291; GuiliAlasania, "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1398-1399; Kırzıoğlü, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 112; Fahrettin Kırzıoğlü, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 67

yontusunun ilk gününde Kabala şehrini ele geçiren IV. Davit, Kartlı'ya geri dönmüştü. Kartlı'ya döndükten sonra hızlı bir şekilde ordusunu toplayan Kral, 7 Mayıs 1120'de Şirvan'a hücum etmiş ve buradaki bazı bölgeleri harap ederek büyük miktarda ganimet elde etmişti. IV. David, 1121 yılı ilkbaharı başlarında Türkmenlerin Berde'yeyerleştiklerini haber alınca aynı yılın Haziran ayında Kıpçaklarla birlikte Kura Nehri'ni geçerek Alon'a doğru hareket etmişti. Burada Türkleri mağlup ettikten sonra Arabya ve Berde'yi tahrip etti. IV. Davit'in sonraki hedefi Tiflis olmuş ve şehri baskı altında tutmaya başlamıştır. IV. Davit'in baskılarından bıkan şehir halkı Arran, Nahçıvan ve Aras Nehri'ne kadarki bölgenin hâkimi ve Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'a giderek kendilerinin kurtarmasını istemişti. Tiflislilerin şikayetleri üzerine, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi Arran Meliki Tuğrul, Haleb'e de hâkim olup Haçlılarla başarılı savaşlar yapan Mardin-Artuklu Emiri İlgazi ve Bitlis-Garzan Emiri Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın ordularıyla Tiflis'i kurtarmaya gelmelerini emretti. Bu müteffikler ordularının birleşme yeri olarak Tiflis kapısını kararlaştırmışlardı. Öte yandan Melik Tuğrul ve Atabey Gündoğdu da askerleriyle Gence'den hareket ettiler. Müteffiklerin asker sayısı 30 bin civarındaydı. Emir İlgazi kararlaştırdıkları gibi Tiflis'e yaklaşmasına rağmen diğer emirlerin burada olmadığını fark etti. Ancak Emir İlgazi için artık çok geçti. IV. Davit ve oğlunun emrindeki 40 bin kişilik kuvvet Emir İlgazi'ye saldırdılar. 1121 Yılında gerçekleşen bu savaş sonucunda Emir İlgazi ağır bir yenilgi aldı. Böylece IV. David 1120 ve 1121 yılları arasında gerçekleştirdiği mücadeleler sonucunda Klarçeti bölgesini, Kura boylarının tamamını hakimiyeti altına aldı. Didgori'de kazanılan bu zafer sonucunda IV. Davit Tiflis'i almak için harekete geçebilirdi. IV. Davit şunu çok iyi bilmekteydi. Artık bölgesinin en güçlü krallarından birisiydi. Kısa süre de Tiflis'i kuşattı. Halkın kendisine yalvarmasına aldırmış etmeden büyük bir katliam yaptı. 1122 yılında gerçekleşen bu olayın en önemli sonucu ise Müslüman beldesi olarak bilinen Tiflis'in artık Hristiyan Gürcülere ait olduğuydu. IV. Davit, Gürcü Bagratlılarının yeni beşkentini Tiflis şehri yapmıştı. Bu durum karşısında Sultan Mahmud 1123 yılında Gürcistan seferine çıkmıştı. Şirvan Beyi Şirvanşah Bey'la arasının bozulması üzerine bölgede karmaşa çıkmıştı. Bundan yararlanan Gürcüler 30 bin kişilik kuvvetle saldırıya geçmesi üzerine savaşı göze alamayan, Sultan Mahmud Hemedan'a geri döndü.³³⁰

---

³³⁰Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 116-118; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 376-377; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 235-236; Subaşı, *XI. Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti*, s. 721-722; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 6-7; ATEŞ, *Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*, s. 83-89; Bedirhan,

Kral IV. Davit Kıpçaklardan da aldığı destekle hakimiyet alanını genişletmeye çalışıyordu. 1124 yılında Şirvan Şah'ın ikametgâhı Gülistan sarayını işgal ettikten sonra, Dağıstan'daki Şaburan'a hücum etti. 1124 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Taşir kalelerinden başlayarak Terunakan'ı, Javakhet'i, Göle'yi, Kornifor'u, Pasinler'i alarak İspir'e oradanda Çoruh boylarına kadar gitti. Ele geçirdiği yerlerdeki bütün Türkmenleri bir yandan kılıçtan geçiriyor bir yandan da esir alıyordu. Ardından Oltu şehrini yakarak Trialet'e geri döndü. 20 Ağustos 1124 yılında Ani Şehri Hristiyanları IV. Davit'e gelerek şehrin kendilerine verileceğini bildirmeleri üzerine teslim almak için harekete geçti. Üç günde 60 bin askeriyle Ani'ye gelerek mukavemetsiz bir şekilde şehri aldı.³³¹

Kral IV. Davit, Ocak 1125 yılında ölmesinin ardından yerine oğlu I. Demetre (1125-1154) geçti. IV. Davit, Gürcü tarihinde bir çığır açarken konumuz olan Ardanuç ve çevresi açısından da önem arz etmektedir. Özellikle bu bölgeye yerleşen konargöçer Türkmenleri kovmuş, kaçan Gürcüleri tekrar bu bölgeye getirerek yeniden Gürcüleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Bunu yaparkende en büyük desteği yine bir Türk Boyu olan Kıpçaklardan görmüştür. Bu destek IV. Davit'in İspir'den Hazar kıyılarına kadar olan bölgede söz sahibi olmasını sağlamıştır. Selçuklu akınlarıyla Türk yurdu olan Ardanuç ve çevresi yaşanan göçlerle yeni bir değişime sahne olmuştur. Çok kısa sürede hem Türkmen yurdu, hem Gürcü yerleşimler, hem de Kıpçak Türklerinin bölge de yardımcı güç olmaları bu değişimin en önemli göstergesidir. Her toplum kendine özgü bir yapı ile yaşadığını göz önüne alırsak bölgenin coğrafyasına da bu unsurlar (Türkmenler, Gürcüler, Kıpçak Türkleri) katkı sağlamışlardır.

Gürcü Kralı I. Demetre zamanında bölgede yeni gelişmeler meydana geliyordu. Ani'nin 1124 yılında Gürcülere verilmesi İslam âleminde yankı uyandırmıştı. Ani Müslüman Şeddadilerin elindeydi. Emir II. Ebu Usvar'ın oğlu Fadlun babasının emri doğrultusunda, 1123 yılında bağlı olduğu Sultan Mahmud'la beraber büyük Sultan Sencer'in yanına gitti. Fadlun'un yanında Ani'yi

---

Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi, s. 173-175; Roin Kavrelişvili, "Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. Yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Bildirileri*, (Yayına Hazırlayan: Metin Hülâgü), TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 24; Ayan, *Selçuklu-Kıpçak İlişkileri*, s. 114-115; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 321-324

³³¹Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 325-326; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 7-8; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 119; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1973, s. 25; Vardan, *Türk Fütühat Tarihi*, s. 196; Bedirhan, *Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi*, s. 177; Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, s. 69-70

muhafaza eden büyük bir birlikte vardı. Fadlun Sultan'ın desteğini alarak Horasan'dan ayrıldı. Özellikle IV. Davit'in de ölümü üzerine yaşanan taht değişikliğini de fırsat olarak gördü. Çünkü Demetre babası gibi değildi. Fadlun 1125 yaz aylarında Ani'yi tekrar almak için harekete geçti. Bölgede bulunan komşuları Kars ve Divin Emirleriyle Ani'yi kuşattı. Ani kuşatılmasının çok uzun sürmesi üzerine şehirde yiyecek ve içecek yokluğu başlamıştı. Kıpçakların Ani'de yer alan Gürcülere yardıma gelmemesi üzerine Vali Abulet 1126 yazında şehri Emir Fadlun'a teslim etti.³³²

Emir Fadlun sadece Ani'yi almakla yetinmedi. Dilmaçoğulları Beyliği'nden Bitlis-Erzen Emiri Togan Arslan, Sultan'ın izniyle Divin'e hakim olmuştu. Emir Fadlun bu emirliğe bağlı Divin şehrini de alarak topraklarını genişletti. Burayı geri almak için savaşa başlayan Togan Arslan'ın oğlu Kurtu 1130 senesinde Emir Fadlun'u öldürmüş ve Divin'i geri almıştı. 1131 yılında ise Abhaz-Kartlı Başkumandanı'nın oğlu İvane, Divin üzerine saldırmıştı. Bunun üzerine Dilmaçlı Kurtu, Gerni çayı boyunda Gürcü komutanı müthiş bir bozguna uğratmıştır.³³³

Ardanuç ve çevresinde 1131 yılında Kral I. Demetre'nin hâkimiyeti söz konusuydu. I. Demetre Klarçeti'nin doğusundaki toprakları ele geçirmek için uğraşıyordu. Klarçeti'nin güneyinde yer alan bölge de ise 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı sonrasında kurulan Saltuklular Beyliği vardır. Bu arada Irak Selçukluları Sultanı Mahmud ölmüş yerine oğlu Davut'u başa geçmişti. Davud'un saltanatını istemeyenler ortaya çıktı. Bu olay adeta Selçukluların kaderi olan saltanat mücadelelerinin yaşanmasına yol açtı. Melik Mesud ve Melik Selçukşah saltanat için mücadele etmeye başlamışlardı. Bu durumu takip eden büyük Sultan olan Sencer tehlikenin farkına varmıştı. Irak Selçuklularını tekrar düzenlemek için isyan eden melikler üzerine yürüyerek onları yenilgiye uğrattı. Bu isyanlar esnasında yanında yer alan Melik Tuğrul'u (1132-1134) Irak Selçuklu hükümdarı yaptı. Bu olaylar sonrasında Sultan Sencer geri döndü.³³⁴ Sultan Tuğrul'un üç yıllık saltanatı sonrasında başa kardeşi Sultan Mesud geçti.

---

³³²Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 121-122; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 197-198; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 8

³³³Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 123

³³⁴ Kayhan, *Irak Selçukluları (1120-1194)*, s. 1278

7.2. Sultan Mesud Dönemi (1134-1152)

Sultan Mesud, kardeşi Sultan Tuğrul'un ölüm haberini alınca Hamedan'a gelerek Irak Selçukluları tahtına oturdu. Sultan Mesud Azerbaycan'la Arran-Gence vilayetlerinin idaresini Atabey Karasungur'a bırakmıştı. Karasungur ordusuyla Fars ve Huzistan'da bulunduğu sırada I. Demetre, Gürcü ve Ahbaz komutanı olan Ivane'nin yönetimindeki ordusuyla Gence dolaylarına saldırdı. Bölgeki halk kılıçtan geçirerek birçok ganimet elde etti. Bu durumu haber alan Karasungur I. Demetre'den intikam almak için harekete geçerek üzerine iki sefer düzenledi. Gürcü Kralı I. Demetre'ye ait bazı yerleri ele geçirdi. Özellikle Gence Şehrini yeniden inşa edip barışı tahsis etti. Ancak Gürcü saldırıları sırasında ölen eşi ve çocuklarının üzüntüsünden kısa bir süre sonra 1140'da öldü.³³⁵ Ardanuç'a hakim olan Gürcü Kralı I. Demetre ülkesini doğu yönünde genişletmenin yanında yaptığı baskınlarla ganimet elde etme çabasındaydı.

Dilmaçoğulları Beyliği'nden Bitlis-Erzen Emiri Togan Arslan, Divin'e hakimdi. Ani hakimi Emir Fadlun bu emirliğe bağlı Divin şehrini de alarak topraklarını genişletti. Burayı geri almak için savaşa başlayan Togan Arslan'ın oğlu Kurtu 1130 senesinde Emir Fadlun'u öldürmüştü. Bu olay sonrasında Şeddadilerin sahip olduğu Ani şehrinin başına Emir Mahmud geçti. Emir Mahmud'un ölmesiyle de yerine oğlu Fahreddin Şeddad geçti. Ani Emiri Fahreddin Şeddad 1153 yılında Saltukluların başında yer alan İzzettin II. Saltuk'a bir elçi göndererek kızıyla evlenmek istedi. Ancak İzzettin II. Saltuk kızını Erzen Beyi Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah'a verdi. Buna içerleyen Fahreddin Şeddad ondan intikam almak istiyor. Bu intikamın en önemli nedeni ise Ani Emiri Fahreddin Şeddad'ın dedesi Emir Fadlun'u, Fahreddin Devletşah'ın kardeşi Kurtu 1130 senesinde öldürmüştü. 1153 yılında Fahreddin Şeddad İzzettin Saltuk'a elçi gönderip zayıfladığını ve Ani'yi Gürcülere karşı koruyamadığını bildirdi. Ani'yi Emir Saltuk'a verip emrine girmek istediğini söyledi. Fahreddin Şeddad aynı zamanda, I. Demetre'ye de haber göndererek bu iki gücü birbirine kırdırmak hevesindeydi. İki kuvvet Ani yakınlarına geldiklerinde birbirlerinden habersizlerdi. Ancak budurumun erken farkına varan I. Demetre, Saltuklulara saldırarak onları ağır bir yenilgi yaşattı. İzzettin II. Saltuk'u esir aldı. Ahlat Şahı Sökmen ile Artuklu hükümdarı

---

³³⁵Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 124; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 9; Bedirhan, *Ortaçağ'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi*, s. 177

Necmeddin Alp, I. Demetre'ye bir elçiyle berabere 100 bin dinar fidye gönderip İzzettin II. Saltuk'u kurtardılar.³³⁶

Ardanuç ve çevresinin hâkimi Gürcü Kralı I. Demetre 1154 yılında kiliseye kapanmıştı. I. Demetre'nin Davit, Giorgi adında oğulları ve Rusudan adında bir kızı bulunmaktaydı. Yerine 1154 yılında oğlu V. Davit'ibıraktı. Kral V. Davit altı ay tahta kaldıktan sonra ölmesi üzerine I. Demetre tekrara taht geçti. I. Demetre'nin de ölmesiyle yerine oğlu Giorgi tahta geçti.³³⁷I. Demetre devrinde özellikle Ardanuç'u içine alan bölgeyle ilgili fazla bir gelişme yaşanmamıştı. I. Demetre daha çok ülkenin doğu kesinde yer alan Ani ve çevresi üzerinde yoğunlaşmıştı.

7.3. Sultan Arslanşah Dönemi (1161-1176)

Sultan Arslanşah'ın başa geçinceye kadar Irak Selçuklu tahtına sırasıyla Sultan III. Melihşah (1153), II. Muhammed (1153-1159) ve Süleymanşah (1159-1161) geçti. Bu sultanlar devrinde özellikle saltanat mücadeleleri söz konusuydu. Bu durumdan yararlanan Gürcüler bölgelerinde rahat hareket etme fırsatı buluyorlardı. Süleymanşah, Arslanşah'ı kendisine veliaht tayin etti. Sultan yaptığı mücadeleler sonrasında 1161'de tam anlamıyla başa geçti. Bu arada Ardanuç'a hâkim olan Gürcülerin başında III. Giorgi bulunuyordu.

III. Giorgi başa geçtikten birkaç yıl sonra Ahlat ve çevresinin hakimi Şah-ı Erman lakaplı Nureddin Muhammed Sökmen 1160'da Gürcü seferine çıkmış Oltu çevresinde yapılan savaşı kaybetmişti. Bu olaydan bir yıl sonra 1161'de Ani'nin yeni idarecisi olan Şeddadi Beyi II. Fadlun, siyasi gelişmelerin gerisinde kalarak başarılı bir yönetim göstermiyordu. II. Fadlun'un zayıflığından faydalanan III. Giorgi, Ani üzerine yürüdü. III. Giorgi'ye Ermeni papazlarında destek veriyordu. Bu desteğin asıl amacı, Ermeni papazların III. Giorgi'nin de kışkırtması sonucu Gürcülerin yönetimi altına girmek istemeleriydi. Bu gelişmelerin ardından zor durumda kalan II. Fadlun, Ani'yi Ermeni Papazları tarafından III. Giorgi'ye teslim etti. Ani'yi Ermeni papazlarının yardımlarıyla alan III. Giorgi birçok Müslümanı genç-ihtiyar, erkek-kadın demeden kılıçtan

---

³³⁶Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, s. 73-74; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 9-10; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 10; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 149-150-161; Ali Öngül, "Saltuklular" *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 796; Faruk Sümer, *Selçuklular Devri Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 30; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 250-251; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *DGBİT*, (İlmi Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C. VIII, Çağ Yay., İstanbul 1992, s. 159-160

³³⁷Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 339-341

geçirerek şehri yağmaladı. Bu olay karşısında Ani'yi kurtarmak için Ahlat Emiri Nureddin Muhammed Sökmen, Saltuklu Beyi İzzettin II. Saltuk, Dilmaçoğlu Beyi Fahrettin Devletşah ve daha sonra onlara katılan Artuklu Beyi'nin askerlerinden oluşan bir ordu kuruldu. Bu ordu Ani'yi kuşattı. III. Giorgi'de ordusuyla Ani'ye geldi. Ancak İzzettin II. Saltuk'un daha önce Gürcülere karşı bir daha savaşmayacağına dair yemininden dolayı ordusunu çekti. Bu olay sonrası gücü azalan Türk kuvveti ağır bir yenilgi aldı. Birçoğu öldürülürken büyük bir kısmında esir edildi.³³⁸

1161 yılında Ani'nin alınması üzerine III. Giorgi, 1162 yılında da Divin şehrini kuşatmış ve buraya hakim olmuştu. Divin'de bulunan Müslümanları öldürmüştü. Bu olay Müslümanlar üzerinde büyük bir etki yarattı. Azerbaycan ve Arran hakimi olan Atabey İldeniz bu olaylar sırasında Hemedandaydı. Bu durum karşısında Gürcülerle savaşmak için Sultan'dan izin alarak Hemedan'dan ayrıldı. Atabey İldeniz Azerbaycan'a geldiğinde III. Giorgi'nin Gence ve Beylekan'a ait vergilerin kendisine ait olduğuna dair mektupla karşılaştı. Bu mektuba karşılık İldeniz Tiflis'i muhasara edeceğini ve aralarındaki kozu kılıçla halledeceğini bildirdi. Bu gelişmelerde Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'a bilgi verdi. Sultan Arslanşah ordusuyla beraber Gürcüleri itaat altına almak için harekete geçti. Sultanın ve Atabey İldeniz'in kuvvetlerine Ahlat Emiri Nureddin Muhammed Sökmen, Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ve Merağa Atabeyi Arslanaba'da dahil oldu. III. Giorgi bu ordu karşısına çıkmamak için barış teklifinde bulunmasına rağmen kabul görmedi. Türk ordusu ilk olarak Divin'in kuzeyindeki Merian şehrini ardından Arşan kasabasını ve Gag Kalesini kuşattı. III. Giorgi ordusuyla Gag ovasında Türk ordusunun karşısına çıktı. 13 Temmuz 1163 yılında yapılan savaşı Türk ordusu kazandı. III. Giorgi sık ormanlara ve dağlara kaçtı. Türk ordusu belirli kollara ayrılarak Gag ovasından Ahıska'ya kadar akınlar düzenleyip bölgede çok sayıda ganimet ve esir elde etti. Bu olayın intikamını almak için III. Giorgi Ani'yi kuşatsa da Atabey İldeniz'in gelmesiyle kuşatmayı kaldırdı. Atabey İldeniz'de Ani'yi Emir II. Fadlun'un kardeşi Emir Şehinşan'a teslim etti.³³⁹

---

³³⁸Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, s.77-78; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 11-12; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.12-13-94; Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 150; Derya Çoşkun, "XII. Yüzyıl Ortalarında Ani'de Siyasi İki İsyân; Ermeni Papazları", *(Ermeni Meselesi Özel Sayısı I)*, Yeni Türkiye Yay.Ankara 2014, s. 309; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi(952-1336)*, s.329-332; Sümer, *Selçuklular Devri Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.31; Vardan, *Türk Fıtuhatı Tarihi*, s. 205; Yaşa, *Ahlatsahlar*, s.835; Öngül, *Saltuklular*, s.796-797; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s.277

³³⁹Reşidü'd-dinFazlullah, *Cami'ü't Tevarih Selçuklu Devleti*, Selenge Yay., (Çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2010, s. 250-251; Hüseyin Kayhan, "Meraga Atebeyi, Aksungurlular (1116-1209)", *Kafkaslar Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2015, s. 318-319; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.12-13-94; Sevim- Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)*, s. 150; Sümer, *Selçuklular Devri Doğu Anadolu'da Türk*

III. Giorgi'nin bu yenilgisi sonrasında sahip olduğu topraklarda sakin bir ortam yaşanıyordu. Ancak ülkenin ileri gelenlerinin telkinleriyle III. Giorgi sefere çıkmaya karar verdi. Tao, Klarceti ve Şavşat'ta bulunan askerlerini Saltukluların elinde bulunan Oltu, Bana taraflarına gönderdi. Başkumandanı İvane'yi Gence'ye, kendisi de Holya'dan Şirvan'a kadar akınlar düzenlemeye karar verdi. Böylece birçok bölgeye akınlarda bulundu.³⁴⁰

III. Giorgi emrindeki askerlerle yaptığı bu akınlar sonucunda Müslümün halka zulmediyor, birçoğunu da öldürüyordu. Ayrıca ele geçirdiği şehirleri tahrip ediyordu. Gürcülerin saldırılarının gittikçe sıklaşması üzerine, Azerbaycan'da bulunan Arslanşah'ın annesi 1173-74 yılının kış ayları ortasında kalkarak Hemedan'a gelerek durumu oğluna şikayet etmiş ve acilen tedbir alınmasını istemişti. Bu arada III. Giorgi'de Ani şehrini kuşatmış ve halka zulmediyordu. Bu haberler üzerine Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah, Atabek İldeniz, Nureddin Muhammed Sökmen, Diyarbakır Artuklu Emiri'nin de olduğu ordu Nahçıvan'da toplandı. Sultan Arslanşah sefere hazırlık yapacakları zaman hastalandı. Yinede ordunun sefer emrini vermişti. Nahçıvan'dan hareketle Gürcistan'a girip Lori ve Domanis'i geçerek Ahalkelek ve Tiralet arasında bulunan Akşehir'e geldiler. Buraya saldırarak şehri ve çevresinde bulunan köyleri yağmaladılar, halkını esir ettiler. Bu kadar büyük bir ordunun karşısına çıkmaya cesaret edemeyen III. Giorgi, tehlike geçene kadar sık ormanlarla kaplı bölgelere çekilmeyi tercih etti. Atabey İldeniz başta olmak üzere müttefik Türk kuvvetleri şehirleri yağmalayıp tahrip ettikten sonra, Nahçıvan'a döndüler. Bu arada Sultan Arslanşah 1175'te öldü. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Tuğrul tahta geçti. Bu arada İldenizliler de Atabeğ İldeniz ölmüş yerine oğlu Cihan Pehlivan (1175-1186) geçmişti.³⁴¹

Beylikleri, s. 31; Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 126-127; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 277-278; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1391; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, (Kafkasya Özel Sayısı)*, s.202-204

³⁴⁰ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 16; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 352-353

³⁴¹ Kayhan, *Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı*, s. 204-206; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 128; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 17-19

7.4. Sultan II. Tuğrul Dönemi (1176-1194)

Sultan Arslanşah'ın vefatıyla Irak Selçukluları tahtına küçük yaştaki oğlu II. Tuğrul geçmişti. Devletin kontrolü idari işlerde Atabey Cihan Pehlivan'ın emrindeydi. Askeri işler ise kardeşi Kızıl Arslan'daydı. Çocuk yaştaki bir hükümdarın Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçmesini ve Atabeg Cihan Pehlivan'ın Hemedan'da bulunmasını fırsat bilen III. Giorgi Azerbaycan'a saldırdı. Bu olay üzerine büyük bir orduyla saldırıya geçen Cihan Pehlivan, Azerbaycan ve Arran üzerinden Gürcü ülkesine girdi. Gürcüleri bozguna uğratarak, barış istemek zorunda bıraktı. Bu durumun ardından Gürcistan'da karışıklıklar meydana geldi. Gürcistan'ın önemli bölgelerini yöneten zengin Orbelyan ailesi 1176 yılında Bizans İmparatoru Manuel Komnen'in saflarında II. Kılıç Arslan'a yenilip, ortadan kaldırılmışlardı. Kalanları ise Orhelyanlı İvane'nin çevresinde toplanıp III. Giorgi'ye karşı büyük bir isyan başlattılar. İsyanın amacı Kral III. Giorgi'yi tahtan indirip yerine kuzeni Demne'yi başa geçirmektir. İsyanın III. Giorgi'nin gazabına uğradılar. İsyanın bastırılmasında en büyük destek ise Kıpçaklı komutan Kubasar'ın III. Giorgi'ye yardımlarıydı. Kubasar'ın bu yardımı sonrasında III. Giorgi onu Gürcistan'ın başkomutanlığına getirdi³⁴²(1177).

Bu olaydan bir yıl sonra III. Giorgi ülkesinin yönetimini erkek varisi olmadığı için kızı Tamara'ya taç giydirerek kraliçe ilan etti. Kızıyla beraber ülkeyi altı yıl yönettikten sonra 1184'te öldü. Onun yerine kızı Tamara kraliçe olarak başa geçti.³⁴³Kraliçe Tamara'nın başa geçmesinden birkaç yıl sonra Irak Selçukluları idari işlerini yürüten Atabey Cihan Pehlivan ölmüştü. Sultan Tuğrul sevmemesine rağmen askeri işleri yöneten kardeşi Kızıl Arslan'ın ülkede söz söylemesine bir şey yapamadı.

Gürcü Kraliçesi Tamara'nın evliliği söz konusu olmuş ve Rus hükümdarı Andre'nin oğlu Giorgi'yle 1185'te evlenmişti. Giorgi yaşanan bu gelişme sonrasında Gürcü Kralı olarak Saltuklu toprakları olan Pasinlere saldırmış, Kars'ı yağmaladıktan sonra Divin üzerine yürümüştü. Divin ve Surmari'de ki Türk askerlerinin hücumuyla Gürcü ordusu geri çekilmişti. Giorgi Gürcü ordusunu tekrar topladıktan sonra Divin üzerine yürüyerek burada büyük tahribatlarda bulundu. Giorgi ardından Gelakun'a sefer yaptı. Bu arada Türkmen grupları Gürcülerle mücadele etmelerine

---

³⁴² Kayhan, *Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı*, s. 207-208; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 130; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 19-21

³⁴³ Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 357-360; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 131

rağmen onlara yenilmekten kurtulamadılar. Aynı zamanda Erzurum'dan gelen Saltuklu ve Germiyan Türkleri Klarçeti'yi istila ettiler. Bu olay üzerine Giorgi Klarçeti'de ve Tao'da yer alan komutanı Gazan'ın mücadeleleriyle Türkleri yenilgiye uğrattı. Gürcüler Gence'nin aşağısında Beylekan'a ve Ağrı Dağı'na kadar olan yerlere akınlar yaparak her yeri yağmalayıp, tahrip ettiler. Kraliçe Tamara, Giorgi'den ayrılarak David Soslan adlı birisiyle evlenmişti. Bu olaya içerleyen ve emellerini gerçekleştirmek isteyen Giorgi Klarçeti ve Tao ordusu kumandanı Gazan'ın da desteğini alarak Kraliçe Tamara'ya karşı savaş açmış ancak yenilmekten kurtulamamıştı. 1191 yılında İldenizlilerin başında yer alan Atabey Kızıl Arslan öldürüldü. Onun devrindeki en önemli olaylardan birisi Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'la yaşadığı sorunlardı. Bu durumdan dolayı Gürcülerle mücadele fırsatı bulamamıştı. Bu da Gürcülere cesaret vermiş, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da saldırılarda bulunmalarına sebep olmuştu. Sultan II. Tuğrul'da 1194'te ölmesiyle Irak Selçukluları tarih sahnesinden çekiliyordu.³⁴⁴

Sultan II. Tuğrul devrinde özellikle Klarçeti topraklarında Gürcü egemenliği devam etmişti. Klarçeti bölgesi zaman zaman Türk istilalarına uğrasa da Gürcüler gerek III. Giorgi gerekse de Kraliçe Tamara devrinde bu topraklarda hakimiyetlerini sürdürdüler. Bu hakimiyetlerinin en önemli sebebi ise Türkler arasında bir birliğin olmamasıydı.

8. ANADOLU SELÇUKLU-GÜRCÜ MÜNASEBETİNDE ARDANUÇ

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı'nda D. Roma'lı Romen Diojen'i mağlup etmesi Türklere Anadolu'nun kapılarını açmış ve yerleşmesine imkan sağlamıştı. Bu olay sonrasında Anadolu'ya yapılan fetih hareketleri hızlanmış ve yoğun bir göç dalgası Anadolu'ya gelmeye başlamıştı. Anadolu Selçukluları Devleti'de bu göç dalgası sayesinde kurulmuştu. Bu devletin kurucusu ve Anadolu'yu fetih tarihinin başlıca kahramanı Kutalmış oğlu Süleymanşah'tır. Süleymanşah 1075 yılında İznik'i alarak burayı başkent yapmıştır. Bu olay sonrasında Büyük Selçuklu Sultan Melikşah, kendisine "Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarı" fermanını, Bağdat

---

³⁴⁴Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 366-368; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 133; Kayhan, *Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası Ve Gürcü Krallığı*, s. 208-209; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 22-23; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 294

Abbasi halifesi Kaim Biemrillah da hil'at ve fermanla birlikte “Nâsırüddeve, Ebu'l Fevâris Rüknüddin” unvanlarını göndermişlerdir.³⁴⁵

8.1. II. Kılıç Arslan Devrinde Gürcülerle Münasebet

Anadolu Selçuklu sultanları içeride Anadolu Türk birliğini sağlamak için uğraşırken aynı zamanda dışarıdan gelen tehditlerle de uğraşmaktaydılar. Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesini istemeyen, D. Roma İmparatoru Manuel, II. Kılıçarslan'ın (1156-1192) düşmanlarını ortadan kaldırarak kuvvetlenmesini hoş karşılamıyordu. Bu nedenle bir savaş hazırlığı içine girmiş, hudutlarda tahkimata ve yıkılan kaleleri yeniden yaptırmaya başlamıştı. Ayrıca siyasi antlaşmalar yapıyordu. D. Roma imparatoru Manuel, II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah'la yaptığı mücedeleyle de körüklüyordu. Açıkta Şahinşah ve ittifakına destek veriyordu. Gerçekten de II. Kılıçarslan saltanat için kardeşleri arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bu anlaşmazlıkta en çok uğraştığı kardeşi Şahinşah olmuştu. Onunla yaptığı mücadeleyi kazanmıştı. Şahinşah'ta Ankara ve Çankırı taraflarına kaçtı. Oradan Azerbaycan'da Atabeg İldeniz'e sığındı. Atabey İldeniz'in ölmesiyle Gürcü Kral III. Giorgi'ye sığınarak, buradan da II. Kılıç Arslan'a karşı ittifak kurmak için Sohoun limanından gemiyle İstanbul'a, D. Roma hükümdarı I. Manuel'in yanına gitti. Bu yaşananlara rağmen II. Kılıçarslan hala barış antlaşmasının yenilenmesini istemişti. İmparator ise Türkleri Anadolu'dan atmak maksadıyla büyük bir orduyla harekete geçmişti. İmparator Manuel 1176 ilkbaharında Fransız, Alman, İngiliz, Macar, Sırp, Gürcü, Kuman (Kıpçak) ve Peçenekler'in de yer aldığı büyük bir orduyla Anadolu'ya geçti. İmparator Manuel ordusunun gücüne güvenerek Sultan'ın kendisine sunduğu barış tekliflerini reddediyordu. Artık savaş kaçınılmaz bir hal almıştı. 1176 yılında Eğridir Gölü yakınlarında yer alan Miryakefalon mevkinde yapılan savaşı Anadolu Selçuklu Devleti kazanmıştı. II. Kılıçarslan kazandığı bu zaferle Türkleri Anadolu'dan atmanın imkânsız olduğu anlaşılıyordu. II. Kılıç Arslan'a karşı III. Giorgi, D. Roma İmparatoru I. Manuel ve kuzeni olan Andronikos'la irtibat kurmuştu. Bu ittifakın sonucunda III. Giorgi Miryakefalon Savaşı'na Orbelyan ailesine mensup askerlerin ağırlıklı olduğu kuvvetle destek göndermişti.³⁴⁶

---

³⁴⁵ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 422; Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmış oğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 26; Erdoğan Merçil, “Türkiye Selçukluları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 863

³⁴⁶ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 127; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 444; Abdülkerim Özyayın, “II. Kılıç Arslan Mad.”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 399-401;

II. Kılıç Arslan devrinde özellikle Miryakefalon zaferinden sonra yukarıda da mahsettiğimiz Gürcü tahtını bir süre Kral III. Giorgi ve kızı Tamara beraber yönetmişlerdi. II. Kılıç Arslan ülkesindeki diğer sorunlarla uğraşması Kuzeydoğu Anadolu'yla münasebetinin olmamasına neden oluyordu. Kraliçe Tamara tek kaldıktan sonra Büyük Selçuklu'nun mirasçısı olan Irak Selçuklularının ülke yönetiminde yer alan İldenizlilerle münakaşaları, Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Türk beyliklerinin güçsüzlüğüyle karşı karşıyaydı. Buda Kraliçe Tamara'ya ülkesini genişletmek için fırsat sağlıyordu. Bu fırsatı değerlendirmekte geç kalmadı. Çevresinde yer alan beyliklere evlendiği krallar aracılığıyla sıklıkla akınlar yaptırdı. Yaptırdığı bu akınlarda Klarceti bölgesinin askerlerindende yararlandı.

8.2. Rükneddin Süleymanşah Devrinde Gürcülerle Münasebet

Sultan Kılıç Arslan, eski Türk devlet geleneğine uygun olarak, ülkeyi onbir oğlu arasında bölüştürdü. Böylece Türkiye Selçukluları, başkent Konya'ya bağlı onbir devlete ayrılmış oldu. Bu bölünmelere rağmen Anadolu da Selçuklu sınırlarını D. Roma'ya karşı korunmasının yanında, fetihlere de devam etmekteydi. D. Roma İmparatorluğu'nun uç bölgelerinde bulunan Gıyaseddin Keyhüsrev, Rükneddin Süleymanşah Kastamonu, Safranbolu ve Batı-Anadolu'da başarılı mücadelelerde bulunarak birçok kaleleri fethettiler. Sultan Kılıç Arslan, en küçük oğlu Uluborlu meliki Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına giderek onu veliaht ilan etti. Fakat çok geçmeden Sultanın kardeşi Tokat ve çevresinin meliki Rükneddin II. Süleymanşah Konya üzerine yürüyerek Selçuklu tahtını ele geçirdi.³⁴⁷

Rükneddin II. Süleymanşah ülkede iç sorunları halletti. Bu sorunlarla uğraşırken Kilikya Ermeni hâkimi II. Leon, Ereğli'yi zaptedip Kayseri'yi kuşattı. II. Süleyman Şah topraklarını geri almak için 1199 yılında Kilikya'ya bir sefer düzenledi. Ermeniler'i Toroslar'ın güneyine çekilmeye mecbur etti. Selçuklu hakimiyetini Batı ve Orta Anadolu'da güçlendirdikten sonra Doğu Anadolu'da Türk birliğini kurmaya çalışan II. Süleyman Şah, Eyyübîler'den aldığı destekle

---

Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 353; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 208-209

³⁴⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 241 Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 445-448; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 293; Selim Kaya, "II. Süleymanşah", *DİA*, C. 38, Ankara 2010, s. 105-106

kendisine tâbi olmamakta direnen kardeşi Malatya Meliki Muizzüddin Kayser Şah'a karşı harekete geçti. Malatya'yı kuşatıp ele geçirdi. Anadolu Türk birliğini sağlama konusunda büyük başarı elde eden Sultan Türk İslam âlemi açısından tehdit olarak gördüğü Gürcüler üzerine sefere karar verdi. Gürcüler ise yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı (Irak Selçukluları 1194 yıkılmış, bölgedeki Atabeyler ve beylikler de zayıflamıştı.) çevrelerine sık sık akınlarda bulunuyorlardı. Bu şehirlerarasında Türk İslam âlemi açısından önemli olan Kars ve Erzurum şehirleri de vardı. Hatta Kars şehrinin muhafızlığı Gürcü İvane'ye verildi. II. Süleyman Şahkardeşlerine ve kendisine tâbi olan hükümdarlara haber göndererek askerî yardım istedi. Kardeşi Mugisüddin Tuğrul Şah kendi idaresinde olan Elbistan ve çevresinde hazırlıklarını kısa sürede tamamladı. Erzincan Mengüçüklü Beyi Behram Şah, Erzincan'a giden Süleyman Şah'ı törenle karşıladı. Selçuklu ordusuyla Erzurum'a hareket etti. Bu arada Erzurum Saltukluların elinde bulunuyordu. Sultan Saltuklulara güvenmediği için bu beyliğe son verdi. Sultan bir yandan savaş için hazırlanırken bir yandan da Kraliçe Tamaraya bir mektup göndererek bazı isteklerde bulundu. Bu istekler arasında Selçuklu hakimiyetini tanınması, Müslüman olup kendisiyle evlenmesi ve çeyiz hediyesi olarak Gürcü topraklarının kendisine vermesini istedi. Bu isteklerin kabul görmemesi üzerine iki ordu Pasinler yakınlarındaki Micingerd Kalesi önlerinde savaşa tutuştu. Yapılan bu savaşı Gürcüler kazandı. Savaştan sonra Gürcüler, Doğu Anadolu'da Selçuklular'ın aleyhinde herhangi bir toprak ilhakında bulunamadılar. Özellikle Selçukluların tekrar birleşip savaşmasından çekinmişlerdi. Her ne kadar durum böyle olsa da bu savaş sonucunda Doğu Anadolu ve Kafkasya istikametinde Selçuklu ilerleyişi sekteye uğramış Gürcüler bu bölgede nüfusları arttırmışlardı.³⁴⁸

8.3. I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. Aladdin Keykubat Devirlerinde Gürcüler Münasebeti

Rükneddin II. Süleymanşah, Gürcüler karşısında yenilgisinin ardından intikam peşindeydi. Ancak kardeşi Mesud'un Ankara bölgesinde D. Roma İmparatorluğu'na başarılı akınlara yapması

---

³⁴⁸ Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *KAREN*, S. 4, Trabzon 2017, s. 38; Sümer, *Selçuklular Devri Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 38-39; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 255-259; Kaya, *II. Süleymanşah*, s. 106-107; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 404-405; Şubaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 28-29; Merçil, *Türkiye Selçukluları*, s. 880; TELLİOĞLU, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 101-102; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 450; Çoşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, (İlmi Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C. VIII, Çağ Yay., İstanbul 1992, s. 261

II. Süleymanşah'ı korkutmuştu. Kardeşinin saltanat mücadelesine gireceği korkusundan dolayı Ankara'yı kuşattı. Ankara'yı alan Sultan Gürcüler üzerine sefer yapmak için yola koyuldu. Ancak Konya-Malatya yolunda öldü.³⁴⁹ II. Süleymanşah'tan sonra, yerine III. Kılıç Arslan geçmişse de, daha önce Selçuklu Devleti'nin başına geçmiş olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211) yeniden iktidarı ele geçirmeyi başardı.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Gürcülerle münasebet daha çok bağlı beyliklerle devam etmişti. Kraliçe Tamara 1203 yılında Divin ve çevresini tekrar akınlar düzenleterek Gürcüler tarafından istilaya uğramasını sağlamıştı. Ardından Kraliçe Müslümanlar üzerinde seferler düzenlemeyip dikkatini Batı'ya çevirmeye başlamıştı. Çünkü 1204 yılındaki IV. Haçlı seferi sırasında İstanbul Latinlerin eline geçmişti. Bu olay karşısında Kraliçe akrabaları olan D. Roma'nın bazı siyasi aktörlerine Trabzon Rum İmparatorluğu'nu kurlmaları için yardımcı oldu. 1205 yılında Gürcüler tekrar Türk bölgelerine akınlar yapmaya başladı. Ahlat, Malazgird, Erciş ve çevresini yağmalayarak ilerleyişlerini sürdürdüler. Ahlat hakimi Mansur Muhammed ve Erzurum hakimi Kılıç Arslan'ın müttefik kuvvetleri Gürcüleri yenerek bölgeden uzaklaştırdılar. Gürcüler 1206 yılında tekrar Ahlat ve çevresinde görüldü. Bir çok ganimet elde ederek kuvvetleri bölgeden çekildiler. 1207 Yılında Kraliçe Tamara'nın bizzat emriyle Kral Davit Soslan, Zakaria ve İvane komutasında Gürcüler, Kars'ı kuşatarak ele geçirdiler. 1208 Yılında Gürcü kuvvetleri Erciş ve çevresinde görüldü. Şehri ateşe verip adeta harabeye çevirdiler. 1209 Yılında yaşanan bu olay sonrası Türk kuvvetleri Ani şehrini kuşatıp, tahribat yaptıktan sonra ganimetlerle geri döndüler. Bunun üzerine Gürcü kuvvetleri Merend, Tebriz, Miyane, Zencan, Kazvin, Ramcar ve Curcan'ı yağmaladılar. Adeta Azerbaycan coğrafyasının tamamı Gürcü saldırından nasibini aldı. 1210 ve 1211 Yıllarında bu akınlar devam ediyordu. Bu arada 1210 yılında Azerbaycan'a hakim İldenizliler beyi Ebubekir ölmüş yerine Atabeg Özbek geçmişti. Atabey Özbek'in Azerbaycan'da hâkimiyetinin başladığı yıllarda da Gürcü saldırıları hız kesmedi. Gürcüler Arran, İç Basaen, Barkuşat ve Malazgirt'e kadar saldırılarını yaygınlaştırarak Divin, Gardman, Gence, Çarek, Hert, Kars, Vagharshakert, Kağızman, Ani, Anberd, Becni, Garin, Partav ve Çaraberd'i ele geçirdiler. 1210 Yılında Gürcüler bir yandanda Ahlat üzerine akınlar düzenlediler. Ancak komutan İvane'nin

---

³⁴⁹ Alptekin, *Türkiye Selçukluları*, 262-263; GregoryAbü'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II, TTK Yay., Ankara 1987, s. 485-486

yakalanması üzerine bir antlaşma yapmak zorunda kaldılar. Üç yıllık bir barış antlaşması sonucunda İvane’de fidye karşılığında serbest bırakıldı.³⁵⁰

Ardanuç hakimi olan Gürcüler, Kraliçe Tamara ve onun kocaları zamanında çok kuvvetlenmişti. Gürcüler çevre memleketlere akınlar yaparak hem sınırlarını genişletiyor hemde ganimet elde ederek zenginleşiyorlardı. Kraliçe Tamara devrinde Anadolu’da güçlü bir devlet olmayışı onun bu yaptığı akınlarda etkili olmuştu. Anadolu’da birliği sağlama adına adımlar atan Selçuklu sultanlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu karşılaşmalar kimi zaman direk olurken kimi zamanda başka kuvvetlere destek olarak gerçekleşmişti. Kraliçe Tamara 1213 yılında ölünce yerine oğlu IV. Giorgi Laşa (1213-1223) başa geçti. IV. Giorgi zamanında Gürcü ve Selçuklu kuvvetleri arasında pek bir münasebet olmadı. IV. Giorgi’nin ölümüyle kardeşi Kraliçe Rusadan (1223-1245) Gürcülerin başına geçti. Bu arada Anadolu Selçuklu tahtına I. Alaaddin Keykubat geçti. I. Alaaddin Keykubat, Yassıçimen Savaşı’nda Harzemşahları yenmişti. Bu savaşın kazanılması sonucunda Sultan Alaaddin, Harzemşahlara büyük oranda yıkılmasına etki etti. Bu defa da karşısında daha büyük bir sorun vardı. Doğudan hızla akıp gelen Moğolların komşusu konumuna geldi. 1232 yılında Moğollar içerisindeki bir birlik Anadolu’da Sivas’a kadar akınlarda bulundu. Sultan Alaaddin bu akınların Gürcü Kraliçesi Rusadan’ın Moğalları kışkırtmasıyla yapıldığı kanaatine ulaştı. Emrindeki komutanlardan olan Kemalettin Kaymar ve Erzurum Subaşı olan Mübarizüddin Çavlı’yı Gürcü seferine gönderdi. Gürcülere ait bir çok kale ele geçirildi. Kraliçe Rusadan bu olay sonrasında barış teklifinde bulundu. İkili arasında barış yapıldı. Hatta Rusadan’ın kızı Tamara ile Sultan Alaaddin’in oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev’in evlenmelerine karar verildi. Sultan I. Alaaddin Keykubat için önemli olan Moğollara karşı ittifak oluşturmaktı. Bu yüzden Gürcülerle savaşması Moğolların işine gelirdi.³⁵¹

Gürcü-Selçuklu ilişkileri son zamanlarda doğu da ortaya çıkan Moğol tehlikesiyle yapılan barış antlaşması ve evlilikler yoluyla bir nevi müttefikliğe dönüşmüştü. Buna rağmen, hem

---

³⁵⁰Büyükçınar, *Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamara*, s. 39-40; Özaydın, *Saltuklular*, s. 204-205; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 29-32; Sümer, *Selçuklular Devri Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 81-82; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 141-143; Kayhan, *Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası Ve Gürcü Krallığı*, s. 201-212; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 103-108

³⁵¹Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 375-376; Faruk Sümer “I. Alaaddin mad.”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 359; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 32; Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, s. 426; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 134; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, s. 450

Ardanuç'a sahip olan Gürcü Krallığı hemde Anadolu'ya sahip olan Selçuklular Moğol istilasına maruz kalmıştı.

9. XIII. YÜZYILDAN OSMANLI HAKİMİYETİNE ARDANUÇ

Yesügey Bahadır küçük yaştaki oğlu Timuçin'i 1196 yılında han ilan etmişti. Ancak Timuçin bu hanlığını kabul etmeyen diğer kabilelerle savaşmıştı. Bu savaşların ardından Karayit, Nayman ve Merkitleri aradan çıkardıktan sonra 1206 yılının ilkbaharında kendisine bağlanmış olduğu bütün kabileleri bir araya getirerek büyük bir kurultay topladı. Yaptığı bu mücadelelerin karşılığında bütün Moğol aşiretlerini tek çatı altında toplamasının verdiği güçle kurultayda "Büyük Han ve Cengiz" ünvanını ilan etmiştir. 1206'da Cengiz Han ünvanını aldıktan sonra diğer halkları hakimiyeti altına almak için harekete geçmişti. 1209 yılına kadar sırasıyla Kırgız, Merkit, Nayman ve Uygurlar'ı idaresine alan Cengiz Han, eski düşmanı Güçlüg'ün yönetimine giren Karahıtay topraklarını ele geçirmeyi başarmıştır. (1218). Karahıtay topraklarının ele geçirilmesi Cengiz Han'ı batıda Harezmsahlar'a komşu yapmıştır.³⁵²

Harezmsahlar Devleti'nin en büyük gayesi İslamın önderi olmak ve Çin'i fethetmekti. Harzemşah sultanı Alaaddin yıllardır yok etmek istediği Karahıtayları yenen Moğolların gücünü öğrenmek için bir elçilik heyeti hazırlattı. Bu elçilik heyeti Cengiz Han'ın yanına giderek Harzemşahlar adına komşu olan bu yeni güç hakkında bilgi sahibi olmak istiyordu. Cengiz Han'da Sultan Alaaddin'e bir heyet göndererek dostluk ve ticaret ilişkisi kurmak istediğini bildirdi. Kurulan münasebetler çerçevesinde 1218 yılında Harezmsahlar ülkesine gelen 450-500 kişilik bir ticaret kervanı, sınır şehri olan Otrar'da, casusluk suçuyla tevkif edilerek bütün mallarına el konuldu. Oysa Moğol heyeti elçi Ukuna'nın dışında tamamen Müslümanlardan meydana gelen bir kervandı. Büyük bir kısmı Kadir-Han namıyla da tanınan Harzem valisi İnalçık tarafından öldürüldüler. Bunların içinden kurtulanlar durumu Cengiz Han'a bildirdi. Cengiz Han, bu durum karşısında Harezmsah'a bir heyet göndererek mallarının tazminini istedi. Alâaddîn bu talebi

---

³⁵²Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, C. 30, Ankara 2005, s. 225; Sebahattin Ağaladağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 438-442; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (Hazırlayan: Hüseyin Dağ), Çağlar Yay, Ankara 2004, s. 135

reddedip gelen heyeti öldürmesi üzerine Cengiz Han, Harezmsahlar'a karşı savaşa karar verdi. Yapılan savaş sonrasında Harzemşahlar adeta yıkılacak derece de kötü duruma düştü.³⁵³ Cengiz Han, Harezmsahları tamamen yok etmek için ünlü komutanlarından Cebe ve Subutay'ı sevk etti. Çünkü Cengiz Han, dağılan Harezmsah kuvvetlerinin tekrar toplanarak kendilerine saldırmasını istemiyordu. Çünkü Cengiz Han, Harezmsah meselesine çok önem veriyordu. Harezmsah sultanı Alaadin'i takip eden bu iki komutanın maiyetinde 30 bin asker bulunuyordu. Bu takip esnasında iki komutan Kafkasya'ya ulaştı. Azerbaycan önüne kadar gelen Moğollar burada İldenizliler hükümdarı Özbek b. Pehlivân'ın (1210-1225) bulunduğu Tebriz'e kadar geldiler. Özbek Han Moğollara hediyeler göndererek aman diledi. Ağır kış şartları karşısında Moğollar bir an önce sıcak bölgelere gitmek istiyordu. İlerlemelerine devam eden Moğollar Gürcistan'a vardı. Gürcülerin başında Ardanuç'a da hakim olan Kral IV. Giorgi Laşa bulunuyordu. Bu tehlikenin farkına varan Kral, İldeniz Özbek Han'a ittifak teklif etmişti. Ancak yapılan bu ittifaklar Moğolları durdurmaya yetmedi. 1220 yılında Moğollar Gürcüleri yenmiş ve yedi bine yakın askeri katletmişti. 1221 yılında Gürcü topraklarından çekilen Moğollar, Alâeddin Muhammed'i aramaya devam ettiler. Bu arama sırasında ikinci kez Tebriz'e vardılar. Özbek Han'ın kendilerine hediyeler sunması üzerine şehre dokunmadılar. Mart 1221 yılında Azerbaycan'ın önemli merkezi Meraga'yı ele geçirip, katliam yaptılar. Yollarını Hemedan'a çeviren Moğollar, tekrardan Tebriz'e hareket ettiler. Üçüncü kez Moğolların geldiğini öğrenen Özbek Han bu gelişin Gürcü ittifakından dolayı kendisine verilecek bir ceza olarak algılayıp Nahçıvan'a kaçtı. Özbek Han'ın kaçışından haberdar olan Moğollar şehirde ihtiyaçlarını karşılayıp yollarına devam etti. Bu arada IV. Giorgi'nin kendilerine karşı koymak için hazırlık yaptığını öğrenmeleri üzerine harekete geçtiler. Moğollar Arran ve Azerbaycan bölgesini istila ettiler. Arran bölgesinin önemli bir kenti olan Gence yakınlarındaki Şamhor şehri üzerinden Gag bölgesine girdiler. Bu olaylar karşısında Gag prensi Varham Atabek İvane ve IV. Giorgi'ye bir elçi göndererek durumdan haberdar etti. Gürcü ordusu IV. Giorgi komutasında Tiftis yakınlarındaki Savan ovasında savaş pozisyonu aldı. Yapılan savaşı Moğollar kazanarak 30 bine yakın Gürcü'yü

---

³⁵³Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2013, s. 117-118; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990, s. 419-424; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, TDV. Yay., Ankara 1993, s. 40; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 138; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yay., İstanbul 1980, s. 233; A. Zeki Velidi Togan, *Çengiz Han (1155-1227)*, 1969-70 Kış Sömestresi, s. 65; Mehmet F. Tufan, *Cengiz Han*, Ananım Yay., İstanbul 2010, s. 47; Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yay., İstanbul 2008, s. 93-94

katletti. IV. Giorgi ve Başkumandan Atabek İvane, Tiflis'e kaçtı. Moğollar, Gürcülerin geride bırakmış oldukları ganimeti toplayıp karargâhlarının bulunduğu Samşvilde'ye döndüler. Moğollar daha sonra yollarına devam etti. Şirvan yolu üzerinden Derbent'e gitmek istediler. Derbent hükümdarına bir elçi göndererek taleplerini bildirmişlerdi. Buna karşılık Derbent hükümdarının gönderdiği elçilik heyetinden birilerini öldürmeleri üzerine hükümdar korkarak Moğolların geçişine izin verdi. Bu olay sonrasında Moğollar Kıpçak ülkesine doğru hareket ettiler.³⁵⁴

Gürcüler Moğolların bölgeden ayrılmasıyla rahat bir nefes aldığını düşünmüşlerdi. Bu arada Kral IV. Giorgi ölmüş yerine ise kız kardeşi Kraliçe Rusudan başa geçmişti. Ancak onun devrin de Harezmsahlılar tekrar ortaya çıktı. Moğol saldırılarıyla yıkılma durumuna gelen Harezmsahlılar Sultan Celaleddin teşkilatçılığı ve yaptığı ittifaklarla yeniden güçlendirmişti. İldenizlerin başkenti Tebriz'i alarak burayı kendisine merkez ilan etti. İran, Azerbaycan, Arran bölgesini itaat altına aldı. Ardından Divin'i alan Celaleddin hızlı bir şekilde Gürcistan'a ilerliyordu. Bu durum Kraliçe Rusudan'a haber verildi. Kraliçe'nin emriyle 70 bin kişilik bir ordu hazırlandı. Yapılan savaşı Celaleddin Harzemşah kazandı. Sultan Celaleddin Gence, Ani, Divin ve bütün Arran bölgesini aldı. Sultan Celaleddin Tiflis'i almak için harekete geçti. Bunu duyan Kraliçe Rusudan Tiflis'ten ayrılarak Kutaisi'ye kaçtı. Sultan Celaleddin Tiflis'i kuşatarak ele geçirdi. Gürcüler Sultan Celaleddin'in Tiflis'ten ayrıldığını duydukları zaman harekete geçerek almaya çalıştı. Birkaç kez tekrarlanan bu olaylar esnasında Sultan Celaleddin Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğrattı ve ülkeyi istila etti. Bu durum Gürcü askerlerinin büyük bir kısmını yok olmasına da neden oldu. Bu istilalar çerçevesinde nerede ise bütün Gürcistan (Somkheti, Kartlı, Trialeti, Tao vb.) ele

---

³⁵⁴ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 33-41; Erdoğan Merçil, "İldenizliler", *DGBİT*, (İlmi Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 106; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 354-240; İzzet Tanju, *René Grousset 'den Cihari Fâtih Cengiz-Han*, Ötüken Yay., İstanbul 2001, s. 219; Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmsahlılar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1142-1143; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 144; Erol Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007, s. 66-67; Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Samsun 2015, s. 486-487; Ömer SUBAŞI, "Gürcü-Moğol İlişkisi ve Anadolu'nun İşgali (1220-1250)", *Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlı'ya Selçuklu Sempozyumu Bildiriler*, (Ed. Mustafa Eğilmez, Fahri Maden, Sibel Kundakçı), Kastamonu 2017, s. 457-461; Ayşe Beyza Büyükcınar, "Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247", *Karen*, C. 4, S. 6, Trabzon 2018, s. 268-270; Cihan Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 55-56

geçirilmişti. Harzemşahlar da Anadolu Selçuklu Devletiyle komşu olmuştu. Harezmşahların1230 yılında Anadolu Selçuklu Devletiyle yaptığı Yassıçimen Savaşı sonlarını getirdi.³⁵⁵

Gürcistan'da bunlar yaşanırken Moğollar da ise 1227 yılında Cengiz Han'ın ölmesi üzerine yerine Ögeday (1229-1241) geçmişti. Onun başa geçmesiyle üç yönlü fetih hareketi başladı. Ordularını üçe ayırdı, birisini kuzeye, birisini güneye, birisini de batıya sevk etti. Batıya sevk edilen kol Horasan, İran, İsfahan, Atrpatakan'ı zapt edip sırasıyla bu ülkeleri harap ettikten sonra Ermenistan, Gürcistan ve Agvan'a girdi. Moğol komutanlarından Çarmagan (Carmagan- Cormahan- Çarma Han), Benal ve Mular isimli üçlü Gürcistan üzerine yürüyerek birçok şehir ve kaleyi ele geçirdiler. Ardından Gürcistan'ı bölgelere ayırarak kendi aralarında paylaştılar. Bu paylaşım tıpkı Ögeday'ın yaptığı gibiydi. Moğollar Gürcü topraklarının tamamına yayılmıştı. Bunlar içerisinde Ardanuç ve çevresi de vardı. Özellikle Tiflis'e gelmekte olan Moğol gücünü öğrenen Kraliçe Rusudan Kutaisi'ye kaçtı. Moğolların istilaları sürerken, Gürcü Başkomutanı İvane'nin oğlu Avak, Gayan-Keyan (Caen) isimli kaleye kaçmıştı. Bu olay sonrasında Moğollar ona bir haber göndererek teslim olmasını ve kendileriyle hareket etmesini istediler. Bu antlaşma sonrası Moğol generalleri Çarmağan ve Çağatay, Avak'ı askerleriyle birlikte yanlarına alarak Ani üzerine yürüdüler.(1236) Ardından Kars'ı istila ettiler. Bu istilalara karşı koyamayacaklarını anlayan Gürcü soyluları da Kumandan Avak'ın aracılığıyla Moğol hâkimiyetini tanıyorlardı. Böylece Moğollarla Gürcüler arasında işbirliği başlamış oluyordu. Bir süre sonra Moğolların ekonomik ve siyasi baskılarının artması sonucunda küçük çaplı sorunlar yaşanmaya başladı. Bunlardan birisi Kumandan Avak'ın Moğol komutanlarından birisiyle tartışması sonucu gerçekleşmişti. Kumandan Avak Kraliçe Rusudan'ın yanına kaçarak canını kurtardı. Moğollar Kumandan Avak'ı affederek yeniden yanlarına çağırdılar. Avak'la beraber bir elçiyi Kraliçe Rusudan'a gönderdiler. Elçi Kraliçe'den Moğol hâkimiyetini tanınmasını istemişti. Kraliçe Rusudan zor durumda kaldığını düşünerek teklifi kabul etti. Yapılan antlaşma sonrasında Kraliçe oğlu Davit'in de Moğollara itaat edeceğini, vergi vereceğini, atlılarıyla birlikte onların götürdükleri yerlere gideceğini, iki taraf arasında münasebetin dostane ve selamle devam edeceğini taahhüt etti. 19 yaşındaki Prens Davit'i, kuzeyde Volga Nehri'nin üzerindeki büyük merkezde bulunan Batu Han'ın yanına rehine olarak

---

³⁵⁵Köse, *Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri*, s. 487-488; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Ve Anadolu'nun İşgali (1220-1250)*, s. 461-462; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 42-44; Büyükçınar, *Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247*, s. 271-273; Çakmak, *Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı*, s. 1445; Ahmet Toksoy, "Celal Ed-Din Harezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Erzincan 2007, s. 145

gönderdi.(1239) Bu antlaşma sonrasında Moğolların Anadolu işgali esnasında Gürcü askerlerden yararlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Moğollar 1243 Köseadağ Savaşında Baycu Noyan komutası altında Gürcü-Ermeni birliklerinden ziyadesiyle faydalanmıştır. Hatta Baycu Noyan gittiği her yere onları da götürerek giriştikleri yağma ve katliam olaylarına ortak etmiştir.³⁵⁶

Gürcistan'da Kraliçe Rusudan 1245 yılında ölmüştü. Onun yerine oğlu Davit Narin'in (1245-1259) başa geçmesi bekleniyordu. Bu arada IV. Giorgi Laşa'nın cariyeye bir kadından olan oğlu hayattaydı. Bu olayın sıkıntı yaratmaması için 1246 yılında Moğol Hanı Göyük (1246-1248) yapmış olduğu bir kurultayda Gürcistan, Halep, Musul ve çevresinin işleri için Elçigitay'ı görevlendirdi. Bu kurultayda, Gürcistan Krallığı için ise Davit (Ulu) Laşa'yı daha büyük olduğu için tahta uygun gördü. Böylece Davit Laşa'nın Gürcistan tahtına geçmesi ve halef olarak Davit Narin'in olmasına karar verildi. Gürcü tahtı için bunlar yaşanırken bağlı oldukları Moğollar da yeni gelişmeler yaşanıyor. Moğol Hanı olan Mengü (1251-1259) kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken diğer kardeşi Hülagu'yu da "ilhan" olarak İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya tayin etti. Artık Ardanuç'un yeni hakimi Cengiz Han torunu Hülagu'ydu.³⁵⁷

İlhanlı Hükümdarı Hülagu devrinde Gürcistan toprakları iki Davit arasında paylaşılmış durumdaydı. Bu durum şu şekilde gerçekleşmişti. Hülagu, Davit Laşa'yı kral olarak görüyordu. Davit Narin ise bu durumun kendisine sıkıntı yaratacağını düşünmekteydi. Davit Narin, Moğolların etkisinin az olduğu Abhazya'ya kaçtı. Davit Narin'in geldiğini duyan Abhazya, İmereti ve Likhi Eristvleri çok mutlu oldular. Onların oluşturduğu kurultayda, Kutaisi başkent olmak üzere Abhazya kralı oldu. Ülkenin bu kısımları Davit Narin'in olurken Tiflis'in başkent olduğu güney kısımlar David Laşa'nın oldu. Davit Laşa'da İlhanlıların Gürcistan valisi Hoca Aziz'in baskısından sıkılınca isyan etti. Klarcetili ve Şavşatlı askerleri yanına çağırdı. Ayrıca Soylulardan Sagris Cakeli'nin yanında olmasını istedi. Moğollar bu isyanı bastırmakta geç kalmadı. Ardından Hülagu ve amcaoğlu Altın Orda Hanı Berke Han arasında hakimiyet mücadelesi ortaya çıktı. Davit Laşa, Hülagu'nun yanında yer alarak, çok yararlılık gösterdi. Soylulardan Sagris Cakeli'nin Hülagu'yu pusuda kurtarmasıyla kendisine Karnukalaki bölgesi verildi. Bu arada İlhanlı Devletinde önemli bir gelişme yaşanıyor. Hülagu Han ölmüş ve yerine oğlu Abaka Han geçmişti. 1270 yılında ise

---

³⁵⁶Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Ve Anadolu'nun İşgali (1220-1250)*, s. 462-469; Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 45-65; Büyükçınar, *Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247*, s. 273-278; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 18

³⁵⁷ Büyükçınar, *Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247*, s. 279; Özgüdenli, *Moğollar*, s. 226; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, C. 22, Ankara 2000, s. 102

Gürcü Krallığı'nda Davit Laşa ölmüş onun yerine de oğlu II. Demetre (1270-1289) geçmişti. Bu zamanda Klarçeti'de ise soylulardan Sargis bulunuyordu. Sargis Abaka ve kardeşi Ahmed Teküder arasındaki hakimiyet mücadelesinde Abaka'nın yanında yer alması sonucunda kendisine Samtskhe yöneticiliği verildi. Sargis'in oğlu Beka'ya Abaka Han'a bağlılığı ve başarılarının ardından kendisine Klarçeti, Şavşat, Karnukalaki, Samtskhe, Göle, Nigal deresi ve Tao'nun bir kısmının yöneticiliği verildi. Bu olaylar karşısında Gürcü Kralı II. Demetre İlhanlı hükümdarına yapılacak olan bir suikastin planlanması işinde yer aldığı öğrenilmesi üzerine idam edildi. Onun yerine ise Davit Narin'in oğlu II. Vahtang tahta geçmiştir. II. Vahtang, sadece üç yıl hüküm sürdükten sonra ölmüş ve yerine II. Demetre'nin oğlu ve kuzeni olan VIII. Davit (1293-1311) tahta geçmiştir. VIII. Davit'in Gürcü bağımsızlık mücadelesine girişmesi İlhanlı Gazan Han tarafından iyi karşılanmadı. Gazan Han 1299 yılında ilk olarak küçük kardeşi V. Giorgi'yi sonrasında ise diğer kardeşi III. Vakhtang 1302 yılında tahta geçirdi. III. Vakhtang'ın 1308 yılında ölmesiyle Gürcü tahtına yeniden VIII. Davit oturarak 1311 yılından ölünceye kadar başta kaldı. 1311 yılında oğlu VI. Giorgi tahta çıkmış ancak saltanatı fazla uzun sürmemişti. 1313 yılında ölümüyle yerine amcası V. Giorgi (1314-1346) tahta geçti. V. Giorgi devrindeki en önemli olay İlhanlılarla yaptığı mücadele sonucunda Moğolları ülkesinden çıkarmasıdır. (1327) Gürcistan içerisinde yer alan Sargis'in oğlu Beka'ya verilen toprakları geri aldı. Ardından Gürcistan'ın tamamının yönetimini ele geçirdi. İşte o topraklardan birisi de Klarçeti topraklarıydı. V. Giorgi dönemini iki kısma ayırabiliriz. Birincisi 1313-1327 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde İlhanlıların bir yöneticisi gibi çalışmaktadır. İkinci dönem ise 1327-1346 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Moğolları ülkeden çıkararak, yeniden hakimiyet sağlamıştır. V. Giorgi 1334 yılında Ardanuç ve çevresindeki yerleşimleri kendine bağlı olarak Atabeg Sargis'in oğlu Kvarqvarye'ye verdi. İlhanlılar ise Gürcistan'a hakim olduğu sürece burasını valiliklerle yönetmişlerdi. Bazı valiler şunlardı: Şiremön (Şiramün), Çarmagan'ın oğlu ve askeri başkomutandır. Sadun Menkeberdeli, Abaka Han tarafından Kral Demetre'ye vasi tayin edilmiştir. Bunların dışında Hoca Aziz, Prens Acay, Emir Kutluğşah, Prens Erencen gibi valiler tarafından yönetilmiştir. ³⁵⁸

Ardanuç ve çevresinde V. Giorgi'nin ardından sırasıyla VII. Davit (1346-1360) ve V. Bagrat'ın (1360-1395) hakimiyeti söz konusuydu. V. Bagrat zamanında Doğu'da Timur

---

³⁵⁸ Subaşı, *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, s. 78...; Büyükçınar, *Gürcü Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247*, s. 279; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû", *DİA*, C. 18, Ankara 1998, s. 474; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare Ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yay., Ankara 2011, s. 74-75-385

İmparatorluğu görünmektedir. Gürcülerin, Altınorda Devletiyle işbirliğini önlemek ve İslam dinini bu bölgede yaymak amacıyla Gürcistan üzerine altı sefer düzenlenmiştir. Bu seferlerin 1387, 1392, 1394 olanı V. Bagrat zamanındadır. 1399, 1402, ve 1403 yıllarında yapılan seferler ise VI. Giorgi zamanında gerçekleşmiştir.³⁵⁹

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARDANUÇ'UN TARİHİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİ

Kültür, konusunda araştırmacılar pek çok görüş ileri sürmüşlerdir. Kültür, Latince “*toprağı işleme*” anlamına gelmektedir. C. Wiesler kültür’ü, “*bir topluluğun yaşama tarzı*” olarak ifade ederken, E. Sapir ise, “*Atalardan gelen maddi manevi değerler yekünü*”, R. R. Thurwal da “*Bir toplulukta örf ve adetlerden, davranış tarzlarından, teşkilat ve tesislerden kurulu ahenkli bütünü*”³⁶⁰ olarak kabul etmektedir. Türk düşünürler arasında ise Ziya Gökalp, kültür ve medeniyetleri ayrı kabul etmektedir. Hars adını verdiği kültür kavramını, “*Bir milletin dini, ahlaki, hukuki, muakalevi (Akıl yürütme, ortaya bir fikir koyma, fikir üretme), bedii (Estetik), lisanî, ikdisadi, fenni hayatlarının ahenkli mecmuası*” olarak kabul eder.³⁶¹ Hilmi Ziya Ülken ise kültürü “*Milletin içinde bulunduğu medeniyet şartlarına göre yarattığı bütün dil, ilim, sanat, felsefe, örf, âdet ve bunların toplamıdır.*”³⁶² Bu tanımlardanda görüldüğü üzere kültür, “*her topluluğun kendine has olarak geliştirdiği yaşam tarzıdır. Her toplumun kendine özgü, dinideğerleri, musikisi, yemek kültürü, giyim tarzı, dili, mimarisi vb. öğeleri kültürünü meydana getiren bileşenleridir.*” Diyerek açıklamaya çalışılabilir. Bu bağlamda araştırma konusu olan Ardanuç ilçesinde kendine özgü birçok tarihi ve kültürel değerleri olduğunu söylememiz mümkündür. Bunlardan bazıları ele alacak olursak:

---

³⁵⁹ Karamanlı, *Gürcistan*, s. 313; Emir Timur Muhammed, *Timur’un Günlüğü (Tüzükât-ı Timur)*, (Hazırlayanlar: Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan), İnsan Yay., İstanbul 2010, s. 63-64; Kemal Paydaş, “Timur’un Gürcistan Seferi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 1, Elazığ 2006, s. 421-429

³⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 15

³⁶¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yay., İstanbul 1968, s. 27

³⁶² İbrahim Arslanoğlu, “Kültür ve Medeniyet Kavramları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 15, Eylül 2000, s. 243-255

1. ARDANUÇ'UN TARİHİ DEĞERLERİ

Ardanuç tarihi ve sosyo-kültürel öğeleriyle önemli bir Anadolu şehrimizdir. Ancak bu kadar önemli olan bu kentimizin turizm açısından değerlendirilmemesi oldukça manidardır. Bu konuda bazı gerçeklerde dikkate alınmalıdır. Bunlar arasında Ardanuç'un turizm açısından fazla bir tanıtımının yapılmaması, bölgede bulunan halkın bu konuda ilgisiz olması ve yörede bulunan eserlerin doğal ve definecilik adı altında tahribi gözönüne alınmalıdır.³⁶³

Tarihi değerler kapsamında Ardanuç ilçesinin tarihine ve kültürüne konu olan arkeolojik sit alanlarının, kalelerinin, köprülerinin yanında dini mekânlarının (camileri, türbeleri, manastırı, kiliseleri) değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu eserlerin bir çoğu zaman içerisinde doğal çevrenin aşındırıcı ve yıkıcı özelliklerine dayanamayarak tahrip olurken, bir çoğuda insanlar tarafından tahrip edilmiştir. Bölgede en çok rastlanan tarihi eserler arasında kaleler ve haberleşme kuleleri önemli yer tutmaktadır.³⁶⁴ Özellikle bu eserlerin çokluğu Ardanuç'un bölge açısından ne kadar önemli bir yer olduğunu göstermektedir.

1.1.Ardanuç Kaleleri

1.1.1. Ardanuç (Gevhernik) Kalesi

Ardanuç kalesi günümüzde önemli bir arkeolojik sit alanı olan Adakale'nin yakınında yer almaktadır. Kaleye Gevhernik de denilmektedir. Bunun sebebiyse çevresinde gümüş madenine aitcevherin yer almasından kaynaklanır.³⁶⁵ İç kalenin imarının M.Ö. dönemlere kadar gittiğitahmin edilmektedir. İlk kez İberyâ Kralı Vahtang Gorgasali tarafından V. yy'da inşa edildiği tahmin edilmektedir. IX. yy'ın başlarındaki Arap akınlarını takiben başkent in Mtsheta'ten Ardanuç'a taşınması nedeniyle, İçkale'yle şimdiki yerleşmeyi oluşturan konutların aralarından günümüze ulaşabilmiştir. Kimi sur vebina kalıntılarının önemli bir kısmını, IX. yy'ın ilk yarısı içinde yöreye hâkim olan, Bagratlı Krallığı Beyi Kuropalates Aşot Bagratuni tarafından tamir edildiği bilinmektedir. *Yukarı Şehir* diye nitelendirilebilecek İçkale'nin de yönetim merkezi haline

---

³⁶³Rızvanoğlu, *Adranuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, s. 266

³⁶⁴Rızvanoğlu, *Adranuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, s. 267

³⁶⁵Dilek Aşar, Sevnur Doğan, Muhammet Bilgin, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, (Koordinatörler Mehmet Uğur Arslan, Hüseyin Ateş), Öncü Basımevi, Ankara 2012, s. 135

getirildiği anlaşılmaktadır.³⁶⁶Büyük Aşot 809-819 yılları arasında bir tarihte Mtsheta'ten ayrılarak Ardanuç'a gelmiştir. Arap akınları sırasında yıkılmış olan eski Ardanuç Kalesi'ni onartıp büyüttüğü, kalenin içinde kendi mezarının da yer alacağı Azizler Petrus ve Paulus anılmasıyla adının yaşatılması adına da bir kilise yaptığı bilinmektedir. Büyük Aşot kalesini bu şekilde oluştururken Ardanuç kentini de hakim olduğu toprakların başkenti olarak tekrar dizayn etmeye başlamıştır.³⁶⁷ Kale sırasıyla VI. yy'da Sasanilerin, VII. yy'da D. Romalılarının, VIII. yy'da Abbasilerin, IX. yy'da Bagratuni Krallığı'nın eline geçti. XII. yy'a gelindiğinde, Gürcülerin Tiflis'e geri çekilmesiyle kale, Gürcü Krallığı'na bağlı Hristiyan Atabeklerin eline geçmiştir. Akabinde I. Şah Tahmasb'a bağlı olarak bu bölgeyi idare eden II. Keyhüsrev'in (1545-1573) zamanında Erzurum Beylerbeylerinden İskender Paşa³⁶⁸ tarafından 13 Haziran 1551'de kale fethedilmiştir. Yıldırım Ardanuç kalesinden bahsederken "*kitabesine göre 1563 yılında kale girişi yaptırılmış ve muhtemelende surlar onarım görmüştür.*"³⁶⁹Demektedir. Kalenin kapı kitabesinde "*Kadbüneyye haz'el- bina i fi eyyam-i Devlet-i Sultan Süleyman bin sultan Selim Han Talebakahü. Fi sene Seb'in ve tis'amle (Hicri 970 - Miladi 1560) yazmaktadır.* Evliya Çelebi eserinde kale için şu yorumu yapmaktadır: "*Çıldır Eyaletinde sancakbeyi tahtıdır. Lala Mustafa Paşa'nın*³⁷⁰*fethidir.*"³⁷¹ diye yazmaktadır. Ayrıca Ardanuç kalesiyle³⁷² ilgili bazı efsaneler mevcuttur.

---

³⁶⁶Ziya Kenan Bilici, "Ardanuç-Gevhernik Kalesi Üzerine Bazı Gözlemler", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim, Dr.A.Mine Kadiroğlu'na Armağan*, (Ed. A.C.Erel-B.İşler-N.Peker-G.Sağır), Ankara 2011, s. 135

³⁶⁷Mine Kadiroğlu, Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2010, s. 19-21

³⁶⁸İskender Paşa: Osmalı Beylerbeyi olarak bilinmektedir. İskender Paşa, 1551 yılında Erzurum Beylerbeyiliğine atanmıştır. Bu görevi sırasında Gürcüler'le savaşmış ve otuz üç gün süren kuşatmadan sonra Ardanuç Kalesi'ni alarak Osmanlı idaresine katmıştır. (13 Haziran 1551) Ardından doğuya doğru ilerleyerek Ardahan ve çevresini, Şavşat ve Göle'yi almıştır. Narman Kalesi de İskender Paşa'nın gayretleriyle Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "İskender Paşa", *DİA*, C. 22, Ankara 2000, s. 565-566

³⁶⁹Sefa Yıldırım, "Artvin İli Şavşat ve Ardanuç İlçelerinde Yeralan Bazı Önemli Kaleler", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 1, S. 2, (Nisan-2007), s. 26-27

³⁷⁰Lala Mustafa Paşa, Sultan II. Selim'in Lalasıdır. Kıbrıs, İran ve Gürcistan fâtihi olarak anılmaktadır. İran Seferinde komutanlık etmiştir. İran sınırlarına ulaştığında Çıldır'da Safevî öncü kuvvetlerini mağlûp ederek (9 Ağustos 1578), ardından Tiflis'e girmiştir. Kür suyu üzerinde Koyungeçidi mevkiinde bir başka Safevî gücü daha bozguna uğratmıştır. Gürcü Beyleri itaat altına almıştır. Bkz. Bekir Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 73-74

³⁷¹Evliya Çelebi, *Seyahetname*, (Yayına Hazırlayan: Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman), C. II, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 375

³⁷²Ardanuç kalesiyle alakalı aktarılan gelen bazı efsaneler vardır. Kaleyle alakalı Nazar efsanesinde şunlar aktarılmaktadır: Ardanuç Kalesi eskiden çok muhkem bir kaleydi. Büyük bir kayanın üstüne oturan kale sapaşağlam idi. Kalede oturan Müslüman Türk beyi çok zengindi. Bu beyi kıskanan kafirler kaleye hücum etti; ancak bir sonuç alamadılar. Bu başarısızlık üzerine Hristiyan beyi, Ança(İncili) Kilisesi papazına başvurdu. Papaz İstanbulda bulunan gök gözlü ve kısa boylu papazın getirilmesi halinde, onun nazarının işe yarayacağını söyledi. Bu papaz bulundu ve Ardanuç'a getirildi. Hristiyan beyi, bu papaza şimdiki Naldöken Köyü, Arekler denilen yerden Ardanuç kalesine baktırdı. Papaz bakarken "*ne muhkem kaleymiş ve ne sert kayası varmış*" der. Bunları derdemez, kalenin duvarları yıkılır vekalenin oturduğu sert kaya birkaç yerinden yarıılır. Bu parçalanma ve yarıılma sonucu buzhaneler denilen soğuk hava mağaraları oluşur. Bunun dışında kaleyle alakalı başka efsane de Ardanuç kalesi yüzyıllardır, yakınındaki

1.1.2. Ferhatlı Kalesi

Ardanuç'ta eski adı Ahıza şimdiki adıyla Ferhatlı olarak bilinen köyde yer almaktadır. Anadolu'nun bir çok yöresinde dillendirilen Ferhat ile Şirin'in efsanesinin³⁷³ burada geçtiği söylenmektedir. Kalenin Bargatlı sülalesi tarafından yapılma ihtimali yüksektir.³⁷⁴Köroğlu, 1995 yılında Artvin-Ardahan Yüzey Araştırmaları çalışmasında kale hakkında... “120x35 m boyutlarındaki Ortaçağ kalesi, az işçilikli orta büyüklükte taşların kaba kum ve çakıl katkılı kireç harcıyla tutturulması tekniğiyle yapıldığından bahsetmektedir. Kalenin hala kuzey kısmının ayakta olduğunu bildirmektedir.”³⁷⁵ Evliya Çelebi Ferhatlı Kalesini Harbe kalesi olarak adlandırarak seyahatnamesinde bu kale için şöyle demektedir: “Harbe Kalesi bir dere kenarında sarp bir kaledir. Ardanuç yakınlarındadır.”³⁷⁶

1.1.3. Kutlu Köyü Kalesi

---

köylerde gümüş maden ocakları kalıntıları olduğundan dolayı gümüşhane olarak bilinmektedir. Efsaneyi Narmanlı Aşık Sümmani Baba (*Narmanlı Aşık Sümmani Baba*; 1861 yılında Erzurum ili, Narman ilçesi Samikale köyünde doğmuştur. Sümmani'nin doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu farklılığın sebebi Sümmani'nin şiirlerinde işaret ettiği tarihlerden kaynaklanmaktadır Sümmani'nin gerçek adı Hüseyin'dir. Babası, Ahıska Türklerinden, Kafkaslardan göç etmiş köyünde çobanlık ile geçimini sağlayan Kasımoğulları'ndan Hasan ve annesi Nezife Hanım'dır.) zikretmektedir. Kalenin maden ticareti yapan beyi, beni devenin içerisine koydu. Kesik yeri dışarıdan dikti. Kartallar seni kaleye çıkaracak, sende devenin karnından çıkıp oradaki madenleri bana atacaksın diye buyurdu. Deveyide kartallardan korumayı unutma diye tembiledi. Ben devenin karnından çıkıp madenleri aşağıya fırlattım. Deveyi unutmuştum. Kartallar deveyi parçaladılar. Sümmani Baba incek yer bulamamış, Allah'a emanet kendini aşağıya atmış ve dar boğazdan aşağıya inmiş ve bir daha Ardanuç şehrine uğramamıştır. Bkz. M.Adil Özder, “Ardanuç Kalesi ve Nazar İle İlgili Bir Efsane”, *Türk Folklor Araştırması Dergisi*, C. 12, S. 235, İstanbul 1969, s. 5200; M. Adil Özder, “Ardanuç-Gevhernik Kalesi Üstüne Bir Başka Efsane”, *Türk Folklor Araştırması Dergisi*, C. 12, S. 237, İstanbul 1969, s. 5270; Hasan Tahsin Sümbüllü, *Aşıkların Telinden Sümmani Türküleri*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2015, s. 24-25

³⁷³Anadolu'da birçok yerde anlatılagelen ve Türk edebiyatının önemli bir eseri olan Ferhat ile Şirin Efsanesinin Ardanuç'a uyarlanması söz konusudur. Bu efsaneyi olayın yaşandığı köy olan Ferhatlı sakinlerinden Hayriye Motor anlatmaktadır. Ardanuç'ta yer alan Ferhatlı Köyünde bulunan kale yüksek bir kaya parçası üzerine kurulmuştur. Ferhat bu kalenin içerisinde yaşayan güzeller güzeli Şirin'e aşık olur. Ancak kızın babası Şirin'e bu yüksek kaleye tırmanabilirse kızını vereceğini bildirir. Ferhat kaleye tırmanmaya başladığı sırada kale de yer alan kötü kalpli bir kadın helvalar pişirip Ferhatın öldüğünü yayar. Bu haberi duyan Şirin kendisini kaleden atarak ölür. Ancak Ferhat kaleye tırmanmayı başararak Şirin'e kavuşmak ister. Duydukları karşısında şok olan Ferhat Şirin'siz yaşayamam diyerek kendisini aşağıya atar ve ölür. ÖNAL, Ülkü, “Ardanuç ve Çevresinde Efsaneler-İnanmalar”, *Bizim Ahıska Dergisi*, S.18 Ankara 2010, s. 48-49

³⁷⁴Aşar, Doğan, Bilgin, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, s. 119; Yıldırım, *Artvin İli Şavşat ve Ardanuç İlçelerinde Yeralan Bazı Önemli Kaleler*, s. 30

³⁷⁵Kemalettin Köroğlu, “1995 Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırmaları”, *XIV. AST I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997, s. 371-372

³⁷⁶Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 378

Kalenin kitabesi bulunmadığı için ne zaman yapıldığını bilmek oldukça zordur. Kutlu köyü halkı tarafından *Petrik İsman Kalesi* olarak anılan yapı, köyün Bağlar Mevkisinde yer almaktadır. Kalenin Horasan harcı adı verilen malzemeyle yapılması ve diğerleri gibi sarp bir kayalıkta olmayıp düz bir arazide olması farklılığını ortaya koymaktadır. Kutlu Der³⁷⁷ isimli dernek tarafından yaptırılan, Kültür ve Turizm Bakanlığına sunulan Dr. Osman Aytekin ve Arkeolog Elmas Kaya tarafından yazılan 2009/37 sayılı raporda burasının bir kale olmadığı ve Bagratlı ailesi tarafından kullanılan bir saray olabileceği tespit edilmiştir.³⁷⁸ Aytekin kale hakkında şu bilgiyi vermiştir: *Kale Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Sur duvarlarının bir kısmı ayakta olup duvar kalınlığı 2,5 m'yi bulmaktadır. Yapının dikkat çeken başka bir özelliği 2.00*1.45 m ölçüsüne varan düzgün blok taşlarının duvar örgüsünde kullanılmış olmasıdır. Günümüzde herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.*³⁷⁹

1.1.4. Aydıncöyü Kalesi

Bu kalenin kitabesi bulunmamaktadır. Hangi tarihte yapıldığı belli değildir. Ortaçağda Bagratlılar tarafından inşa edilmiş olabilir. Kuzeydoğu bölümünde bir giriş kapısı yer alan kalenin, iç kısmına girdiğimizde ise doğu kısmında bir sarnığın olduğu dikkatimizi çekmektedir. Bu da bize bu kalenin bölgenin korunması için önemsel değerini ortaya koymaktadır. Çünkü sürekli su ihtiyacının olması kalenin her daim kullanıldığını bizlere göstermektedir. Günümüzde kalenin büyük bir bölümü ayakta.³⁸⁰ Köroğlu 1996 yılında Artvin Aydıncöyü Kalesi üzerine yaptığı yüzey çalışmasında burası için şunları söylemektedir: *“Yalnızçam Dağlarını aşarak ulaşılabilen Olur Bölgesinden, Aydın Deresi Vadisi'ne ve Ardanuç Kalesi'ne ulaşım esnasında karşılaşılabilecek tehlikeler için Orta Çağ'da kurulmuş bir ön karakol olmalıdır.”*³⁸¹

1.1.5. Bereket (Klarcet) Kalesi

---

³⁷⁷Kutlu-Der: Ardanuç ilçesi Kutlu Köyü Yardımlaşma, Dayanışma, Kalkındırma ve Kültür Derneği

³⁷⁸ Yaşar, Doğan, Bilgin, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, s. 121; Köroğlu, “1995 Artvin- Ardahan İlleri Yüzey Araştırmaları”, s. 373; [http://www.kutlu-der.org.tr/Köyümüz/Kutlucöyü Tarihi Eserleri.aspx](http://www.kutlu-der.org.tr/Köyümüz/Kutlucöyü_Tarihi_Eserleri.aspx) (Erişim Tarihi:14.02.2015, 12.23)

³⁷⁹Osman Aytekin, *Artvindeki Mimari Eserler I*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 1996, s. 253

³⁸⁰Aytekin, *Artvindeki Mimari Eserler I*, s. 298-299

³⁸¹Kemalettin Köroğlu, “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, XV. AST. I, Ankara 1998, s. 130

Kale köyden uzak, vadinin içinde yükselen ana kaya üzerine kurulmuştur. Kuzeybatısında bir giriş kapısı bulunmaktadır. Tıpkı Aydıncöyü kalesi gibi kitabesi olmayan bu yapının Ortaçağ'da Bagratlılar tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. Kuzey tarafında yer alan 7.00 m. yüksekliğindeki kulesi dışındaki surlarının büyük bir kısmı yok olmuştur. Kale adını ünlü Türk boyu olan Kalaç³⁸²'tan almıştır. Bereket Kalesine adını veren köyün adı Klarcet iken 1925 yılında il meclisi tarafından Bereket olarak değiştirilmiştir.³⁸³

1.1.6. Diğer Kaleleri

Bu kalelerin dışında Ardanoç'un ilçe merkezinin 10 km. kuzeydoğusunda Tütünlü Köyünde de bir kalenin bulunduğunu Kemalettin Köroğlu'nun, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması çalışmasında görmekteyiz. Köroğlu'nun ifadesine göre; "...Tütünlü köyünün kuzeyinden geçen İrmaklar yolunun 200 m. kuzeyindeki dağ silsilesinde yer aldığını bildirmektedir. Kale anlaşılacağı üzere ismini bulunduğu köy olan Tütünlü'den almaktadır. Cepheden Ardanoç kalesini gördüğü ve aynı zamanda Ardahan-Ardanoç yolunu denetlediği izlenimi vardır. Bu yüzden bu kalenin korunmak amacıyla yapılan ve bu bölgelerden gelecek olan saldırıları haber veren bir kule olduğu kanısı mevcuttur."³⁸⁴

Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması" adlı çalışmasında, bugünkü Kapıköy'de (Karsniya) bulunan bir kuleden bahsetmektedir: "*Yalnızçam Dağları'nın batı yamaçlarında, Ardanoç ilçe merkezinin 35-40 km kadar, aynı adlı köyün ise 4 km kuzeydoğusunda, ormanlık alan içerisindeki 50-60 m kadar yükseklikte doğal bir yükselti üzerinde kurulmuştur. Ortaçağ'da, üzerinde bulunduğu yayla yolunu denetlediği anlaşılan 25x28 m boyutlarındaki yapının yalnızca doğu duvarı kısmen görülebilmekte, diğer yönler tümüyle tahrip edilmiş durumdadır.*"³⁸⁵ Mubin Kurt adındaki emekli bir astsubay "www.karsniya.com" internet sitesine yaptığı paylaşımında "*Kapıköy'de Kalaboynu mevkindeki tarihi gözetleme kulesinin varolduğundan, hatta tüm çevrenin tartışmasız enbüyük tarihieseri olduğundan ve çok kenar bir yerde bulunmasından dolayı az bilindiğinden bahsetmektedir.*"³⁸⁶

---

³⁸²Kalaçların Oğuz Destanını da nasıl meydana geldiğini dipnot 29'da açıklamıştık.

³⁸³ Yaşar, Doğan, Bilgin, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, s. 120; Kırcioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, s. 206; Aytakin, *Artvindeki Mimari Eserler I*, s. 298-299

³⁸⁴ Köroğlu, *1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması*, s. 129-130

³⁸⁵ Köroğlu, *1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzev Araştırması*, s. 374

³⁸⁶<http://www.karsniya.com/?pnun=42&pt=>, (Erişim Tarihi 28.08.2013, 16.03)

Aytekin'in "Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması" adlı çalışmasında "Soğanlı (Cuğo) Kalesinin var olduğunu ve Ardanuç İlçesi'ne bağlı Soğanlı Köyü'nün Penekli Mahallesi sınırları içerisinde yer aldığından bahsetmektedir. Kale, vadiden yaklaşık 500 m. yükseklikte olup, 973 m. rakımda Ferhatlı Kalesi'ni kuşbakışı olarak görebilecek konumda olan, ana kaya üzerinde bulunmaktadır. Kaleiçinde yıkılmış olan ancak tanımlanabilecek durumda üç adet mimarî yapı ulaşmıştır. Bu yapıların tam olarak fonksiyonları belirlenememiştir."³⁸⁷

1.2. Ardanuç'un Tarihi Dini Yapıları

Ardanuç dini eserler açısından zengin bir tarihi geçmişin öğelerini barındırır. Yaşandığı devirde başkentlik yapmış olmasından dolayı bu şehire, o zamanın idarecileri yakışır eserler bırakmaya özen göstermiştir. Ayrıca daha önceden yapılan eserleri onarmışlar ve eklemeler yapmışlardır. Bunun dışında tarihin her döneminde farklı dinlere mensup kavimler tarafından el değiştirmiş olması da zengin bir dini mirasa sahip olmasına neden olmuştur. Ardanuç'ta en önemli dini yapılar olarak karşımıza üç önemli eser çıkmaktadır. Bunlar: "İskender Paşa Cami, Yeni Rabat Kilisesi ve Ança Manastırı" dır.

Bunların dışında dini yapı olarak; Aydın Köyü Yukarı Cami, Aydın Köyü Aşağı Cami, Bereket Köyü Cami, Anaçlı Cami, Bulanık Köyü Cami, İncilli Cami, Aydın Köyü Kilisesi, Gümüşhane Köyü Şapeli (Ardanuç'ta yer alan, Gümüşhane Köyü'nün içerisinde yer almaktadır. Doğu ve Güney cephesine ait duvar kalıntıları vardır. Ortaçağ'dan kaldığı tahmin edilmektedir.),³⁸⁸ Soğanlı Köyünde yer alan Penekli Şapeli adında anlaşılacağı üzere, bu köyde yer alan Penekli mevkisinden almaktadır. Ayrıca bu köyde Mekanet Şapeli bulunmakta, oda bu köyün Hasbahçe mevkisinde yer almaktadır. İki Şapelinde tahmini olarak Ortaçağ'dan kalma olduğu düşünülmektedir. Büyük oranda bu şapelleri de Bagratlılar yapmış olabilir.³⁸⁹

---

³⁸⁷Osman Aytekin, "Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması (2008)", 27. AST. III, Ankara 2010, s. 437

³⁸⁸Osman Aytekin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması (2004)", 23. AST. II, Ankara 2006, s.311

³⁸⁹Osman Aytekin, *Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması (2008)*, s. 438

1.2.1. İskender Paşa Cami

Ardanuç'ta yapılan ilk camidir. Cami Hz. Osman döneminde VII.yy'da yöreye geçici olarak hakim olan Müslüman tarafında yapılmıştır. Akkoyunlulardan sonra kullanılmaz hale gelen Cami, 1551 yılında Ardanuç Kalesi'ni fetheden Erzurum Beylerbeyi Çerkez İskender Paşa tarafından onarılmıştır. Ardanuç fatihi İskender Paşacaminin işlevini devam ettirmesi için vakıflar bırakmıştı. Caminin vakıfları bir boyahane ve altmış dükkandır. Buralardan elde edilen gelirler caminin görevlilerine ve caminin giderlerine harcanmaktaydı. Külliye olarak da ifade edilen bu yapı, cami, medrese, arasta, çeşme ve üç türbeden meydana gelmektedir. XVIII.yy'da da cami işlevini devam etmesi için Hasan Efendi isminde bir şahıs tarafından tadilattan geçirilmiştir. Özellikle caminin batı yakasında yer alan birisi kadın ikisi erkek olan türbeler dikkat çekmektedir.³⁹⁰

Bu türbelerde yatanlar ise caminin kuzeybatı alt köşesinde Hatice Hanım Türbesi³⁹¹, buranın batı köşesine eklenen Sefer Paşa³⁹² Türbesi kimisi ise Ali Paşa Türbesi demektedir. Güneye yakın kuzey cephesinde bulunan Süleyman Paşa³⁹³ Türbesi yer almaktadır. Cami günümüzde işlevini sürdürmektedir.

1.2.2. Yeni Rabat Kilisesi

Ardanuç ilçesi, Bulanık köyünde bulunan *Yeni Rahat Kilisesi* *Eni Rahat Manastır Kilisesi* adıyla da bilinmektedir. KADIROĞLU-LEUBE, 1996 yılında Gürcü mimarisi üzerine yaptığı araştırmada şunları söylemektedir: “Özgün adı bilinmeyen yapı, plan tipi, mimari özellikleri ve

---

³⁹⁰ Yaşar, Doğan, Bilgin, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, s.111, Hamit Şafakçı, “İskender Paşa ve Çevresindeki Yapılar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 47, Haziran 2017, s.11

³⁹¹Türbenin giriş kapısı üzerindeki kitabede vefât-ı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa yazısı okunmaktadır. Yusuf Paşa türbede yatan Hatice Hanım'ın kocası olabilir. Yusuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım'ın Ardanuç'taki türbeler yanında yaptırdığı mermer kitabeli bir çeşme vardır ki Hatice Hanım Çeşmesi adıyla günümüze kadar gelmiştir. Bkz. Şafakçı, *İskender Paşa ve Çevresindeki Yapılar*, s. 14-15

³⁹²Gürcü prenslerinden Bakuçar ya da Matuçar, Kanuni Sultan Süleyman nezdinde İslamiyet'i kabul etmiş ve Sefer Paşa ismini almıştır. O bölgede kumandan olarak kalan Sefer Paşa ve oğulları Yusuf ve Rüstem, Gürcü halkının İslamiyet'i kabullerinde önemli hizmetler yapmışlardır. Bir başka rivayette Türbenin giriş kapısında adı geçen kişinin Vezir Sefer Paşa (1625-1652) olduğu ve yörede yöneticilik yapan Ahıska hanedanına mensup kişilere ait olabileceği ve türbenin XVII. Yüzyıllarda yaptırılması da söz konusudur. Bkz. Şafakçı, *İskender Paşa ve Çevresindeki Yapılar*, s. 14-15; Osman Aytekin, “Artvin ili-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür VarlıklarıYüzevAraştırması (2002)”, *21. AST. I*, Ankara 2003, s. 240

³⁹³ Süleyman paşanın İskender paşanın amcası olduğu tahmin edilmektedir. İran hükümdarı Şah Tahmasb ile yapılan savaşta şehit düşmüştür. Bkz. Şafakçı, *İskender Paşa ve Çevresindeki Yapılar*, s. 16

duvar tekniğiyle X. yy. sonuna tarihlendirilebilir. Kilisedeki değişim ve eklemeler XII. Yy'ın sonu XIII. yy'ın ilk yarısına, onarımlar ise XIX. yüzyıla ait olmalıdır."³⁹⁴Yeni Rabat Manastırı Kilisesi, doğu-batı doğrultusunda dıştan 18.00x12.00 m. ölçüsünde, kubbeli yarı-serbest haç plan tipindedir.³⁹⁵Bu kilisenin içerisinde gizli yer altı tünellerinin bulunduğu ve bunların Bulanık Deresine kadar ulaştığı tahmin edilmektedir. Kilise işlevini XVI. yy sonuna kadar sürdürmüştür.³⁹⁶Köroğlu, "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması çalışmasında ise "Ardanuç'un bağlı olan Bulanık köyünün Rabat mevkinde yer aldığını bildirmektedir. Burası için Doğudan gelen kervan yollarını denetlemek için bir kale, yine bu kervanlar için bir ibadethane merkezi konumunda olduğunu belirtmektedir."³⁹⁷Belirterek bu bölgenin önemini göstermeye çalışmıştır.

1.2.3. Ança Manastırı

Ardanuç ilçesi, İncili köyünün yaklaşık bir kilometre doğusunda yer alan tarihi eser görünümünde kalıntılar mevcuttur. Bu kalıntıların Ança Manastırına ait olduğu tahmin edilmektedir. 1992 yılında büyük oranda yerle bir edildiği belirtilir. VII. yy'ın İkinci çeyreğinde Tao-Klarceti'deki diğer piskoposluk merkezlerinin liderliğini VI-VII. yy'larda gelişimini tamamlayan Ança'nın aldığını görülmektedir. Ança köyünde yer alan bu Piskoposluk zamanında küçük bir bölge olan Livani vadisinde etkili iken, IX. yy'la beraber Klarceti bölgesinin tamamının piskoposluk merkezine dönüşmüştür. Ardanuç Ortaçağda bulundu bölgenin hem başkentliğini yaptığı gibi hem de dini bir merkez konumuna da gelmiştir. D. Roma saldırılarına karşı halkın direnişine öncülük edenler başında X. yy'da Ança'da İlahi bestecisi olan Ezra Ançeli ve Saba Mtbevari gelmektedir. Gürcü tarihinde önem arz eden eserlerden biri olan Ança Manastırı, XVII. yy sonları, XVIII. yy başlarında işlevini yitirmiştir.³⁹⁸

1.2.4. Ardanuç'un Diğer Tarihi Değerleri

---

³⁹⁴ Mine Kadiroğlu-Leube, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması", "XV. AST I", Ankara 1998, s. 104

³⁹⁵ Selda Uygun, *Tao-Klarceti Bölgesi'ndeki Yeni Rabat Manastırı Kilisesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.19

³⁹⁶ Yaşar, Doğan, Bilgin, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, s. 123

³⁹⁷ Köroğlu, *1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması*, s. 372

³⁹⁸<http://www.gurcu.org/anca-fevzi-celebi-celebadze-icerigi-423.html> (Erişim Tarihi: 10.03.2015, 11.22)

Ardanuç tarihi değerleri arasında örenler, yeraltı sığınakları ve mağaralarda dikkat çekmektedir. Bunlar arasında önemlilerinden birisi Konaklı Köyü yerleşkesidir. Ardanuç ilçesine bağlı Konaklı köyünde yer almaktadır. Burada tonozlu yapılar, bunlarla organik bağları olan kare ve dikdörtgen planlı temel kalıntılar bulunmaktadır. Tahribat nedeniyle çok az bir kısmı görülebilmektedir.³⁹⁹Rızvanoğlu “*Beratlı ve Konaklı köyleri arasındaki bu yerleşkeye satkihev ören yeri olarak söylemektedir.*”⁴⁰⁰ Bu yerleşkenin dışında, Sulhan (Suluhan) yaylası yerleşkesini görmekteyiz. Ardanuç ilçesinde Kürdevan (Çadır) Dağı, batı eteğinde yer almaktadır. Yerleşkenin yayılım alanı güney yönünde olup Konaklı köyündekilere benzerliği dikkat çekicidir. Ortaçağ’a ilişkin olduğu anlaşılan yapı grupları birbirinden 30-50 m. aralıklarla inşa edilmişlerdir.⁴⁰¹

Harmanlı köyündeki Hisünet örenleri ve Naldöken Köyündeki Arevler Mevkiinde yer alan kent harebeleri, Hamurlu Köyünün Kutat Mevkiinde yer altı mahzenleri bölgenin önemli tarihi değerlerini oluşturmaktadır.⁴⁰² Özellikle Ardanuçta Eşkinar Köyünün 3 km. güneydoğusundaki bu köye ait mezrada bulunan yer altı barınakları da önemlidir. İçeriden dar girişlerle birbirine bağlı onlarca odacıktan oluşmaktadır. Bu barınakların Arap ve Selçuklu ordularının ülkeye fetih için geldiklerinde sığınak olarak kullanıldığı bilinmektedir. Tamamı kemerli olan ve semer sırtı biçiminde tavan örtüleriyle çevrili bu sığınakların benzerlerini M.Ö. 401-400 yıllarında Ksenophon haber vermektedir.⁴⁰³

Ksenophon “*Anabasis Onbinlerin Dönüşü*” adlı eserinde bu evlerden şu şekilde bahsetmektedir:

*Evler, kuyu ağzına benzer bir aralığı olan yeraltı yapılarıydı. Ama alt taraftan geniş ve ferahtı. Yük hayvanları için yapılan görüşler kazılmıştı ama insanlar buraya merdiven aracılığıyla iniyorlardı. Bu konutlarda, çok sayıda yavrularıyla birlikte keçiler, koyunlar, öküzler, horozlar ve tavuklar bulundu. Kümes hayvanları ve büyükbaş hayvanların hepsi saman ve yemle besleniyorlardı ve üstleri kapalı bir yerde yetiştiriliyorlardı. Muhteşem büyüklükte küpler içindeki arpa şaraplarının yanı sıra buğday, arpa ve sebze ambarları vardı. Çimlendirilmiş arpa taneleri içkinin içinde yüzüyordu ve içlerinde boğumları olmayan irili ufaklı kamışlar duruyordu. Susadığında, bunlardan birini ağzına alman ve şarabı emmen yeterlidir.*⁴⁰⁴

³⁹⁹ Köroğlu, 1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması, s. 373

⁴⁰⁰Rızvanoğlu, Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, s. 270

⁴⁰¹ Köroğlu, 1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması, s. 374

⁴⁰²Rızvanoğlu, Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, s. 270

⁴⁰³ Halit Özdemir, Artvin Tarihi, s. 11

⁴⁰⁴Ksenophon, *Anabasis (On Binlerin Dönüşü)*, (Çev. Sinem Ceviz), Parola Yay., İstanbul 2014, s. 170

Ardanuç İlçesi'nde, mağara olarakta bulunduğu köyden ismini alan Sakarya Köyü Mağarası'da yer almaktadır. Aytekin "Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması" adlı çalışmasında Ardanuç'ta yer alan mağaralardan bahsetmektedir, "*Artvin-Ardanuç yolunun geçtiği Ardanuç Çayı'nın hemen yanı başında, ilçe merkezine varmadan Cehennem Deresi kanyonunu geçtikten sonra, gidişe göre sağ yöndeki kayalıklarda yer almaktadır. Yaklaşık 50 m. yükseklikte ulaşılması mümkün olmayan alanda bir mağaracık ve ön tarafında taş duvar örgü dikkat çekmektedir.*"⁴⁰⁵ Ardanuç ilçesinde, Osmanlı döneminden kalma Avcılar Köyünde de yer alan Avcılar Kemer Köprüsü bir başka tarihi yapıdır. Ayrıca Ardanuç ilçesinde önemli sit alanları bulunmaktadır. Bunlar arasında I. Derece Doğal Sit Alanı olarak bilineni Cehennem Deresi Kanyonudur. Bu kanyon son yıllarda doğa sporlarıyla uğraşan turistlerin ilgisini çekmektedir. III. Derece Doğal Sit Alanı olarak bilinen Adakale bölgesi bulunmaktadır. Bu bölgenin önemiye bölgeye ait ilk yerleşimler bu bölgede gerçekleşmiştir. Ardanuç Kalesi'nin hemen altında yer almaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olan Gevhernik Kalesi bulunmaktadır.

2. FOLKLORİK DEĞERLER

2.1.El Sanatları

El sanatları, insanoğlunun varolduğundan beri temel ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya çıkmıştır. İnsanoğlu yaşadığı coğrafya ve zamanın şartlarına göre de değişkenlik gösteren bir çok el sanatları ortaya koymuştur. Günümüzdeki teknolojik gelişmeler bir çok el sanatının kaybolmasına neden olmuştur. Bu duruma rağmen buldukları coğrafyalarda kendi kültürüne özgü bir çok el sanatları ilgi görmekte ve o yörenin turizmine katkı sağlamaktadır. Bir bölgedeki el sanatları daha çok bulunduğu coğrafyadaki ürünlerden ortaya çıktığı için, o bölgenin kültürü, tarihi, coğrafi özellikleri gibi birçok konuda bizleri bilgi sahibi yapmaktadır. Bu yüzden kültür değerleri bakımından el sanatları önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Ardanuç ilçesinde de dünden bugüne yaşayan birçok el sanatı bulunmaktadır.

Bunlardan bazıları;

---

⁴⁰⁵Osman Aytekin, *Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması* (2008), s. 440

Hasır, daha çok bu yörede mısırın yetişmediği dağ köylerinde görülür. Hasırın hammaddesi ise çil adı verilen bir metreye kadar uzayan otlardır. *Yün cecimi*, Ardanuç'ta yer alan bu el sanatı Anadolu'da bir çok yörede değişik adlar ile anılmaktadır. Hayvandan alınan yünler yıkanıp ayrıştırılarak ele dolanır. Sonrasında çıkırık adı verilen bir alet ile kalın bir ipe döndürülür. Bu iplerden giyecekler yapılır. Bu yapılan işlemde boya kullanmadan ham hali ile elde edilen ürüne *Yün Cecimi* denir. Ayrıca tezgahlarda *Carbağ* (Belbağı), *Çaput cecimi*, *Yün Çorap Örmecilik*, *Yöresel Kilim Örne* vb. ürünler de dokunmaktadır.⁴⁰⁶

Bunların yanı sıra gündelik yaşamda metalden ve ahşaptan kullanılan birçok ürün üretilmektedir. Bunlardan bazılarında şunlardır; *formalı/fırınlı soba*, Bu sobalarda daha çok tepsiyle ekmek pişirme işlemi gerçekleştirilir. Ayrıca kazma, bıçak, çapa ve ona benzer toprağı işleme ve gündelik hayatta kullanılan aletler yapılmaktadır. Bunların yanında tarım ve hayvancılık işlerinde kullanılmak üzere kızaklar yapılır. Bu kızaklarda eşyaların taşınması işlemi daha kolay olmaktadır. *Çinol* gibi malzemeler yaş fındık, kayın (huş) veya çınav (üvez) ağacının kök çubukları bükülerek halka şeklinde örülür. *Bedevra*, ahşap çatı örtüsüdür.⁴⁰⁷

2.2.Yemek Kültürü

Ardanuç çok çeşitli yemek kültürü sahiptir. Ardanuç ilçesinin fasulyesi meşhurdur. Bölgede bu sebzenin adı *lobiyadır*. Taze lobyanın kurutulup yapılan yemeğine de *puçoko* derler. Bölgenin geleneksel yemeğidir. Ekmekler Ardanuç ve çevresinde topraktan yapılan *pileki* de pişirilir.⁴⁰⁸ Ayran, Tutmaç, Pütürük, Çınçar Pütürük adı verilen yöreye özgü çorbalar yapılmaktadır. Ardanuçlular yaz ve kış olmak üzere bir çok ürün hazırlarlar. Bunlar arasında; *Dink* (*dibek*) *dövmek*, *Pekmez*, *Pestil*, *Küme*, *Ekşi* (*Kızılıklık pestili*), *Koruk*, *Mürebbe*, *Kızılıklık reçeli*, *Kak*, *Erik açması*, *Furuç*, *Sarol ekşisi*, *Puçuko*, *Konserve*, *Dutkurusu*, *Kuş burnu*, *Makval* (*Böğürtlen*) *reçeli*, *Ceviz*, *Kabak*, *Asma yaprağı*, *Kartopi* (*Patates*) bulunmaktadır. Ardanuç'ta mısır unu ekmeğine *cadi* adı verilmektedir. Bu ekmeğin çeşitleri söz konusu olup bir çok şekilde yenilir. Örneğin üzerine dökülen yağ ile yenmesi meşhurdur. Bu haline *Dögmaç* denir. Mısırlar, değirmende undan kaba bir şekilde öğütülür, suda pişirilir, tepsiye dökülür, birmiktar süt katılarak yenir. Buna *haşıl*

⁴⁰⁶Ülkü Önal, "Ardanuç'ta El Sanatları", *Bizim Ahıska Dergisi*, S. 19, Ankara 2010, s. 49-52

⁴⁰⁷ Önal, *Ardanuç'ta El Sanatları*, s. 49-52

⁴⁰⁸Ülkü Önal, "Artvin Mutfak Kültürü ve Mutfak Araçları", *Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 5, Trabzon 2016, s. 73

adı verilir. Ayran ve yağla da yenir. Genel olarak süt mamullerine *ağarti* denir. Çeçil peyniri, lor peyniri de Ardanuç çorbalarının vazgeçilmez besinkaynağıdır.⁴⁰⁹

2.3. Festival ve Şenlikler

Ardanuç ilçesinin tanıtımı açısından festival ve şenlikler önemli bir yer tutmaktadır. Bu festival ve şenlikler, ilçe tanıtımının yanı sıra kültürel değerlerin aktarımı, insanların birbiriyle kaynaşması, sosyal hayatın farklı yönlerinin ortaya konması ve tatil seçeneklerinden biri olarak değerlendirilmesi açısından önemlidir. İlçenin geleneksel kültürünü yansıtan büyük-küçük çok sayıda festivaller yapılmaktadır. Bunların bazıları şunlardır:

Aydın Köyü Söğütdüzü Yayla şenlikleri ve Karakucak Güreşleri Şenliği: Temmuz ayının birinci hafta sonu yapılan bu şenlik, Ardanuç'un Aydın Köyü muhtarlığı tarafından organize edilmektedir. *Ardanuç Efkarı Âşıklar ve Çurispil şenliği ve Karakucak Güreşleri Şenliği:* Temmuz ayının 3 hafta sonu düzenlenen bu şenlik, Ardanuç Belediye başkanlığı tarafından organize edilmektedir. Bu şenlik Çurispil yaylasında düzenlenmektedir.

Dalahet Yayla Şenlikleri ve Karakucak Güreşleri Şenliği: Ağustos ayının ilk hafta sonu yapılan bu şenlik, Ardanuç Bereket Köyü muhtarlığı tarafından organize edilmektedir.⁴¹⁰

Bulanık Köyü Soçluk Yayla Festivali: Bulanık Köyü Muhtarlığı ve Bulanık Köyü Derneği organizesinde ağustosun son haftası düzenlenmektedir.

Kutlu Köyü Kale ve Yayla Festivali: Kutlu Köyü Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği tarafından organize ağustosun ilk haftasında düzenlenmektedir.

Bu festivallerin dışında Ardanuç'da Karagöl Kaymaklı Festivali: Sıla Özlemi Irmaklar Su Festivali, Lori Yaylası Festivali gibi festival ve şenlikler bulunmaktadır.

---

⁴⁰⁹Ülkü Önal, "Ardanuç'ta Kış Hazırlıkları", *Bizim Ahıska Dergisi*, S. 16, Ankara 2009, s. 33-37

⁴¹⁰Aydın Tüfekçioğlu, Ahmet İskender, Tülay Cengiz, *Artvin İl Gelişme Planı (Turizm Sektörü Raporu)*, Artvin 2005 s. 29-31

SONUÇ

Ardanuç, günümüzde Karadeniz Bölgesinin doğu bölümünde yer alan Artvin ili sınırları içerisinde küçük bir Anadolu kentimizdir. Coğrafi konumu, bitki örtüsü çeşitliliği, kültürel öğeleri ve tarihiyle bizleri araştırılması önem arz eden kentlerimizden olduğunu göstermektedir. Yüzyıllar boyunca Kafkasya ile Anadolu arasındaki geçişi sağlayan kentlerimizden birisi olmuştur. Bu özelliğinden dolayı yüzyıllardır, birçok kavmin istilasına maruz kalmıştır. Bu istilalar Ardanuç ve onu içerisine alan bölgenin değişik adlar ile anılmasını sağlamıştır. Bulunduğu bölgeye, Klarceti, Katarza, Kalarzen, Chorzene vb. isimler verilmiştir. Ardanuç'a ise İldumuşa, Ardenoudj, Ardanautzion, Ardan-uçtu vb. isimlerin verildiğini görmekteyiz.

Tunç çağında bu bölge ve çevresinde yaşamın olduğuna ortaya çıkan tarihi eserler ile kendini göstermektedir. Bu bölgenin yoğun yaşanan Kafkas-Anadolu göçleri esnasında Hurri adlı kavmin istilasına uğradığını düşünülmektedir. Bölgenin adı ise ilk kez Urartular tarafından anılmaktadır. Klarceti bölgesinin bir parçası olarak karşımıza çıkan kenti, kuzey yayılımı esnasında görmekteyiz. Ururtuların ekonomik ihtiyaçları nedeniyle yaptığı bu seferler esnasında Katarza adını verdikleri bölgeyi yağma ederek ganimet elde ettikleri görülmektedir. Sırası ile Kimmer, İskit, Pers, İskender, Selevikos, Part İmparatorluklarının istilalarına maruz kalmışlardır. Roma İmparatorluğu devrinde Genaral Pompeus ve Pontus Kralı VI. Mithradates mücadelesinde istila edilen yerler arasındadır.

Bölge Genaral Pompeus ve Pontus Kralı VI. Mithradates mücadelesinin ardından bu kez de D. Roma-Sasani hakimiyet mücadelesinde karşımıza çıkmaktadır. İki büyük imparatorluğun mücadeleleri esnasında bölge sürekli el değiştirmiştir. Bu güçler bölgeyi birbirlerine karşı tampon olarak kullanmışlardır. Bizans'ın özellikle doğu sınırını korumasının yanında Sasanilerin Karadeniz ile bağıını koparması açısından da bölgenin önemi bir kat daha arttığı anlaşılmaktadır. Bu mücadele esnasında VII. Yüzyılın ortalarından itibaren bölge İslam akınlarına maruz kalmıştır. Halifeler devrinde ganimet elde edilmek için yapılan akınlar söz konusu iken, Emevi ve Abbasi devirlerinde bölgeye hâkim olmak için akınlar yapılmaktadır.

Pers Kralı Darius'un ülkesini satraplıklara ayırmış ve başlarına da birer satrap atamıştır. Bu satrap ise bulunduğu bölgenin ileri gelen yöneticilerini başa getirerek halkın tepkisini çekmemeye özen göstermiştir. Bulduğu bölgede halkın gelenek ve göreneklerini dikkat etmiştir. Darius'la başlayan bu anlayış Emevi ve Abbasi devrinde de devam etmiştir. Fethettikleri yerlere halkın istediği kralları atayıp, kendilerini ait vasal krallıkları ortaya çıkarmışlardır. Bu sayede halk kendi kralları tarafından yönetildiğini düşünmektedir. Vasil olan kral ise bağlı bulunduğu devletin iktisadi, siyasi, sosyal taleplerini yerine getirmekle yükümlüdür.

Bu vasil krallardan olan Bagratlılar Abbasiler devrinde iki kola ayrılmışlardır. Bunlardan bir tanesi Ani-Kars Bagratlıları diğeri ise Ardahan-Artvin Bagratlıları'dır. Tez konumuz olan Ardanuç'un hakimi Ardahan-Artvin Bagratlılarıdır. İlerleyen yıllarca Gürcü Krallığı'nın varisleri olan bu kol Büyük Aşot devrinde Ardanuç'u Klarjeti'nin başkenti yapmıştır. Onun devrinde Ardanuç kenti ticaret rotalarının uğrak yeri haline gelerek zenginleşmiştir.

Abbasilerin zayıflaması ile bölgedeki vasal krallıklar daha serbest hareket etmeye başlamışlardır. Bu defa da doğudan gelen Selçuklu Türkleri Anadolu'yu keşfetmek amacı ile akınlar yapmışlardır. Bu akınları Tuğrul Bey, Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'ın fetihleri izlemiştir. Özellikle bölgede bulunan Müslüman vasallıklar için bu fetihler sevinç ile karşılanmıştır. Ancak bölgenin diğeri krallıkları olan Ermeni ve Ardanuç hakimi Gürcüler tarafından hoş karşılanmamıştır.

Sultan Melikşah 20 Kasım 1092 yılında öldü. Onun ölmesinin ardından taht kavgaları Ardanuç'u içine alan Klarjeti topraklarının kaderini değiştirmiştir. Ardanuç kenti ise, bu devirde Gürcülerin hâkimiyetindeydi. Gürcü Kralı IV. Davit'in başa geçmesi ile bölgedeki mücadele Gürcülerin lehine gelişmeye başlamıştır. Bunda en önemli etken ise yine bir Türk kavmi olan Kıpçaklardır. Kuzeyde baskılara maruz kalan Kıpçaklar, Kral Davit'in daveti ile Gürcü krallığında iskan edilmişlerdir. Uzun yıllar akınlara maruz kalan Klarjeti bölgesi ve Gürcü krallığı yok olan insan ihtiyacını bu şekilde karşılayabilecek, sınırlarını koruyacak ve yeni fetihler yapabilecekti. Bu açıdan bakıldığında Sultan Melikşah'tan sonra Irak Selçukluları Gürcüler ile mücadeleye girmiştir. Bu mücadele esnasında hem kazanımları olduğu gibi hem de kayıpları gerçekleşmiştir. Bu kayıplardaki en önemli faktör ise Kıpçak Türkleri'nin savaşçı özelliğidir. Bu da bize bölgede hâkimiyet için Türk'ün Türk'e karşı mücadelesini göstermektedir.

Ardanuç'u içine alan Klarceti bölgesi, Gürcü egemenliğinde Anadolu Selçuklu ile mücadeleleri de sürmüştür. II. Kılıç Arslan devrinde Bizans'a yardım şeklinde gerçekleşse de Rükneddin Süleymanşah devrinde mücadeleye dönüşmüş ve Gürcü krallığının kazanımları ile son bulmuştur. İlerleyen yıllarda ortaya çıkan Moğol tehlikesine karşı iki kavim anlaşmak yoluna gitmiş hatta bu durum evliliklere de yansımıştır. Moğollar ile beraber bölgenin kaderi tekrar değişmiş, istilalar ve yağma kendini göstermiştir. Moğollar bölgeyi valilere emanet ederek yönetmeyi tercih etmişlerdir.

Ardanuç kenti ilkçağdan ortaçağ boyunca birçok kavimin egemenliğinde kalmıştır. Özellikle de bölgesinde Ardahan-Artvin Bagratlıları kolu ile beraber önemi artmıştır. Gürcülerin ilk olarak başkenti Kutaisi'ye ardından Tiflis'e taşınmasına kadar bölgenin önemli kentlerinden olmayı sürdürmüştür. Ardanuç sınırlarımıza komşu olan bir ulusun atalarının (Gürcüler) başkentliğini yapmış ender şehirlerimizden birisidir.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- AĞALDAĞ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 433-455.
- AHMED BİN MAHMUD, *Selçuk-Nâme I*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977.
- AKDOĞAN, Rukiye, “Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar”, *VITA Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, (Editörler: Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker), Ege Yayınları, İstanbul 2007, s.27-36.
- AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milletini Tarihi*, (Çev. Hrand D. Anreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013.
- ALASANİA, Guili, “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1398-1407.
- ALBAYRAK, Leman, *Aşağırmak Köyünün Coğrafi Etütü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014.
- ALPTEKİN, Çoşkun, “Türkiye Selçukluları”, *DGBİT*, (İlmi Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- APAK, Adem, “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S.2, Bursa 2009, s. 95-122.

ARSLAN, Murat, “Kolkhis Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 97, İstanbul 2000, s. 26-40.

....., *Mithradates VI Eurpator: Romanın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.

ARSLANOĞLU, İbrahim, “Kültür ve Meseniyet Kavramları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 15, Ankara 2000, s. 243-255.

AŞAR Dilek, DOĞAN Sevnur, BİLGİN Muhammet, *Artvin Valiliği Kültür Envanteri 2012*, (Koordinatörler: Mehmet Uğur Arslan, Hüseyin Ateş), ÖNCÜ Basımevi, Ankara 2012.

ATEŞ, Erhan, “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 60, Ankara 2016, s. 73-96.

AVCI, Casim, “Emeviler Döneminde Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik İlişkiler”, *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam, 2-4 Kasım 2010)*, (Ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012, s. 89-100.

AYAN, Ergin, “Selçuklu-Kıpçak İlişkileri”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, Sakarya 2009, s. 105-127.

AYDIN, Mustafa, “Tiflis”, *DİA*, C. 41, Ankara 2012, s. 150-153.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihan, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

AYTEKİN, Osman, *Artvindeki Mimari Eserler I*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Van 1996.

....., “Artvin-Yusufeli’nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı, Tarih Mağaradan Aydınlanacak” *Tarih ve Medeniyet*, S. 61, İstanbul 1999, s. 70-72.

....., “Artvin ili-Çoruh Vadisi’ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması 2002”, *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara 2003, s. 235-250.

.....,“Artvin İli-Çoruh Vadisi’ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması 2004”, 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C.II, Ankara 2006, s. 309-322.

....., “Artvin-Erzurum İlleri Çoruh Vadisi’ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması 2008”, 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. III, Ankara 2010, s. 435-446.

BAILLY, Augeste, *Bizans Tarihi*, C. I, (Çev. Haluk Şaman), Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990.

....., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (Hazırlayan: Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

BEDİRHAN, Yaşar, “Ortaçağ’da Kafkasya’da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Konya 2000, s. 149-158.

....., “Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya Ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri”, *Turkish Studies*, C. IX, S. 4, Ankara 2014, s. 159-185.

BELLİ, Oktay, “Urartular” *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. I, Görsel Yayınlar, İstanbul 1982.

....., “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2000, s. 371-378.

BERDZNEŞVILI Nikoloz-CANAŞIA Simon, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınları, İstanbul 1997.

BİLİCİ, Ziya Kenan, “Ardanuç-Gevhernik Kalesi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim*, Dr.A. Mine Kadiroğlu’na Armağan, (Editörler: A.C.Erel-B.İşler-N.Peker-G.Sağır), Ankara 2011, s. 135-158.

BİTTEL, Kurt, “Artvin’de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S. I, İstanbul 1933, s. 150-156.

BOZAN, Oktay, “Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları”, *İSTEM*, S. 22, Konya 2013, s. 23-41.

....., “Emeviler Döneminde Müslüman-Hazar İlişkileri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Diyarbakır 2014, s. 106-127.

....., “Emeviler Devrinde Arap-Ermeni İlişkileri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, Diyarbakır 2014, s. 47-87.

BROSSET, Marie Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Not ve Yayın Erdoğan Merçil), TTK Yayınları, Ankara 2003.

BURNEY, Charles, *Historical Distionary of the Hittites*, The Scarecrow Press, Oxford 2004.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza , “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamara”, *KAREN*, C. 3, S.4, Trabzon 2017, s. 31-46.

....., “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *KAREN*, C. 4, S. 6, Trabzon 2018, s. 267-282.

ÇAKMAK, Mehmet Ali “Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 11430-1447.

CEYLAN, Alparslan, “Doğu Anadolu’da İlk Türk İzleri”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. I Ankara 2006, s. 215-226.

ÇİLOĞLU, Fahrettin, *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De Administrandon Imperio*, (Greek Ed. GY. Moravcsik, Eng. Trans. R.J.H. Jenkins, Türkçe Çev. Tolga Koçyıldır), Washington 1967.

ÇOĞ, Mehmet, “İslam İdaresinde Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 21-47.

....., “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Turkish Studies*, C. 2, S.2, Ankara 2007, s. 150-160.

....., “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 19, Trabzon 2015, s. 57-74.

ÇOŞKUN, Derya, “XII. Yüzyıl Ortalarında Ani’de Siyasi İki İsyan; Ermeni Papazları”, *Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 306-312.

ÇUBUKÇU, Asri, Habîb b. Mesleme, *DİA*, C. 14, Ankara 1996, s. 372-373.

ÇUBUKÇU, Asri, “İyâz b.Ganm”, *DİA*, C.23, Ankara 2001, s. 498-499.

DARYAEE, Touraj, *Sasanian Persia the Rise and Fall of an Empire*, LB Tauris&CoLtd Publications, Newyork 2009.

DEMİR, Muzaffer-KEÇİŞ, Murat, “Nisibis at the border of Romans and Sasanians between the third and fifth centuries AD”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 36, S. 62, Ankara 2017, s. 1-30.

DEMİRCİ, Mustafa, “Abbasîler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. y.y.)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, Konya 2011, s.109-124.

DEMİREL, Serkan, “A Contribution to Localization of Azzi-Hayaša Mentioned in Hittite Cuneiform Texts”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, C. 11, S. 1, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s. 97-110.

D’OHSSON, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi*, (Çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

DOĞAN, İsmail, “Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası”, *TDK Yayınları Türk Dili Araştırma Yıllığı, Belleten 2000*, Ankara 2001, s. 151-173.

DÖNMEZ, Şevket, *Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası'na Büyük Göçü*, Anadolu Öntarih Yayınları, İstanbul 2016.

DROYSEN, *Büyük İskender Tarihi*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Dharma Yayınları, İstanbul 2007.

DURAN, Muzaffer, "Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Isparta 2015, s. 31-86.

DURMUŞ, İlhami, "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilig*, S. 4, Ankara 1997, s. 49-53.

....., *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri, Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

EĞİLMEZ, Savaş, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 705-712.

EL-BELAZURİ, *Fütühu'l Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2003.

ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçay Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2004.

ELİYARLI, Süleyman (Redaktor), *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870 Yıllara Kadar*, Çırağ Neşriyat, Bakü 2009.

EMİR, Osman, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

....., "Eskiçağ'da Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Jeopolitik Önemi", *Karadeniz İnceleme Dergisi*, C. 13, S. 13, Trabzon 2012, s. 9-26.

EMİR TİMUR, *Timur'un Günlüğü (Tüzükât-ı Timur)*, (Hazırlayanlar: Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan), İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

ESER, Mithat, “İlk Dönem İslam Tarihinde Muş ve Çevresi”, *İSTEM*, S. 22, Konya 2013, s. 43-67.

EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, C. II, (Yayına Hazırlayanlar: Yücel DAĞLI-Seyit Ali KAHRAMAN),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

FAYDA, Mustafa, “Ceracime”, *DİA*, C. 7, Ankara 1993, s. 389-390.

GHAZAR P'ARPEC'İS, *History of the Armenians*, (Çev. Robert Bedrosian), Newyork 1985

GHAZARYAN, Robert P., *The Development Of The Armenian Statehood: Kingdom Of Hayasa (XIV-XIII Centuries BC)*, *Fundamental Armenology*, S. 1, Yeveran 2015.

GHEVOND, Ghevond's History, (Çev. Robert Bedrosian), New Jersey 2006.

GENÇ, Özlem, “II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkisi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 45, Elazığ 2016, s. 247-256.

GARSTANG, Jonh-GURNEY, O.R., *The Geography of theHittite Empire*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 1959.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul1968.

GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

....., “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1277-1334.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980

GURNEY, O.R., “Anatolia 1600-1380 B.C.” *The Cambridge Antcient History II, Part I*, (Ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N.G.L. Hammond, E. Sollberger), Cambridge Üniversity Press, Cambridge 2008, s. 659-682.

GÜMÜŞ, Nebi, “Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÜNALTAY, Şemsettin, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1987.

GÜRBÜZ, Osman, “Boğa El-Kebir Ermeniye Seferi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Erzurum 2003, s. 233-250.

HASPOLAT, Kenan, “Hükümdarlar, Paşalar ve Beyler Kenti Diyarbakır”, *Diyarbakır Sempozyumu*, TDV Yayınevi, Ankara 2010 s. 233-313.

HEAD, Duncan, *The Achaemend Persian Army*, Montvent Publications, Stockport 1992.

HEREDOTOS, *Heredot Tarihi*, (Çev. M. Özmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

IŞIKLI, Mehmet, “M.Ö. I. Binyılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Diauehi Krallığı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Erzurum 2000, s. 49-72.

....., “Urartu Devletinin Kuzey Yayılım Sürecinde Aras Vadisi”, *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 3-23.

İbnu'l ESİR, *El Kamil Fit Tarih*, C. III, (Çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1960.

....., *El Kâmil Fi't-Tarih*, C. V, (Çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1960.

....., *El Kâmil Fi't-Tarih*, C. X, (Çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1960.

İLHAN, Ali - ÇELİK, M. Ali - GÜLERSOY, Ali Ekber, GÜMÜŞ Nevzat, “Cehennem Deresi Kanyonu’nun (Ardanuç, Artvin) Ekoturizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi ve Planlama Önerileri” *Turkish Studies*, C.12, S. 3, Ankara 2017, s. 309-340.

İPEK, Ali, “İlk İslâmî Dönemde Ermeniler” *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 1-7.

....., “Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 49-59.

....., “Sâcoğulları”, *DİA*, C. 35, Ankara 2008, s. 364-366.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

KAÇAR, Turhan, “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar M.S. 226-363 Emperyal İdoloji ve Kriz”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 47, İstanbul 2008, s. 1-22.

KADİROĞLU, Mine-İŞLER, Bülent, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2010.

KAFALI, Mustafa, “Anadolu'nun Fethi Ve Türkleşmesi”, *Genel Türk Tarihi (Ortaçağ)*, (Ed. Hasan Celal Güzel- Ali Birinci), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

....., *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müşteşarlığı Kültür Yayınları, I. Baskı, Ankara 1972.

....., *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melihşah*, Başbakanlık Kültür Müşteşarlığı Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1973.

KAPTAN, Ergun, “Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu”, *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, S. 89 Ankara1977, s. 90-94.

KARAMANLI, Hüsamettin M, “Gürcistan mad.” *DİA*, C.14, Ankara 1996, s. 311-313.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lugati't Türk*, C. III, (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara 1999.

KAVAK, Emine BİLGİÇ, *Doğu Roma İmparatoru Iustinianus ve Sasani İmparatoru Hüsrev Anuşirvan'ın Doğu Akdeniz Politikalarının Karşılaştırılması*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2018.

KAVRELİŞVİLİ, Roin, “Gürcistan Kralı IV. DavitAğmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. Yy.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Bildirileri*, (Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü), TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 20-24.

KAYA, Abdullah, “Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 59, Erzurum 2014, s. 211-232.

KAYA, Mehmet Ali, “Büyük İskender'in Halefleri (Diodokhoi): Savaş ve Siyaset (M.Ö. 323-306)”, *Ömer Çapar'a Armağan*, (Ed. T. YİĞİT, M.A. Kaya, A. Sina), Hell Yayıncılık, Ankara 2012, s. 177-202.

....., “Anadolu'da Roma Egemenliği (M.Ö. 205-25)” *Doğu Batı Dergisi*, S. 49, İstanbul 2009, s. 195-233.

KAYA, Selim, “II. Süleymanşah”, *DİA*, C. 38, Ankara 2010, s. 105-107.

KAYHAN, Hüseyin, “Irak Selçukluları (1120-1194)”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1275-1285.

....., “Meraga Atebeyi, Aksungurlular (1116-1209)”, *Kafkaslar Özel Sayısı II*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2015, s. 314-322.

..... “Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1389-1399.

.....“Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası Ve Gürcü Krallığı”,
VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, s.
195-217.

KILDIROĞLU, Mehmet, “Gürcü Kaynağı Kartlis Chovreba’da Ardahan Adı ve Ardahan’la ilgili
Bilgiler”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S.37 Ankara 2018, s.76-89.

KIRKPINAR, Mahmut, “Mütevekkil-Alellah” *DİA*, C. 32, Ankara 2006, s. 212-213.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

....., *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982.

....., *Yukarı- Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Basımevi, Ankara
1992.

KIZTANIR, Dilek, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018.

KOÇ, Abdülkadir, “Bun-Türkler”, *BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi*, S. 24, Prizren 2016, s. 27-
34.

KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967.

KOYUNCU, Mevlüt, “İlk İslam Fetihleri Döneminde El Cezire Bölgesine İslamlaşma Süreci” *S.Ü.
Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Sakarya 2008, s. 131-140.

....., “Müslüman Arapların İslam’ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye İle Olan
Münasebetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK
Yayınları, Ankara 2014, s. 9-20.

KÖKTEN, İsmail Kılıç, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten*, C. VII, S. 27
TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 601-613.

....., “Orta, Doğu, Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”,
Belleten, C. VIII, S. 32, TTK Basımevi, Ankara 1944, s. 659-689.

KÖROĞLU, Kemalettin “1995 Artvin- Ardahan İlleri Yüzey Araştırmaları”, *XIV. Araştırma Toplantısı*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 369-396.

....., “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara 1998, s. 127-156.

....., “Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası” *Belleten*, C. LXIV, S. 241, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 717-757.

KÖSE, Bayram Arif, “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Samsun 2015, s. 485-498.

....., *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İdeal-Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2017.

....., “İlk Müslüman Hakimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi Kafkasya Özel Sayısı*, Sakarya 2017, s. 297-342.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. I, TTK Yayınları, III. Baskı, Ankara 2000.

....., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, I. Baskı, İstanbul 1976.

....., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III TTK Yayınları, IV. Baskı, Ankara 2001.

KSENOFON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1984.

KSENOFON, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Sinem Ceviz), Parola Yayınlar, İstanbul 2014.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972.

KURT, Mehmet, “Yeni Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası” *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 1, Elazığ 2009, s.1-18.

KÜÇÜK, Cevdet, “Erzurum”, *DİA*, C. 11, Ankara 1995, s. 321-329.

KÜRKCÜOĞLU, Erol, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007. ...., “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50, Erzurum 2013, s. 115-142.

KÜTÜK, Ahmet, “İmparator I. Justinianos’un İlk Yıllarında Bizans İmparatorluğu’nun Mezopotamya Sınırı”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 18, İzmir 2014, s. 141-164.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “LalaMustafaPaşa”, *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 73-74.

LANG, David Marshall, *Gürcüler (Eski Halklar ve Ülkeler)*, (çev. Neşenur Domaniç), Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997.

LENDERİNG, Jona, *Büyük İskender*, (çev. Burak Sengir), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

LEUBE, Mine KADİROĞLU, “Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1996 Yılı Yüzey Araştırması” *XV Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara 1998, s. 97-125.

MAKSYMİUK, Katarzyna, *Geography of Roman-Iranian Wars*, Siedlce 2015.

MAKSYMİUK, Katarzyna, SYVÄNNE Ilkka, *The Military History of the Third Century Iran*, Scientific Publishing House of Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Siedlce 2018.

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Basımevi, 7. Baskı, Ankara 1999.

MANTRAN, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi VII-XII Yüzyıllar*, (çev. İsmet KAYAOĞLU), AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara-1981.

- MERÇİL, Erdoğan, “Emir Savtegin”, *Tarih İnceleme Dergisi*, S. 6, İstanbul 1975, s. 63-74.
- ....., “İldenizliler”, *DGBİT*, (İlmi Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C. VIII Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- ....., “Türkiye Selçukluları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çicek), C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 863-906.
- ....., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, 8. Baskı, İstanbul 2013.
- METİN, Hüseyin-LAMBA Mustafa, “Hititlerden Roma İmparatorluğu’na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı” *Uluslararası yönetim ve İşletme Dergisi*, C. 12, Zonguldak 2016, s. 155-175.
- MORKOT, Robert, *Historical Atlas of Ancient Greece*, Penguin Books, Exeter 1996.
- MOVSİSYAN, Artak, *Ermeni Tarihi (Özet Kitap)*, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, (Çev. Marta Minasyan), Yeveran 2017.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Derbend”, *DİA*, C. 9 Ankara 1994, s. 164-166.
- MURAT, Leyla, “Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi”, *Türkiye’de Sosyal Bilimler Gelişmesi ve DTCF Sempozyumu Bildirgesi*, Ankara 1998, s. 175-188.
- NORWİCH, John Julius, *Bizans II Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)*, (Çev. Selen Hırçın Riegel) Kabalcı Yayınevi, I. Baskı, İstanbul 2012.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- OZAN, Ali, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı Nedenler ve Sonuçlar”, *Arkeoloji Dergisi*, C. VIII, S. 2, İzmir 2006, s. 33-46.
- ÖNAL, Ülkü, “Ardanuç’ta Kış Hazırlıkları”, *Bizim Ahıska Dergisi*, S.16, Ankara 2009, s.34-37.

....., “Ardanuç ve Çevresinde Efsaneler-İnanmalar”, *Bizim Ahıska Dergisi*, S. 18 Ankara 2010, s. 48-49.

....., “Ardanuç’ta El Sanatları”, *Bizim Ahıska Dergisi*, S. 19, Ankara 2010, s. 49-52.

“....., “Artvin Mutfak Kültürü ve Mutfak Araçları”, *Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 5, Trabzon 2016, s.73-80.

ÖNKAL, Ahmet, “Abdurrahman b. Rebâ”, *DİA*, C. 4, Ankara 1991, s. 483-484.

ÖNGÜL, Ali, “Saltuklular”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.792-809.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Arran”, *DİA*, C.11, Ankara 1991, s. 394-395.

....., “Berkyaruk Mad.”, *DİA*, C. 5, Ankara 1992, s. 514-515.

....., “Saltuklular”, *DGBİT*, (İlmi Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız), C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

....., “II. Kılıç Arslan Mad.”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 399-401.

ÖZCAN, Abdülkadir, “İskender Paşa”, *DİA*, C. 22, Ankara 2000, s.565-566.

ÖZDEMİR, Halit, *Artvin Tarihi*, Egem Matbaacılık, Artvin 2001.

ÖZDER, M. Adil, “Ardanuç Kalesi ve Nazar ile İlgili Bir Efsane”, *Türk Folklor Araştırması Dergisi*, C. 12, S. 235, İstanbul 1969, s. 5200.

....., “Ardanuç-Gevhernik Kalesi Üstüne Bir Başka Efsane ”*Türk Folklor Araştırması Dergisi*, C. 12, S. 237, İstanbul 1969, s. 5270.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, C. 30, Ankara 2005, s. 225-229.

ÖZGÜL, Özgül-CEYLAH, Nezahat, “Eskiçağ’da Kafkasya Geçitleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 13, (2017), s. 24-62.

ÖZMENLİ, Mehmet, “Armenia’da Derebeylik ve Karin Savaşı”, *AÜ Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 40, Erzurum 2008, s. 97-104.

....., *Ortaçağ’da Şüregel (Şirak)’in Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum-2008.

....., “Armenia’da Arsaklar ve Kamsarakanlar”, *Yeni Türkiye Dergisi (Ermeni Meselesi Özel Sayısı-I)*, S. 60, (Eylül-Aralık 2014), s. 1-14

P’AWSTOS BUZANDAC’I’S, *History of Armenia*, (çev. Robert Bedresion), Newyork 1981.

PAYDAŞ, Kemal, “Timur’un Gürcistan Seferi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 1, Elazığ 2006, s. 419-437.

PAYNE, Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, (Çev. Zeynep Rona), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

PINARCIK, Pınar, “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, İzmir 2012, s. 459-482

....., *Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

RAWLINSON, George, *Parthia*, T. Fisher Unwin, London 1893.

REŞİDÜ'D-DİN FAZLULLAH, *Cami'ü't Tevarih Selcuklu Devleti*, (Çev. Erhan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

REAZAEI, Iman S, “V.-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri” *İraniyat Dergisi*, S. 1, Ankara 2016, s. 18-31.

RIZVANOĞLU, Mehmet Tuncer, *Adranuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003.

....., “Merkezi Yaylalara Bir Örnek; Bilbilan Yaylası”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 22, S. 38, Erzurum 2017, s. 87-110.

Ruthven, Malise-NANJİ, Azim, *Historical Atlas of Islam*, Harvard University Press, (2004).

SAĞIR, Güner, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, (Ed. Metin Hülagu), C. II, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 183-205.

SARIKAYA, Sevgi, “Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi” *CERDUS Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, C. IV, Antalya 2016, s. 75-90.

SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin AKSOY), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

SAN, Oya, *Urartu Krallığı'nın Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1994.

SEBEOS, Sebeos History, (Çev. Robert Bedrosian), New York, 1985

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 1983.

....., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1987.

....., *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

....., *Anadolu Fatihî Kutalmış oğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

SEVİM, Ali-YÜCEL, Yaşar, *Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar 1018-1300)*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1990.

SEVİM, Ali-MERÇİL, ERDOĞAN, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

SEVİN, Veli, “Yusufeli Kaleleri” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 33, Erzurum 2007, s. 199-216.

SOLMAZ, Gürsoy, *Ortaçağ'da Erzurum Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2000.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare Ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011.

STRABON, *The Geography of Strabo*, XI. Kitap, (İngilizce Tercümesi, Horace Leonard Jones), Londra 1961.

SUBAŞI, Ömer, “Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetler”, *Turkish Studies*, C. 5, S. 3, Ankara 2010, s. 1827-1859.

....., “Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 44, Erzurum 2010, s. 247-270.

....., “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 12, Serander Yayınevi, Trabzon 2012, s. 9-24.

....., “Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Artvin”, *Turkish Studies*, C. 7, S. 3, Ankara 2012, s. 2329-2351.

....., “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, Erzurum 2013, s. 323-342.

....., “XI. Yüzyılda Tao-Kıarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti”, *Turkish Studies*, C. 8, S. 5, Ankara 2013, s. 705-731.

....., *Gürcü- Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015.

....., “Gürcü-Moğol İlişkisi ve Anadolu’nun İşgali (1220-1250)”, *Uluslararası Malazgirt’ten Osmanlı’ya Selçuklu Sempozyumu Bildiriler*, (Ed. Mustafa Eğilmez, Fahri Maden, Sibel Kundakçı), Kastamonu 2017, s. 455-472.

SÜMBÜLLÜ, Hasan Tahsin, *Âşıkların Telinden Sümmani Türküleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devri Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

....., “I. Alaadin mad.”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 358-359.

ŞAFAKÇI, Hamit, “İskender Paşa ve Çevresindeki Yapılar”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 47, Ankara 2017, s. 9-24.

TANERİ, Aydın, *Harezmşahlar*, TDV. Yayınları, Ankara 1993.

TANJU, İzzet, *René Grousset’den Ciharı Fâtihi Cengiz-Han*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.

TARHAN, M. Taner, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. AST. Bildirileri Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara 1984, s. 109-120.

TARHAN, M. Taner, “Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çicek, Salim Koca), C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 904-921.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

....., “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*, S. 27 Erzurum 2005, s. 237-246.

TEVZADZE, Salva, ‘Kısa Gürcü Tarihi’ *Çveneburi (Kafkasoloji Dergisi)*, s. 4-5, Stockholm 1978, s. 14-17.

TEZCAN, Mehmet, “Klasik ve Erken Ortaçağ Dönemlerinde Transkafkasya’da Anadolu’yu Hazar’a ve Türkistan’a Bağlayan Yollar Hakkında”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu- Bildiriler II*, (Ed. Mehmet IŞIKLI- Birol Can), Cambridge Scholars Publishing, Erzurum 2015 s. 360-376.

TOGAN, Zeki Velidi, *Çengiz Han (1155 - 1227)*, 1969-70 Kış Sömestresi.

....., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981.

....., *Oğuz Destanı, Reşidettin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1982.

TOKSOY, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 678-693.

....., “Celal Ed-Din Harezşah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Erzincan 2007, s. 89-99.

TOZKOPARAN Azmi, HAZAR Bekir, “Ardanuç Adı Üzerine”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 201, İstanbul 1966, s. 4049-4050.

TOUMANOFF Cyril, “Chronology of the Early Kings of Iberia”, *Traditio* 25, (1969), s. 1-33.

Tufan, Mehmet F., *Cengiz Han*, Anonim Yayıncılık, İstanbul 2010.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1973.

....., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.

....., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1998.

....., *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, C. I, 12. Baskı, İstanbul 1999.

TÜFEKÇIOĞLU Aydın, CENGİZ Tülay, İSKENDER Ahmet, *Artvin İl Gelişme Planı (Turizm Sektörü Raporu)*, Artvin 2005.

Türk Dil Kurumu (TDK), *Büyük Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

UMAR, Bilge, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2000.

....., *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

URFALI MATEOS, *Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrand D. Andreasyan, Not. Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.36.

UYGUN, Selda, *"Tao-Klardjeti Bölgesi'ndeki Yeni Rabat Manastırı Kilisesi"*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

ÜÇÖK, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.

ÜNAL, Ahmet, "Hurriyeler: Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", *1996 Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1997, s. 11-29.

ÜNSAL, Veli, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006.

....., “M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 3, (2008), s. 396-410.

....., “Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 5, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 9-32

....., “Hayaşa Krallığının Kuzey Anadolu’da Varlığı ve Hayaşa Hitit İlişkisi”, *Researcher: Social Science Studies*, C. 5, S. 11, Ankara 2017, s. 790-809.

VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.

YAMAN, Pınar Bülbül, *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları I Boğa El-Kebir Et-Türki”, *Türk Kültürü Araştırmaları II*, Ankara 1965, s. 195-203.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çicek, Salim Koca), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 755-803.

YILDIRIM, Ercüment-PEKŞEN, Okay, “Üçüncü Arami Göçü’nün Anadolu’nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler” *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, Mersin 2013, s. 31-55.

YILDIRIM Sefa, “Artvin İli Şavşat ve Ardanuç İlçelerinde Yeralan Bazı Önemli Kaleler” *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, SeranderYayınları, C. 1, S. 2, Trabzon 2007, s. 19-35.

YİNANÇ, Mukrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.

....., “Sultan Alparslan Zamanında Bizans’a Yapılan Gazalar ve Anadolu Fütuhata”, *Malazgirt Zaferi ve Alparslan*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, s. 27-68.

YİĞİT, Turgut, “Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde Isuwa Bölgesi” *Tarih Araştırma Dergisi*, C.17, S. 28, Ankara 1995 s. 233-251.

YUVALI, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, C. 22, Ankara 2000, s. 102-105.

....., “Hülagu”, *DİA*, C. 18, Ankara 1998, s. 473-475.

ZEHİROĞLU, Ahmet Mican, “*Antik Çağda Doğu Karadeniz*”, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 2000

[http://www.ardanuc.gov.tr/ardanucun coğrafi konumu](http://www.ardanuc.gov.tr/ardanucun_coğrafi_konumu), (Erişim Tarihi: 14.08.2014, 12.01)

<http://www.karsniya.com/?pnum=42&pt=>, (Erişim Tarihi 28.08.2014, 16.03)

https://www.researchgate.net/publication/292.152.956_Ardanuc_Artvin_Yoresinin_Jeolojisi(Erişim Tarihi: 14.09.2014, 15.03)

<http://www.artvinlilervakfi.org/Ardanuc.aspx> (Erişim Tarihi: 14.09.2014, 20.10)

<<http://metin-mert51.tr.gg/%26%23304%3B1%E7emiz-ARDANU%C7.htm>>, (Erişim Tarihi: 20.09.2014, 14.15)

[http://www.kutlu-der.org.tr/Köyümüz/Kutluköyü TarihiEserleri.aspx](http://www.kutlu-der.org.tr/Köyümüz/Kutluköyü_TarihiEserleri.aspx) (Erişim Tarihi: 14.02.2015, 12.23)

http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler (Erişim Tarihi:14.02.2015, 20.14)

<http://www.gurcu.org/anca-fevzi-celebi-celebadze-icerigi-423.html> (Erişim Tarihi: 10.03.2015, 11.22)

<https://docplayer.biz.tr/4974761-Tariel-putkaradze-kartveller-gurculer-1-kisim-milattan-onceki-donem-kisaltilmis-turkce-metin-tarihsel-yerlesim-anadili-lehceler.html> (Erişim Tarihi: 12.03.2015, 12.03)

ardanuclular.org (Erişim Tarihi: 12.06.2015, 12.03)

<https://www.artvin.bel.tr/ardanuc-ilcesi>, (Erişim Tarihi: 07.10.2018, 15.03.)

<https://www.wikiwand.com/en/Ptolemy>(Erişim tarihi:11.11.2018, 12.01)

<https://www.wikiwand.com/tr/Ninova>, (Erişim Tarihi: 10.12.2018, 17.03)

https://www.wikiwand.com/fr/Hmayeak_Mamikonian#/Sources_primaire (Erişim Tarihi: 05.05.2019, 10.15)

<https://www.wikiwand.com/en/Ksani>(Erişim Tarihi: 06.07.2019, 11.10)

<https://www.wikiwand.com/tr/Divin>, (Erişim Tarihi: 09.07.2019, s. 15.01)

<http://www.iranicaonline.org/articles/lazar-parpeci> (Erişim Tarihi: 10.07.2019, 12:05)

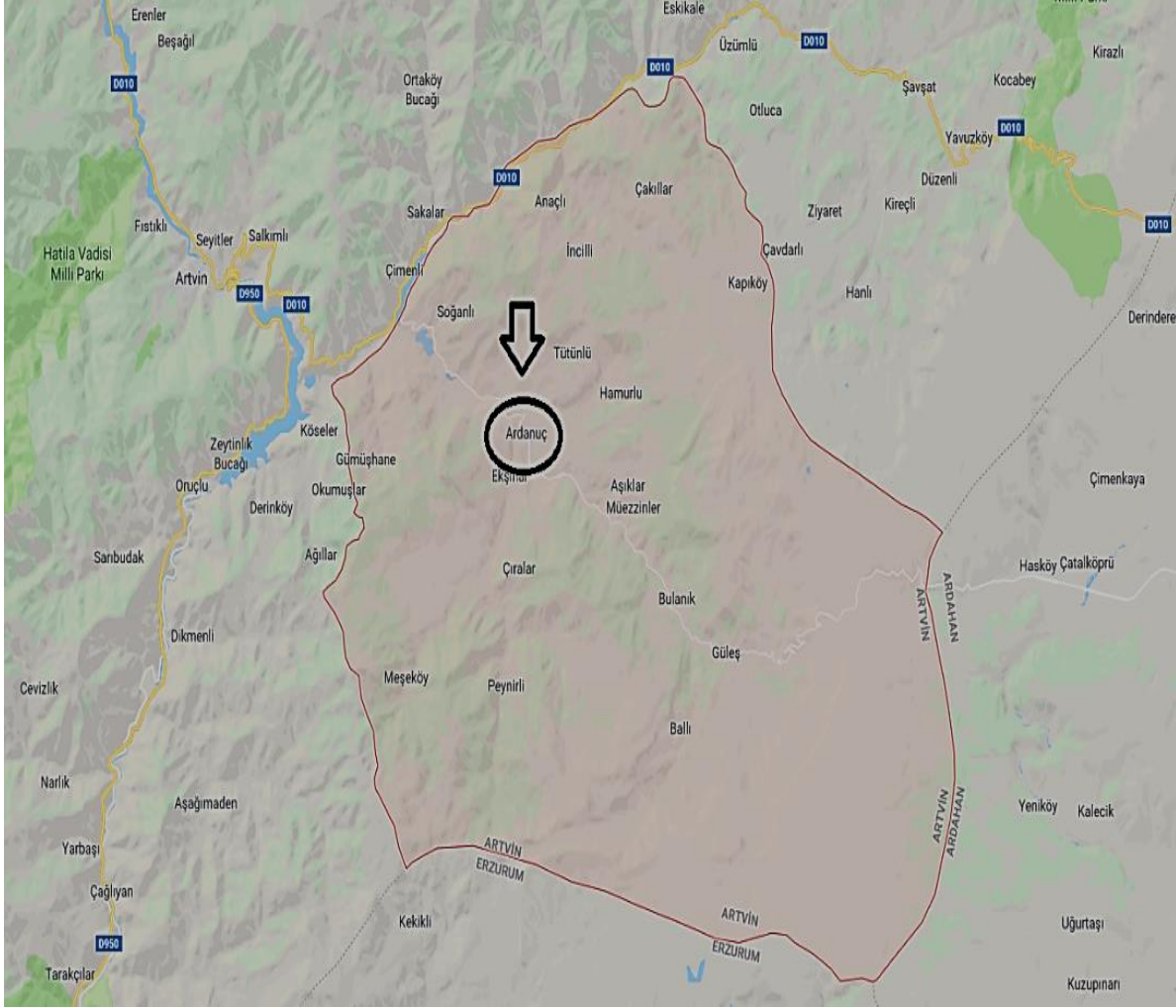
www.wikiwand.com/anantias, (Erişim Tarihi:18.07.2019, 14.07)

EKLER

HARİTALAR

- Harita 1: Ardanuç İlçesinin Haritası
- Harita 2: Araştırma Alanı Olan Ardanuç İlçesinin Haritası-2
- Harita 3: Artvin ili Maden Haritası
- Harita4: İsviçreli Gezi Yazarı, Natüralist, Arkeolog Ve Tarihçi Frederic Dubois Tarafından Yapılan Ve Tasarlanan Kırım, Kafkasya Ve Ermenistan Haritası. Strabon'un Chorzene Olarak Adlandırdığı Araştırma Sahamızın İçinde Bulunduğu Alan
- Harita 5: Hayaşa -Azzi Haritası
- Harita 6: Urartu Yayılım Alanı-1
- Harita 7: Ardanuç'un diğer ismi olan "İldumusha"
- Harita 8: Urartu Yayılım Alanı- 2 (Ardanuç'u İçine Alan Katarza Bölgesi Mevcuttur.)
- Harita 9: Kimmerler ve İskitlerin Kafkaslardan Anadolu'ya girişteki göç yolları
- Harita10: Pers İmparatorluğu En Geniş Sınırları
- Harita 11: Büyük İskender'in Seferleri
- Harita 12: Büyük İskender'in Haleflerinden Seleukid İmparatorluğu
- Harita 13: Part Devleti
- Harita 14: Pompeus'un Mithradates Seferi (Ardanuç'u İçine Alan Khorzene Bölgesi)
- Harita 15: M.Ö. 150 Yılından M.S. 600 Yılına Klarceti
- Harita 16: Emeviler Öncesinde Ardanuç ve Çevresi
- Harita 17: 750-881 Yılları Arasında Abbasilerin Hâkim Olduğu Devirde Ardanuç ve Çevresi
- Harita 18: 1071 Yılına Kadar Yapılan Selçuklu Akınlar, Yaylak Ve Kışlıklar
- Harita 19: Bagrathlılar Devrinde Selçuklu Akınları ve Ardanuç

1. HARİTALAR

Harita 1. Araştırma Sahası Olan Ardahan Haritası-1

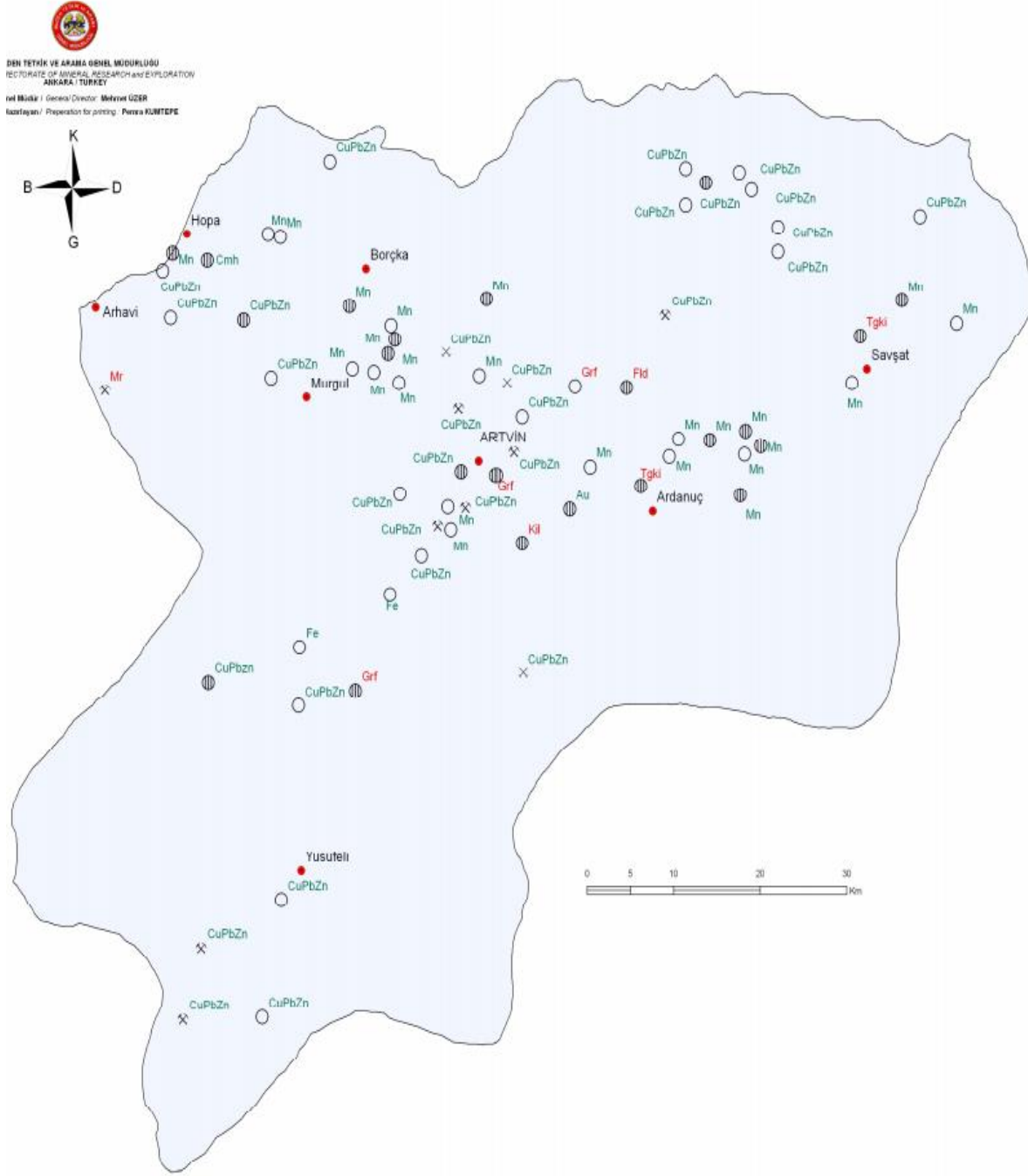

Harita 2. Araştırma Sahası Olan Ardahan Haritası-2

ARTVİN İLİ MADEN HARİTASI / MINERAL MAP OF ARTVİN

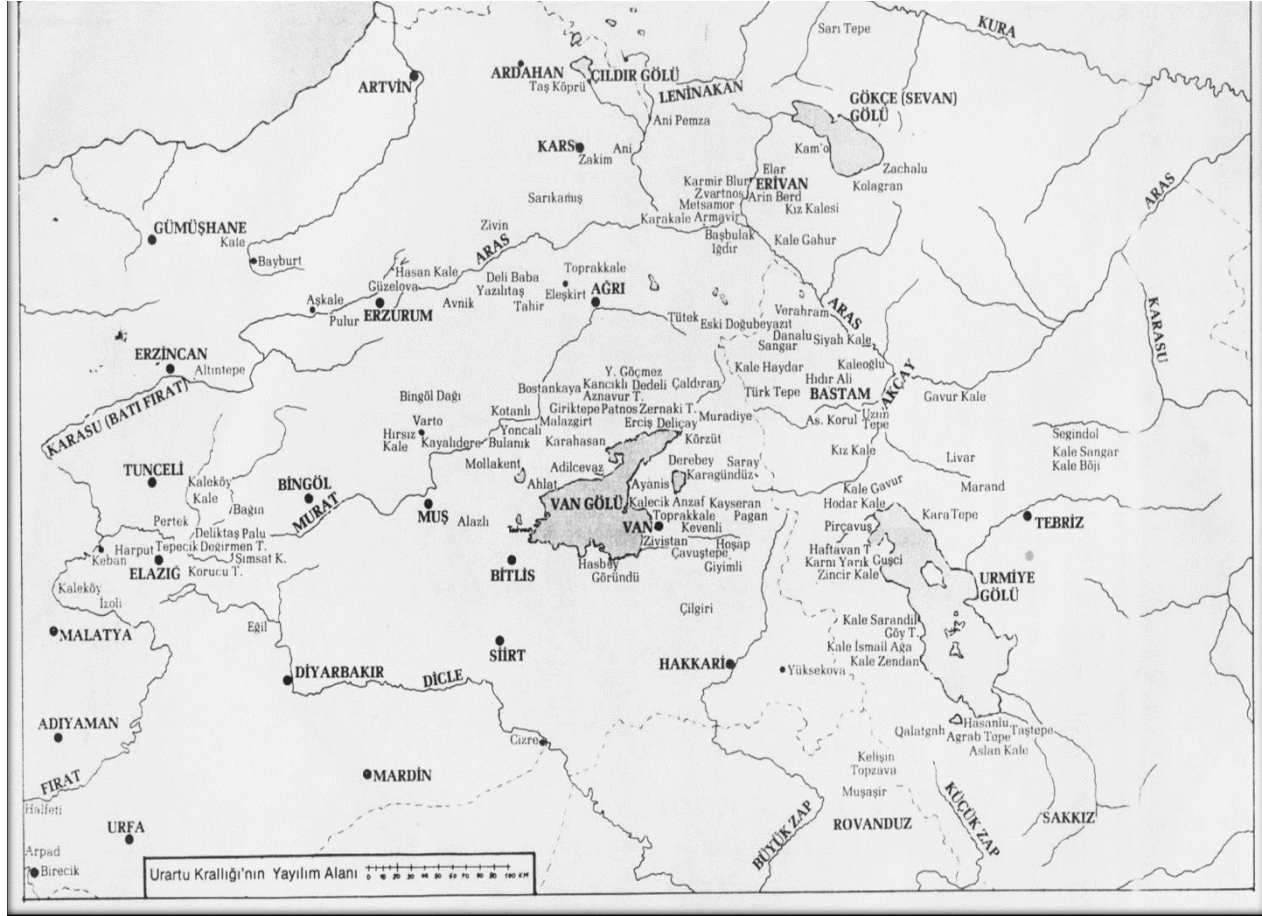
Harita 3. Artvin ili Maden Haritası (MTA Genel Müdürlüğü)

Harita 4: İsviçreli Gezi Yazarı, Natüralist, Arkeolog Ve Tarihçi Frederic Dubois tarafından yapılan ve tasarlanan Kırım, Kafkasya ve Ermenistan haritasıdır. Haritada Strabon'un Chorzene olarak adlandırdığı araştırma sahamızında fotoğrafı kırmızı kutu içerisine alınmıştır. (http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/241000/5/Voyage_Au_Caucase_1843_V.pdf) (Erişim Tarihi: 01.05.2018)

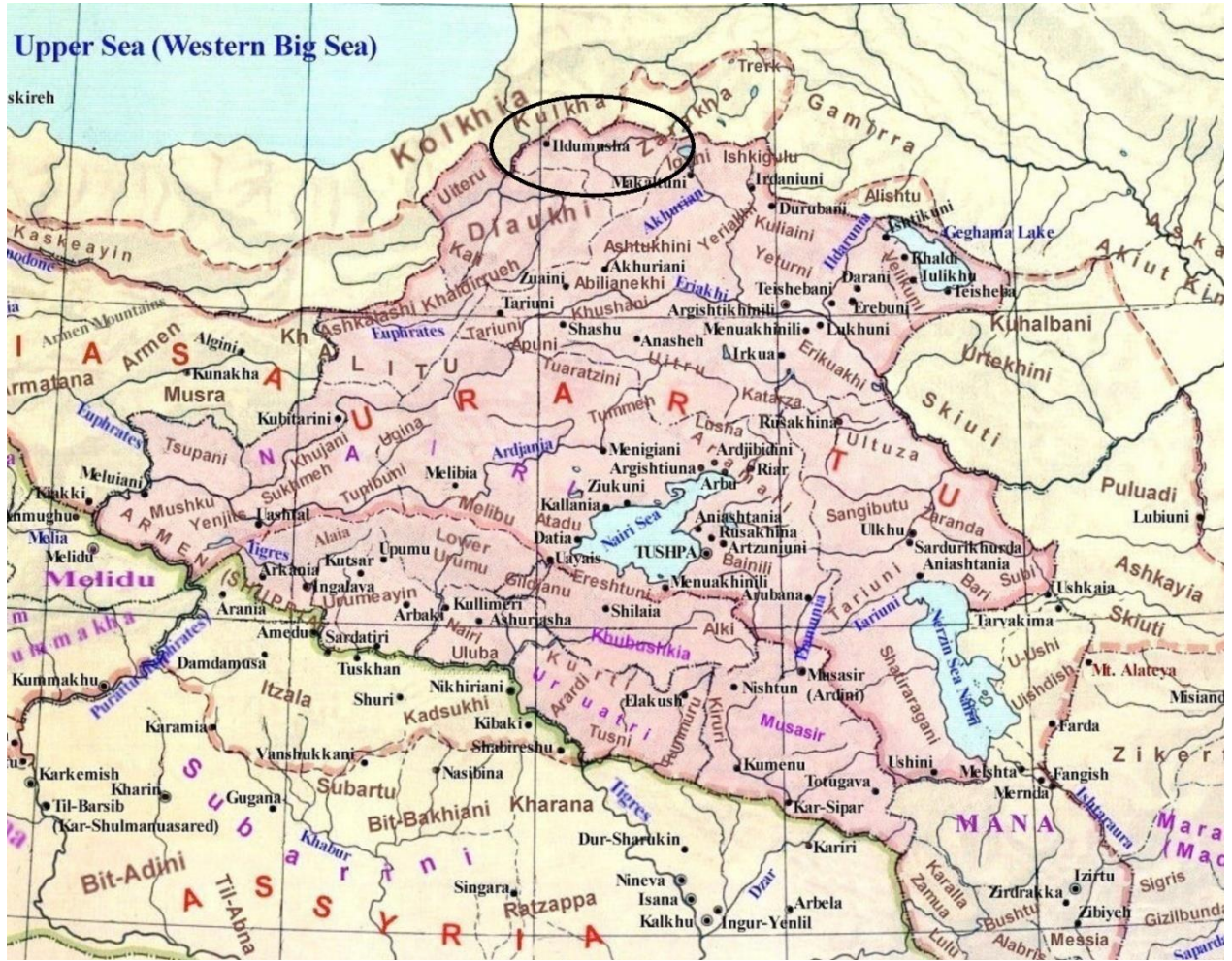

Harita 5: Hayaşa-Azzi Haritası (O.R. Gurney, "Anatolia 1600-1380 B.C." the Cambridge Ancient History II. Part: I, the Middle East and the Aegean Region 1800-1380 B.C., s. 661)

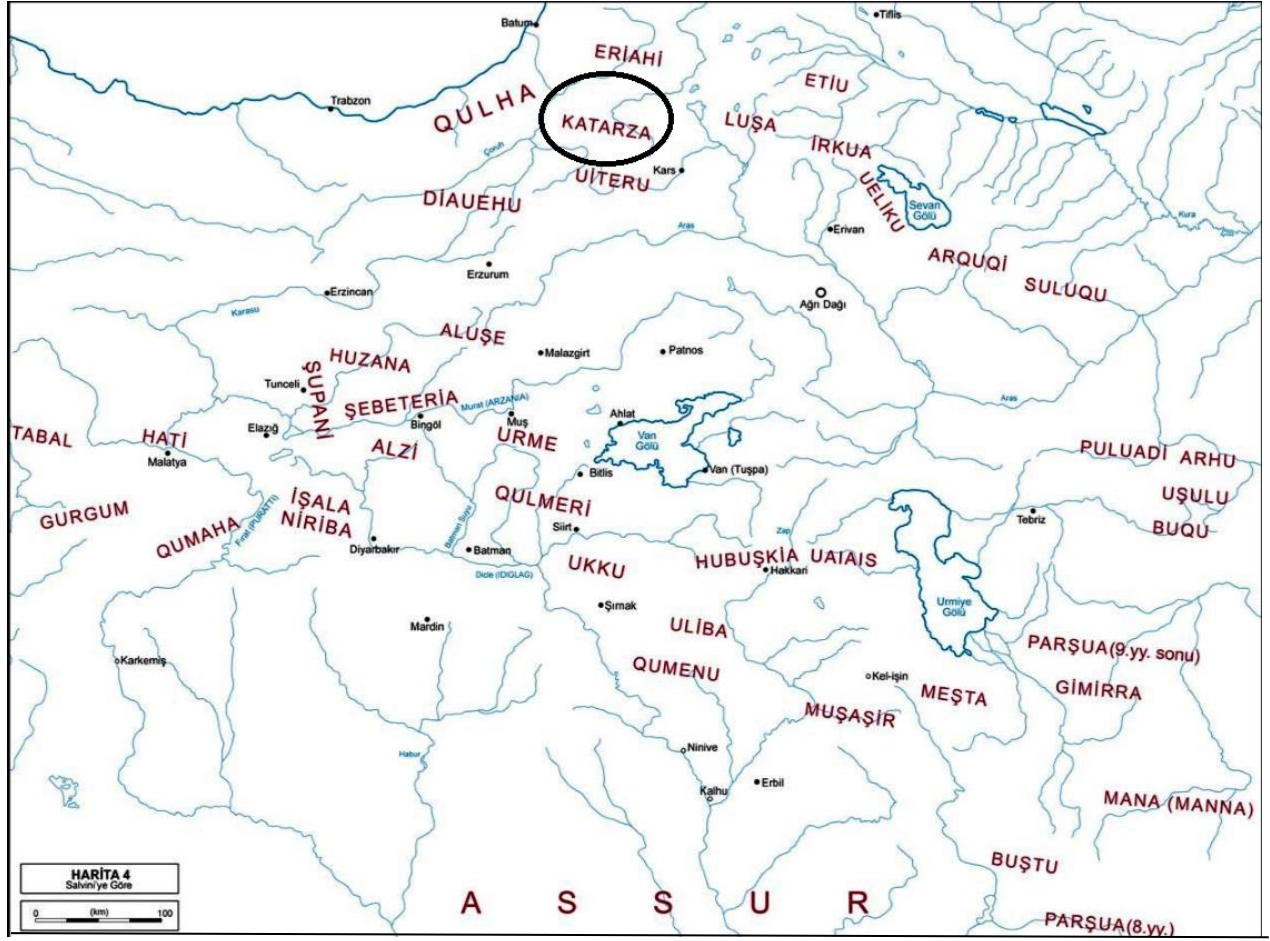

Harita 6: Urartu Yayılım Alanı-1 (Oktay Belli, “Urartular” *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınlar, İstanbul 1982, s.141)

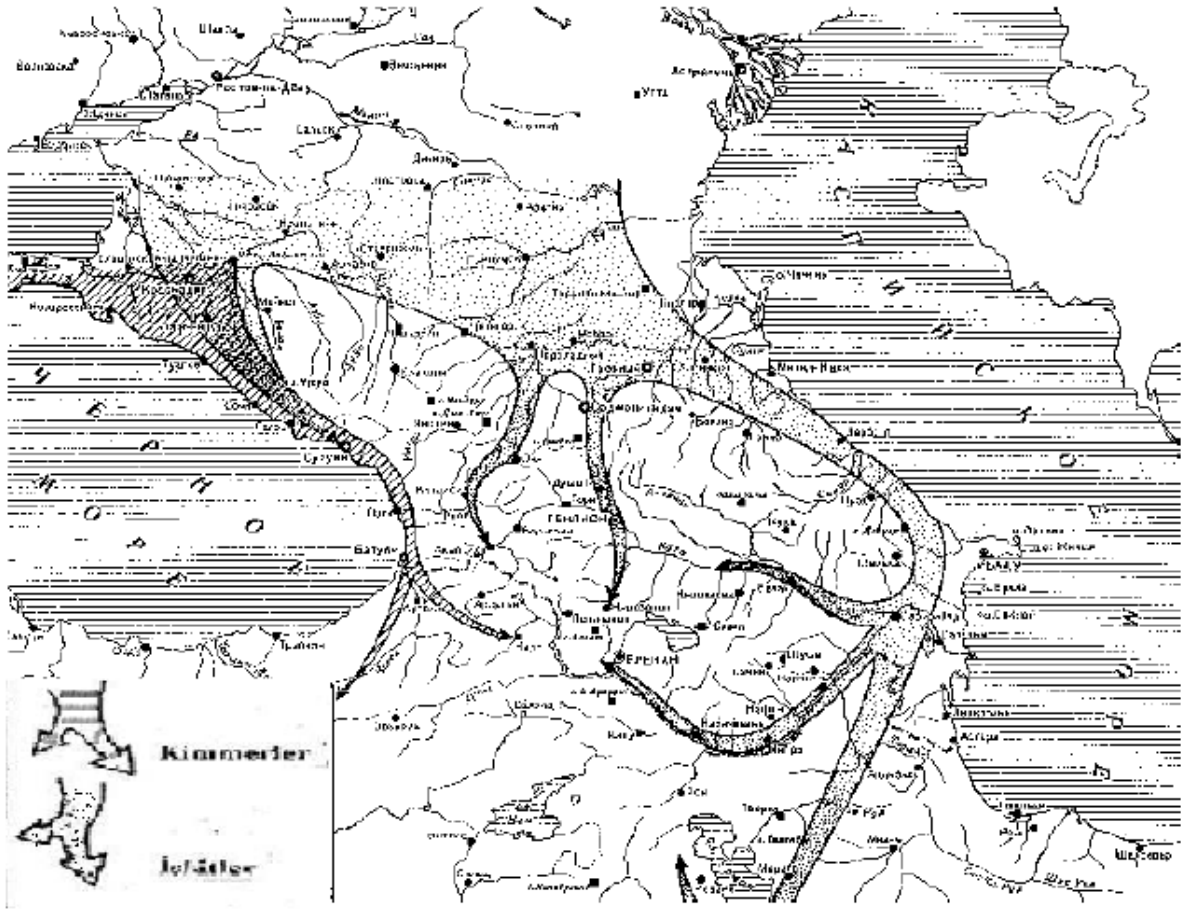

Harita 7: Ardanuç'un diğer ismi olan "İldumusha" (www.tacentral.com/erebuni/mapuart.asp)

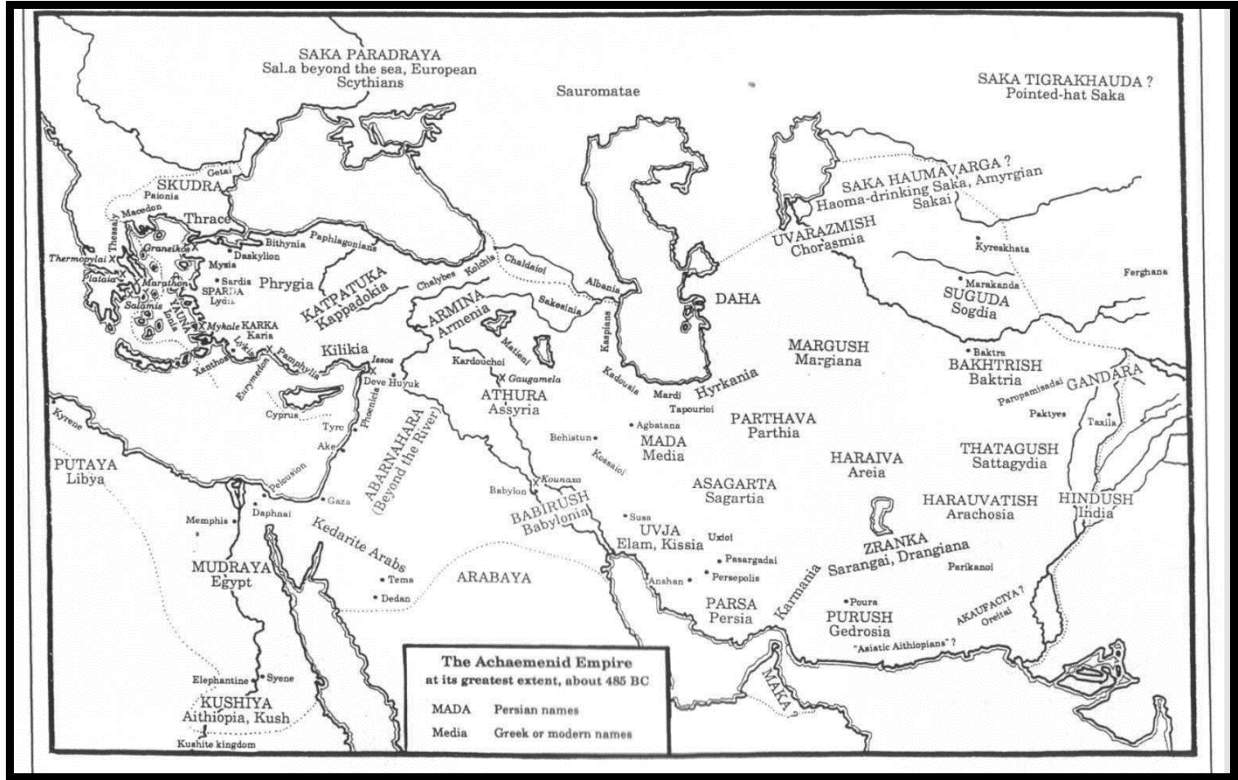

Harita 8: Urartu Yayılım Alanı- 2 (Pınar Pınarcık, Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. ekler- 23)

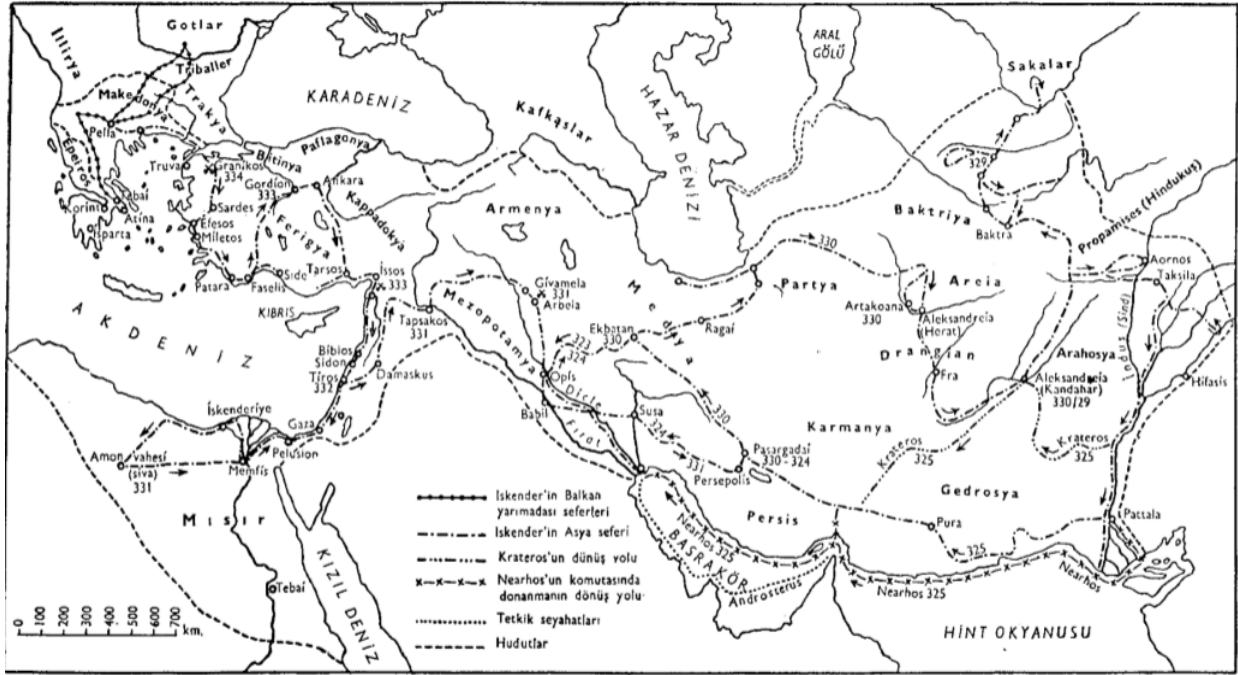
Harita 9: Kimmerler ve İskitlerin Kafkaslardan Anadolu'ya girişteki göç yolları (Sauter HERMANN, (2000) Studien zum Kimmerier problem, [http://kimmerier. De/homepage.htm](http://kimmerier.De/homepage.htm))

Harita 10: Pers İmparatorluğu En Geniş Sınırları (DuncanHead, The Achaemend Persian Army, Montvent Publications, Stockport 1992, s. 5)

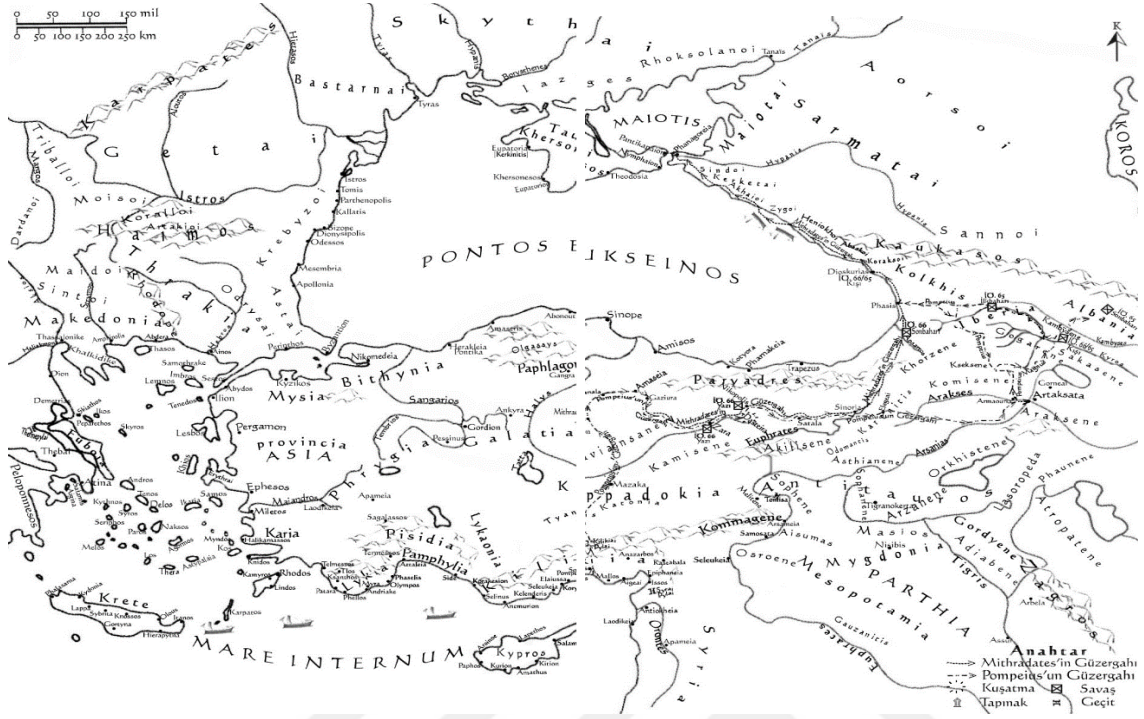
Harita 11: Büyük İskender'in Seferleri (Arif Müfid Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yay., 7. Baskı, Ankara-1999, s.456)

Harita 12: Büyük İskender'in Haleflerinden Seleukid İmparatorluğu (Robert Morkot, Historical Atlas of Ancient Greece, Penguin Books, Exeter 1996, s. 126-127)

Harita 13: Part Devleti (George Rawlinson, Parthia, T. Fisher Unwin, London, 1893, s. 49)

Harita 14: Pompeus'un Mithradates Seferi (Murat Arslan, Mithradates VI Eurpator: Romann Büyük Düşmanı, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 456-457)

Harita 15: M.Ö. 150 Yılından M.S. 600 Yılına Klarceti
 (www.conflicts.rem33.com/images/georgia/Colchis.Strabo.htm)

Harita 16: Emeviler Öncesinde Ardanuç ve Çevresi (Güner SAĞIR, Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri, Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ), (Ed. Metin Hülagu), C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-2014, s. 188)

Harita 17: 750-881 Yılları Arasında Abbasilerin Hâkim Olduğu Devirde Ardanuç ve Çevresi (Güner SAĞIR, Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri, s. 192)

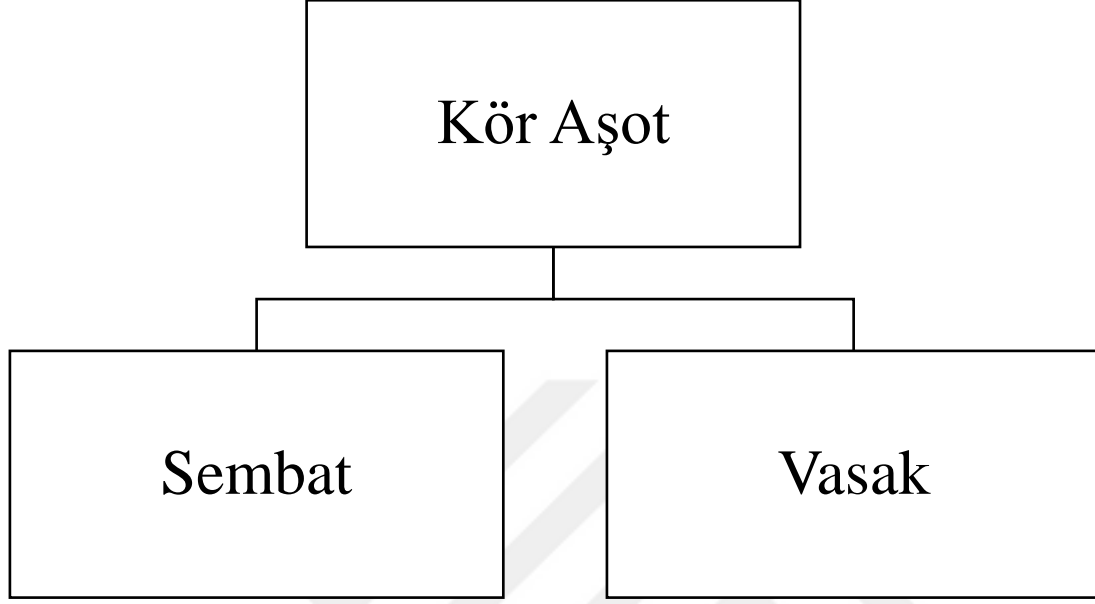
Harita 18: 1071 Yılına Kadar Yapılan Selçuklu Akınları, Yaylak Ve Kışlıklar (A.C.S. Peacock, Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, Türkiye İş Bankası Yay., (Çev. Zeynep Rona), İstanbul 2016, s.172 (Ardanuç İsmi Ekleme Yapılmıştır.)

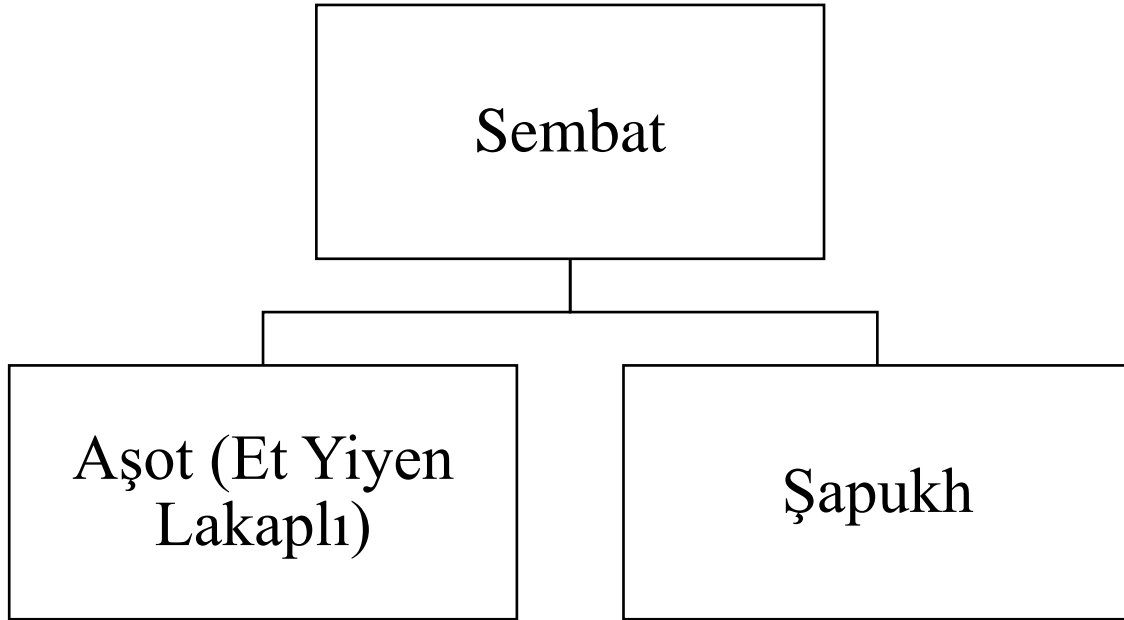

Harita 19: Bagratlılar Devrinde Selçuklu Akınları ve Ardanuç (Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, Işıl Matbası, İstanbul-1953, Harita 7)

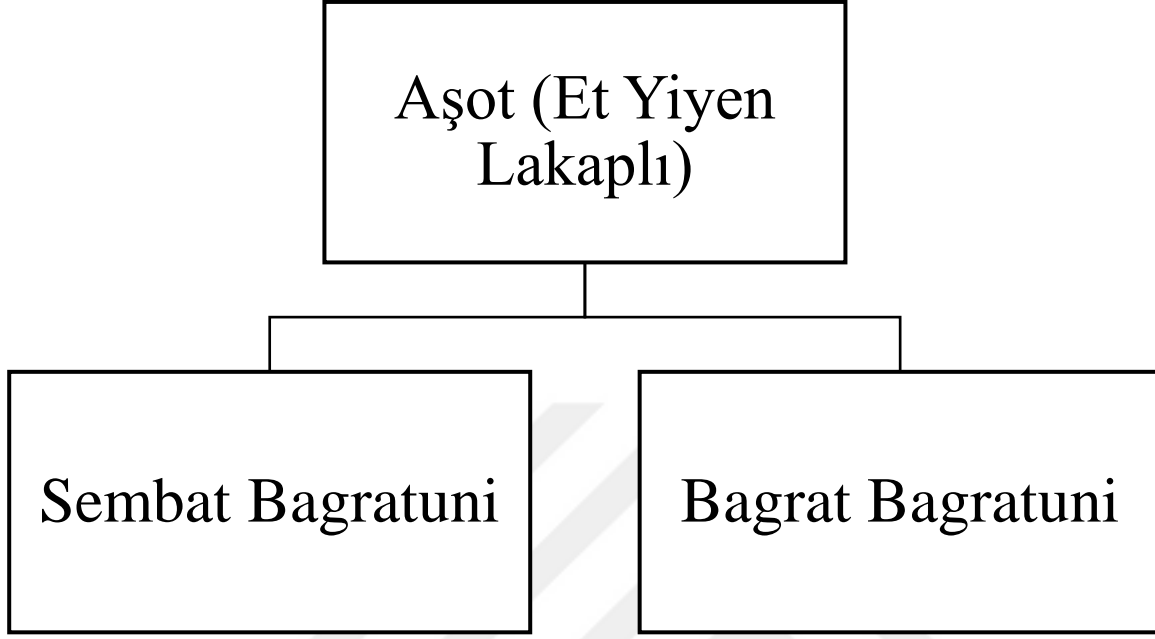
2. TABLOLAR

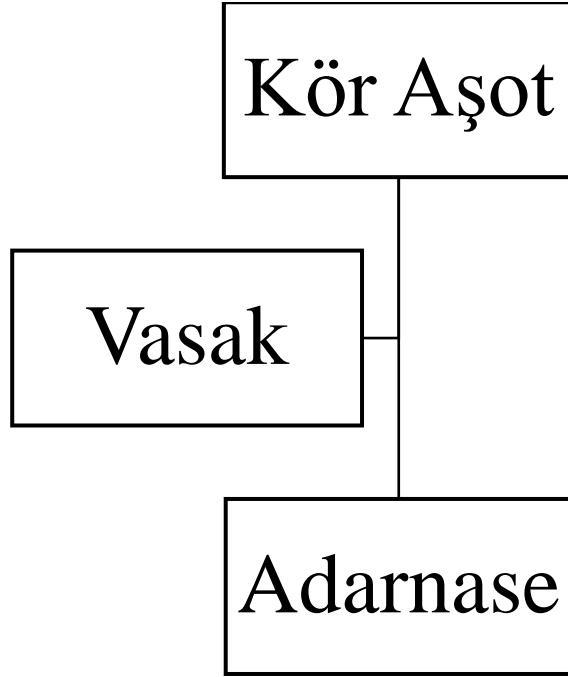
Tablo 1. Ardahan-Artvin Bagratlı ve Kars-Ani Bagratlı Krallıklarının Ataları Kör Aşot ve Oğulları

Tablo 2: Kars-Ani Bagratlıların Atası Sembat ve Oğulları

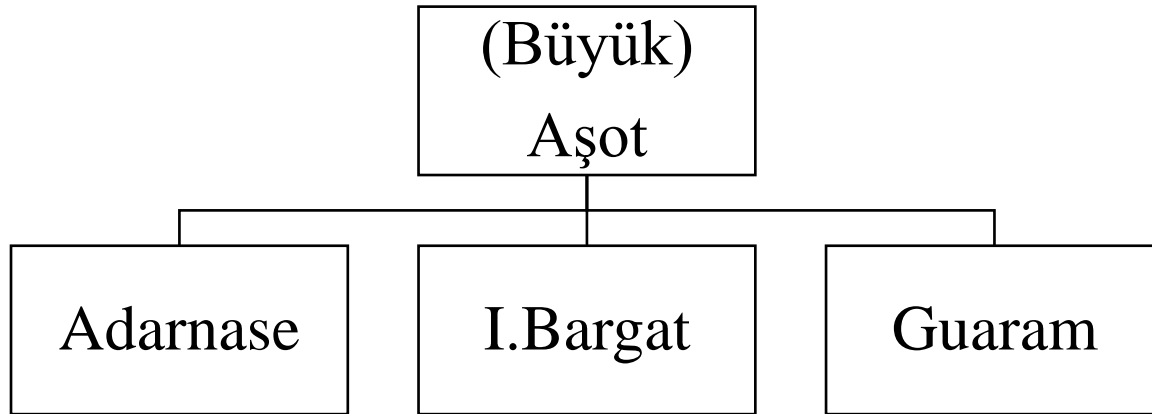
Tablo 3. Kars-Ani Bagratlıları Kolundan Et Yiyen Lakaplı Aşot ve Oğulları

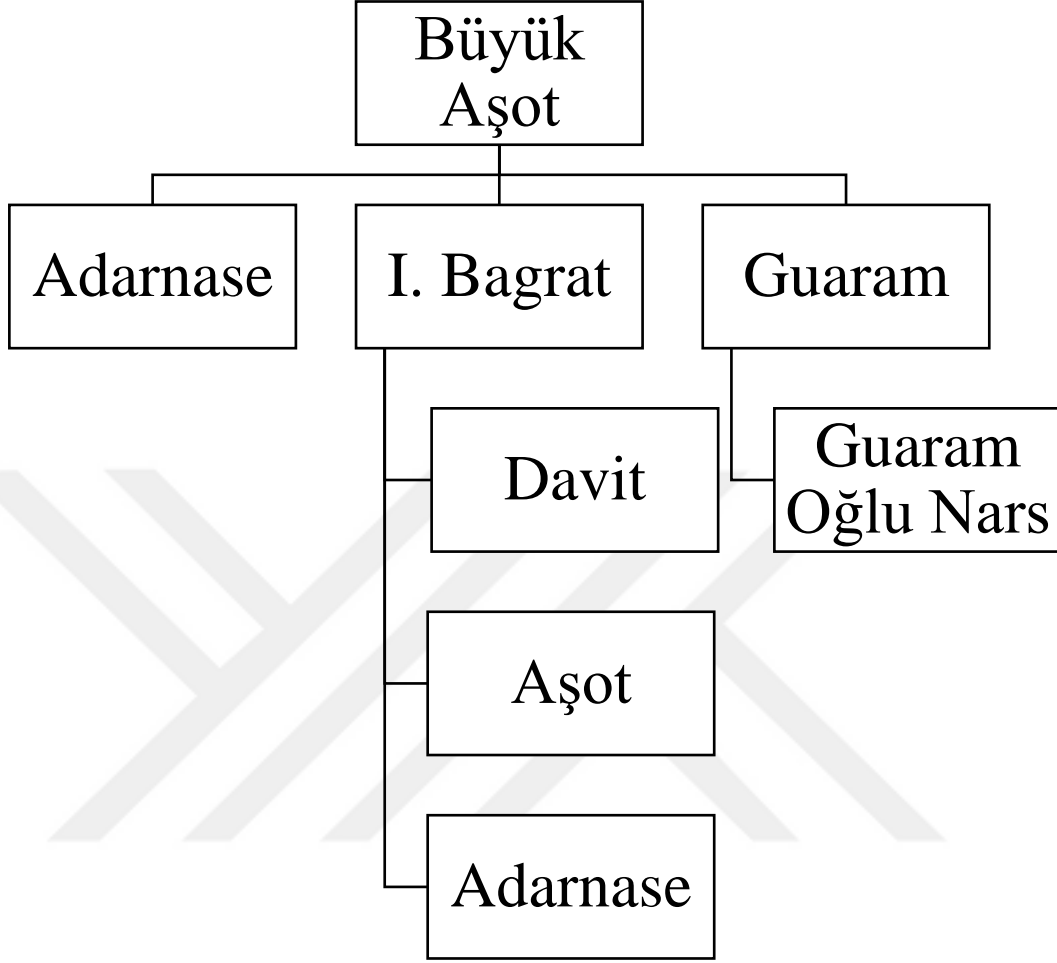
Tablo 4. Ardahan-Artvin Kolunun Kurucularının Atası Olan Vasak ve Oğlu Adarnase

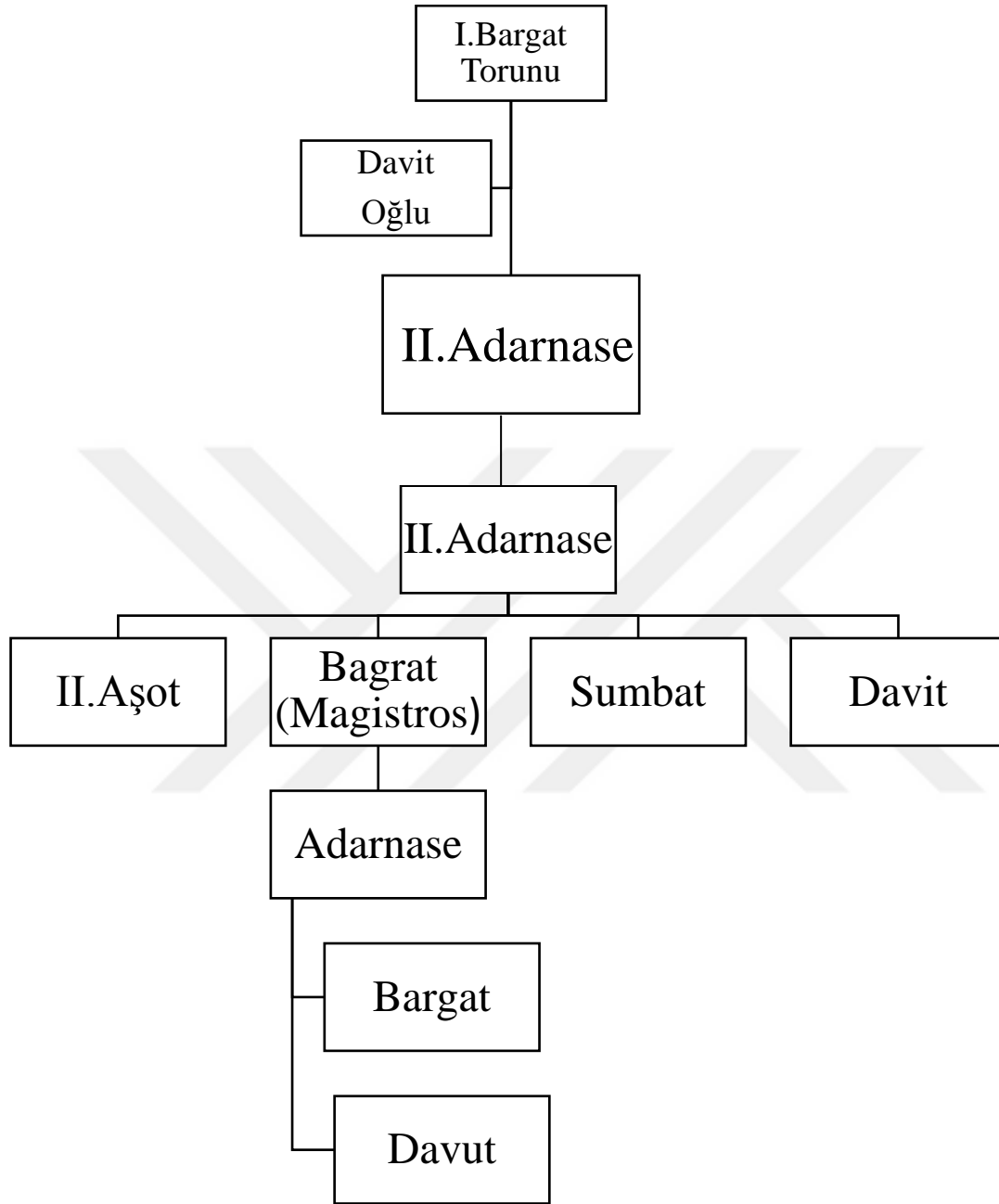
Tablo 5. Ardahan-Artvin Kolunun Soyu Adarnase Oğlu Büyük Aşot

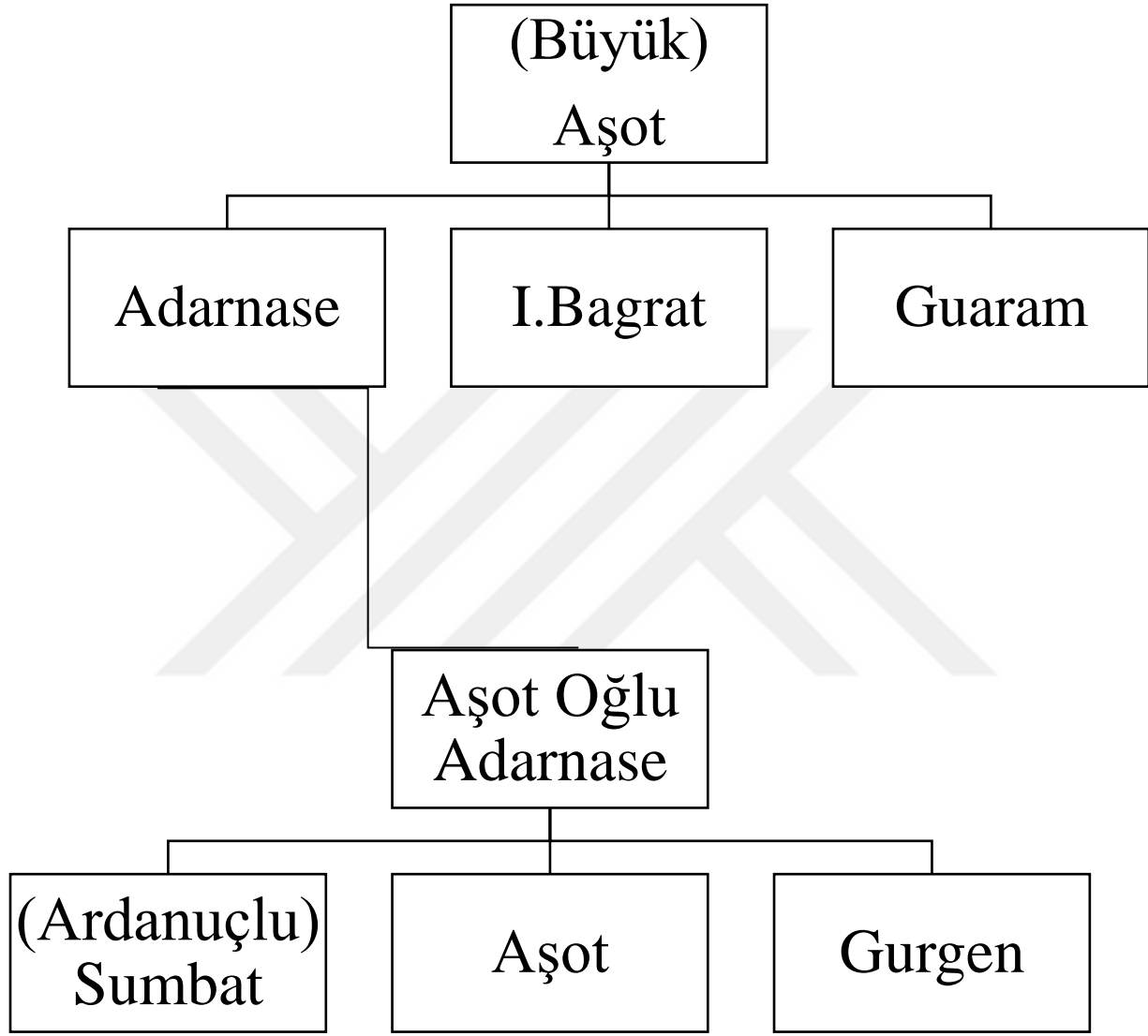
Tablo 6. Ardahan-Artvin Kolundan Büyük Aşot ve Oğulları

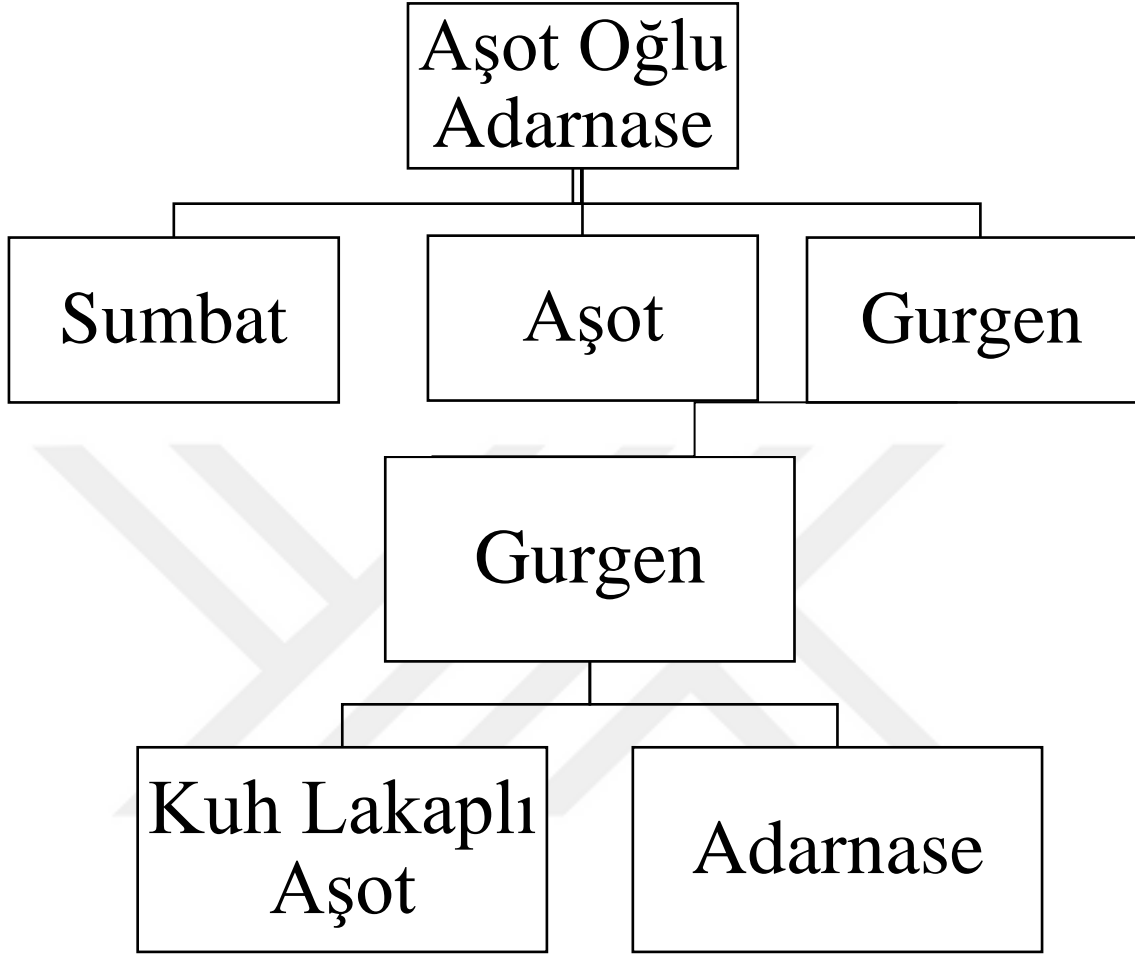
Tablo 7. Ardahan-Artvin Kolundan Büyük Aşot, Oğulları ve Torunları

Tablo 8. Ardahan-Artvin Bagratlıları Gürcistan Beyi, İberia Küropolatası I. Bagrat ve Torunu II. Adarnase'nin Soyağacı

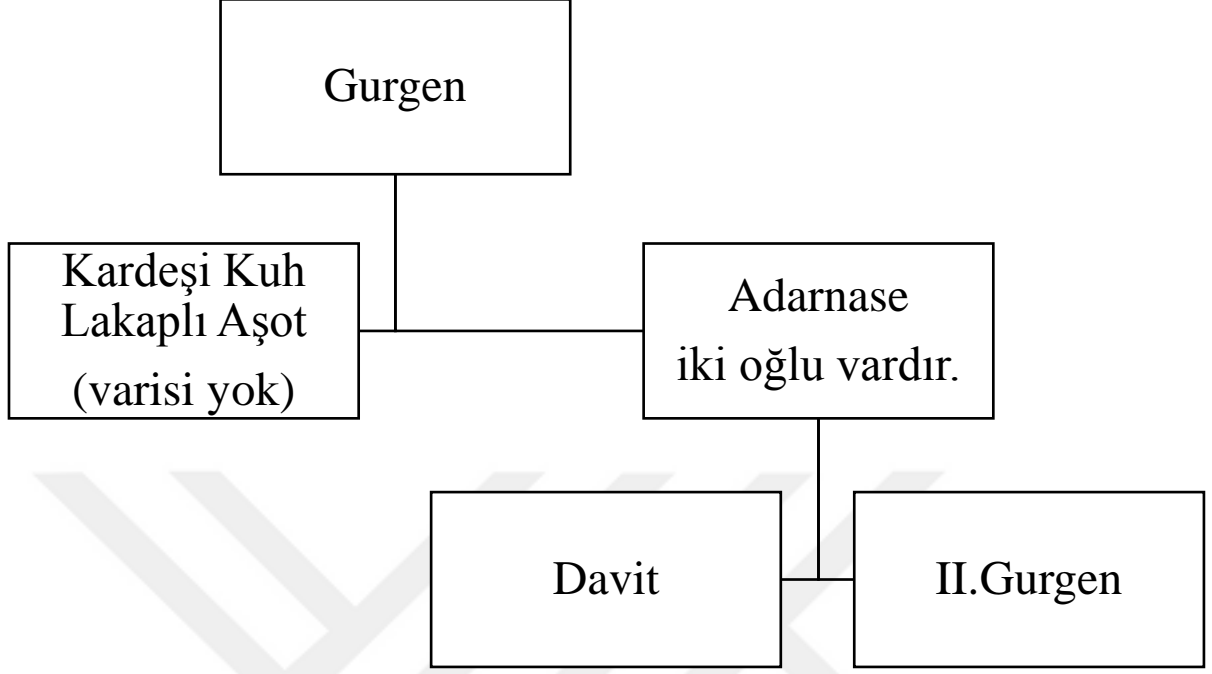

Tablo 9. Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un oğlu Adarnase ve Çocukları

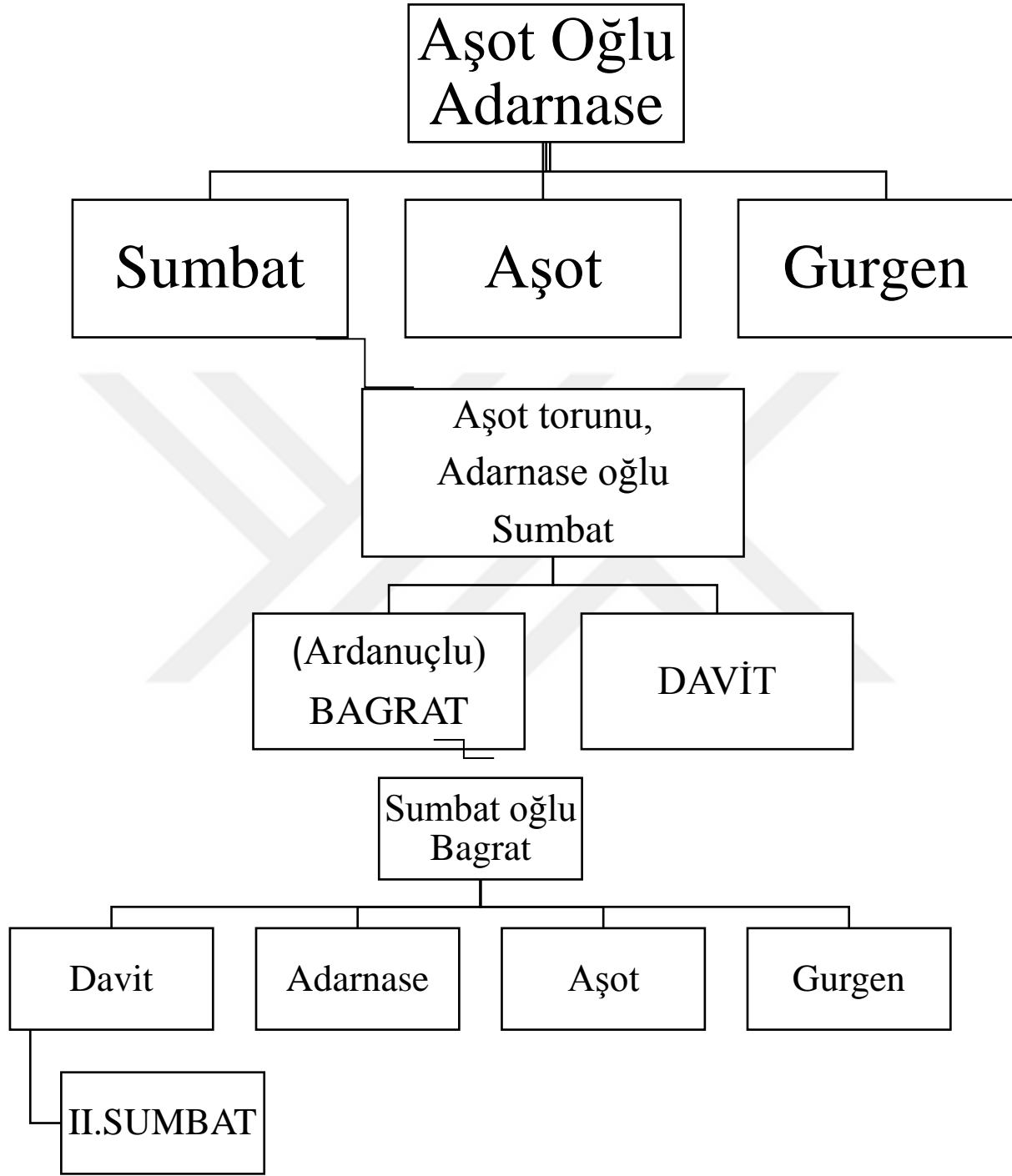

Tablo 10. Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un oğlu Adarnase'nin oğlu Gurgen ve Çocukları

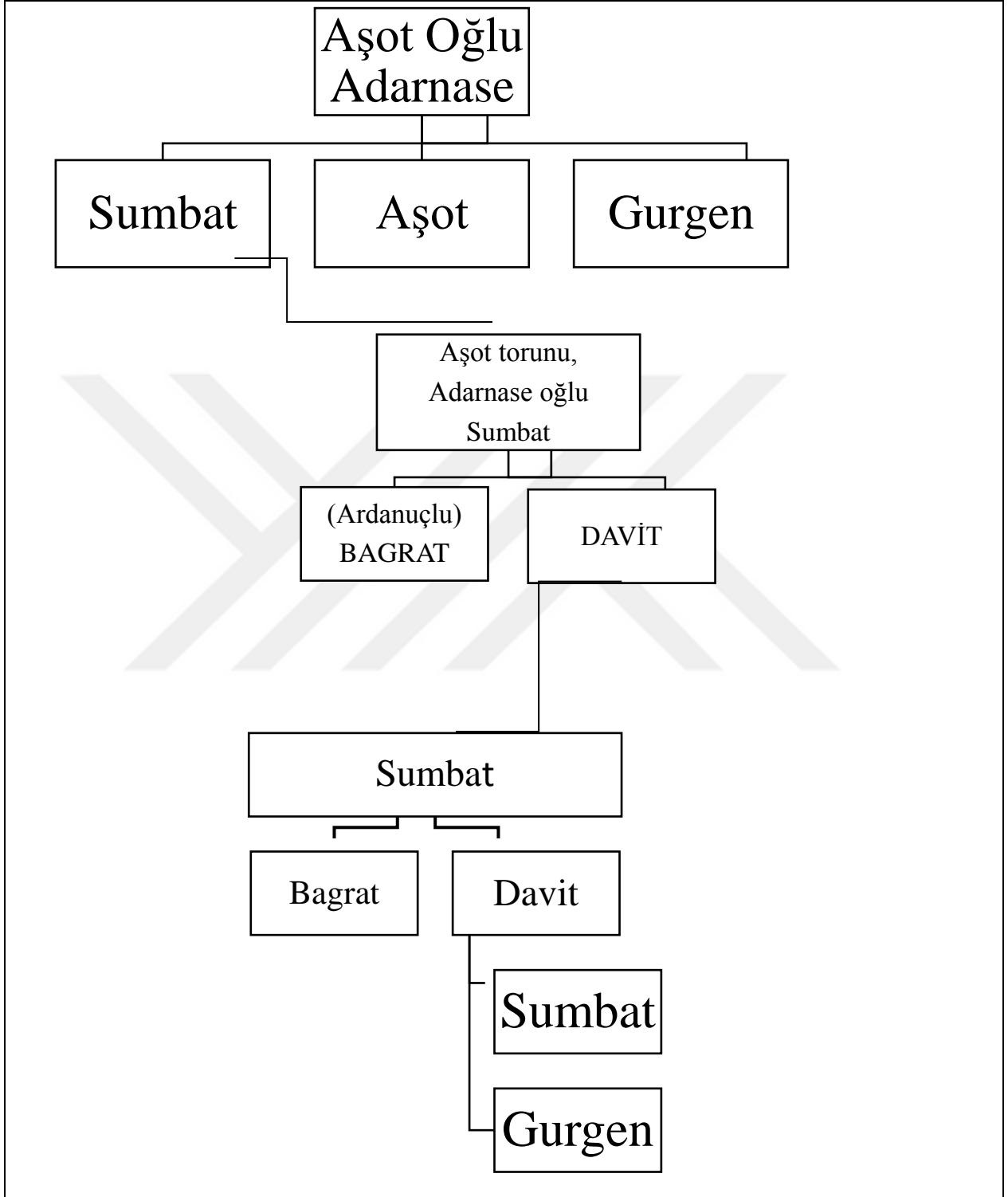

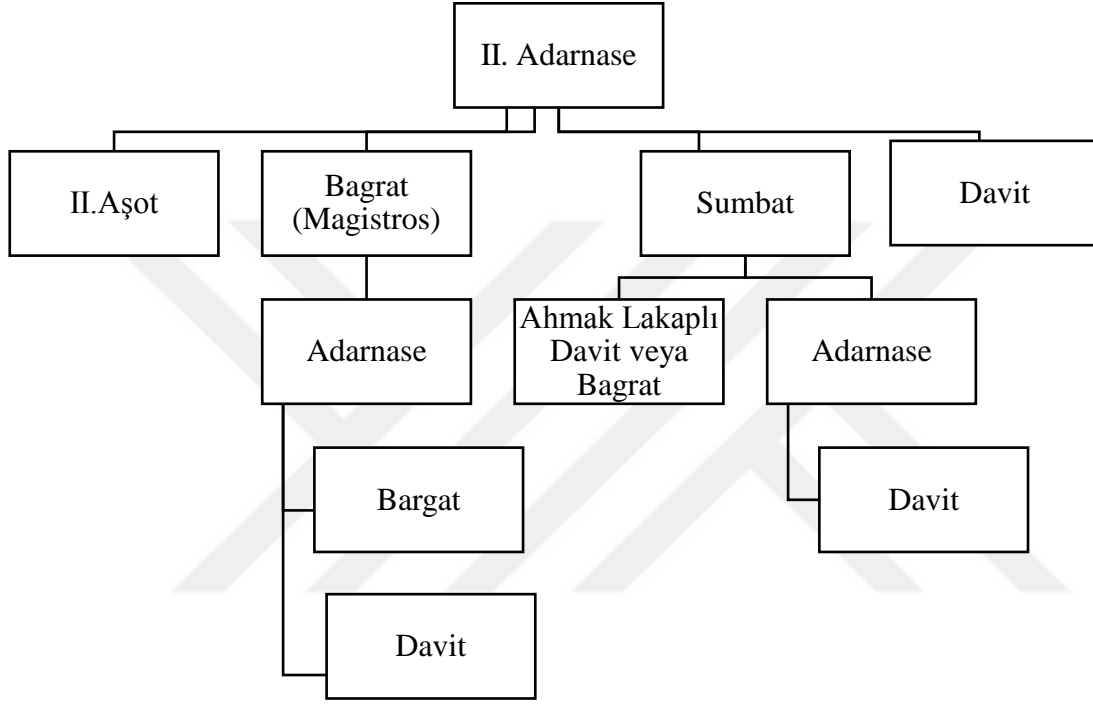
Tablo 11. Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un torunu, Adarnase'nin oğlu, Gorgen ve Torunları

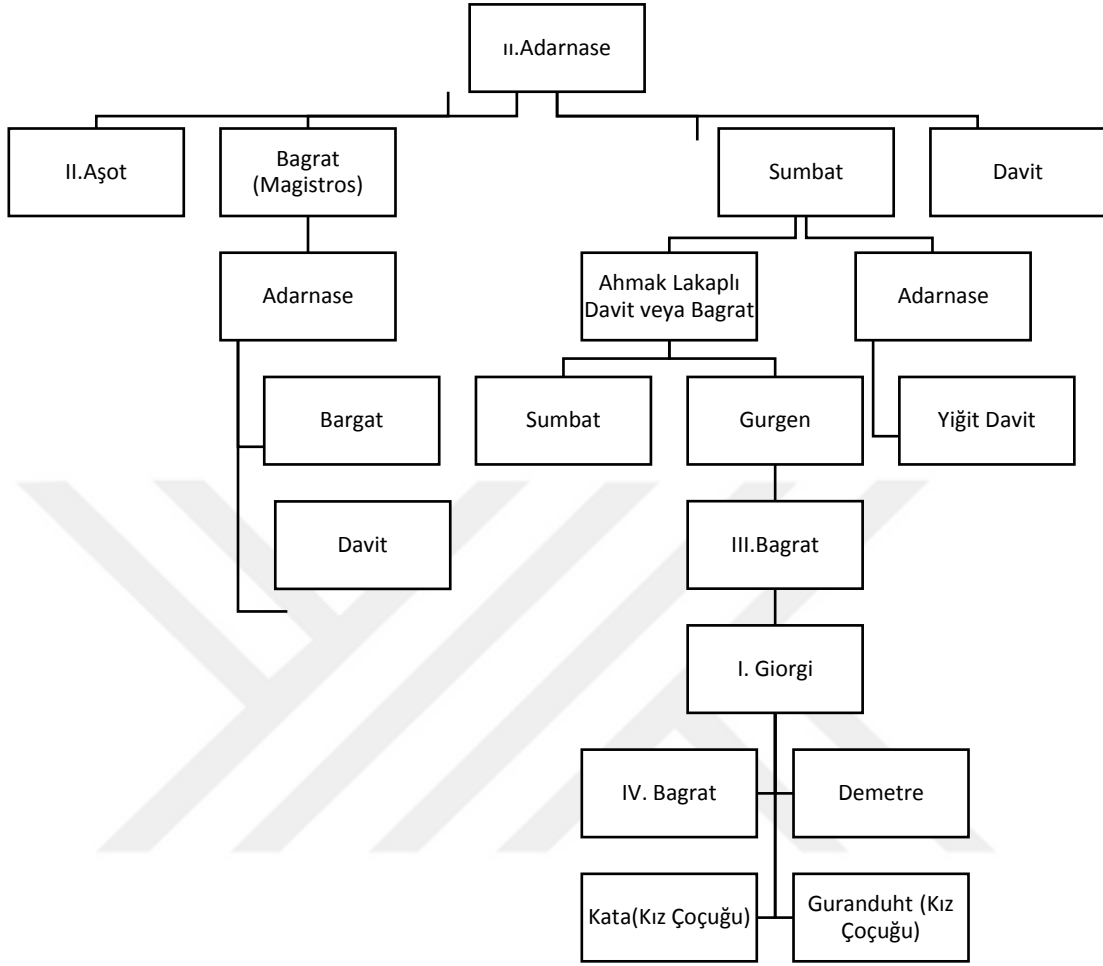
Tablo 12. Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un Torunu Adarnase'nin Oğlu Sumbat ve Oğlu Bagrat'ın Soyağacı

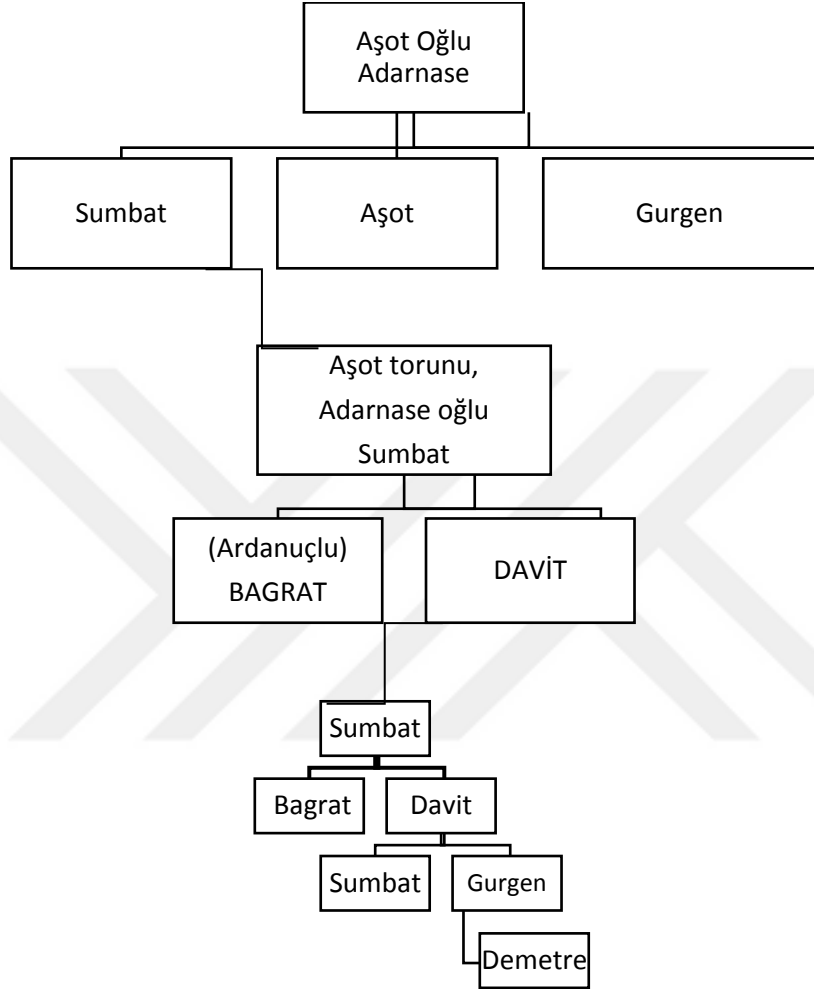
Tablo 13. Ardahan-Artvin Bagratlılarından Büyük Aşot'un Torunu Adarnase'nin Oğlu Sumbat ve Oğlu Davit'in Soyağacı

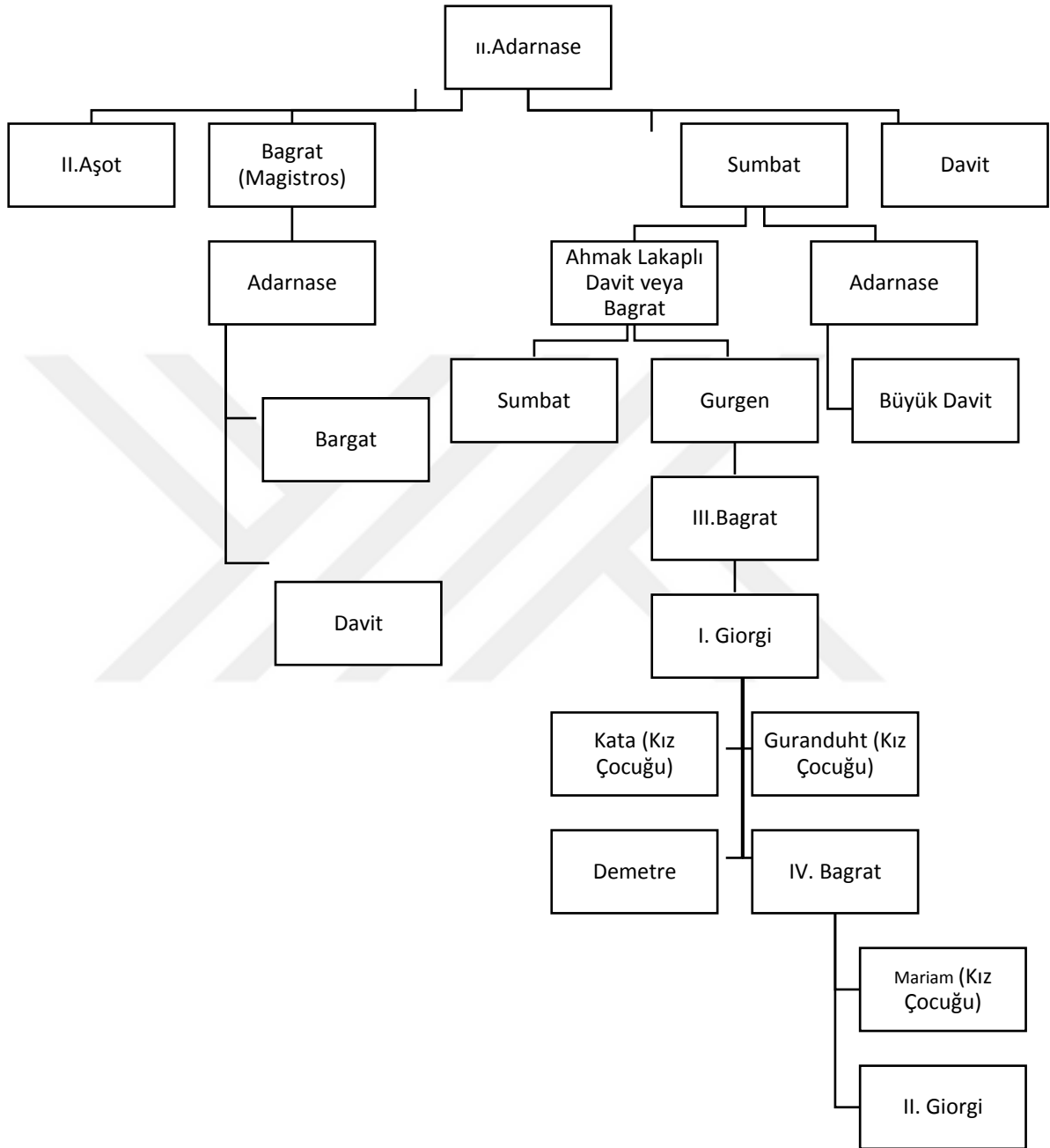
Tablo 14. Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnase ve soyağacı

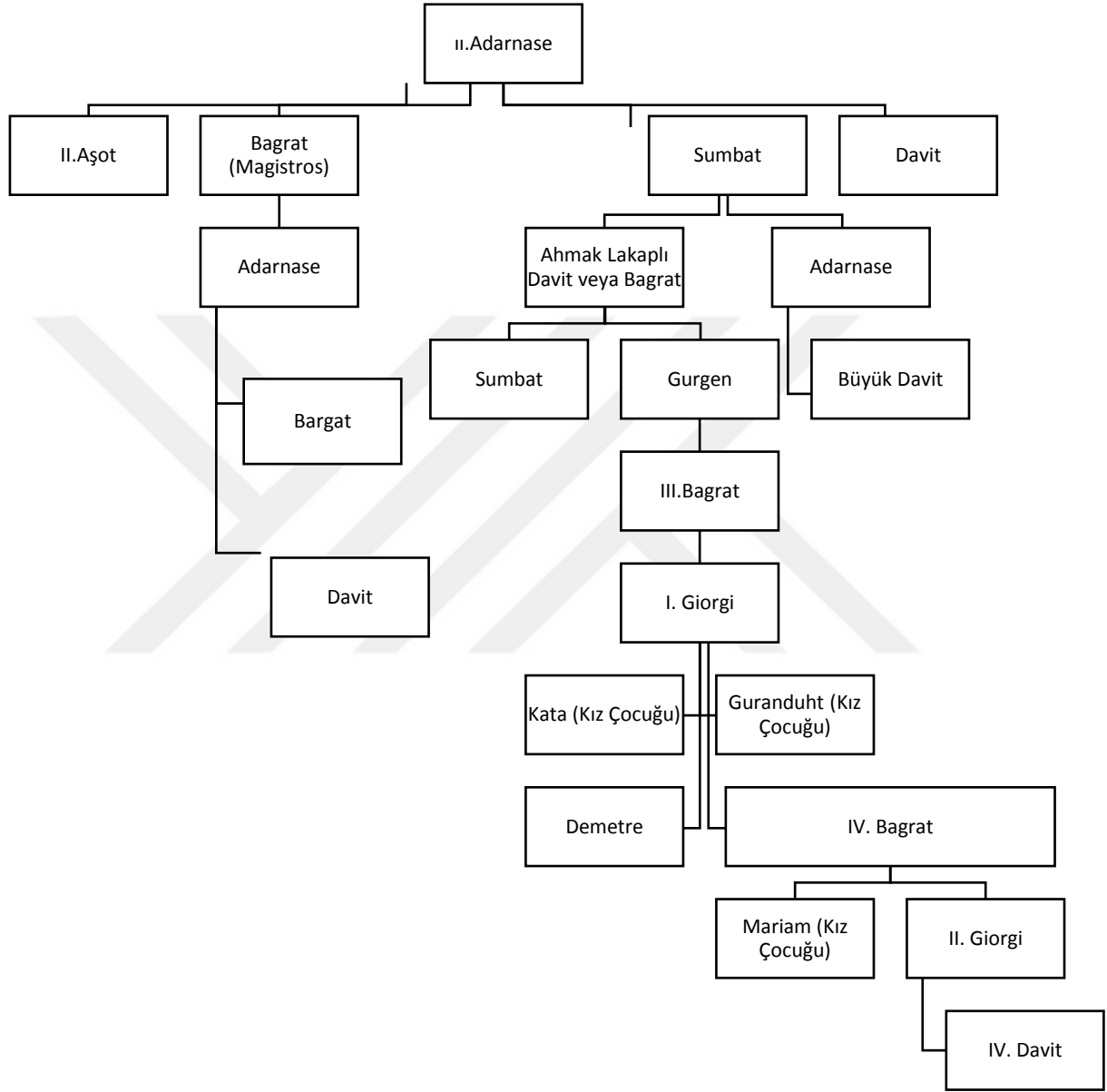
Tablo 15. Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnase ve Soyağacı (II. Adarnase'den IV. Bagrat'a)

Tablo 16: Büyük Ashot'un oğlu Adarnese kolu Ardanuç'u Sumbat'ın soyağacı

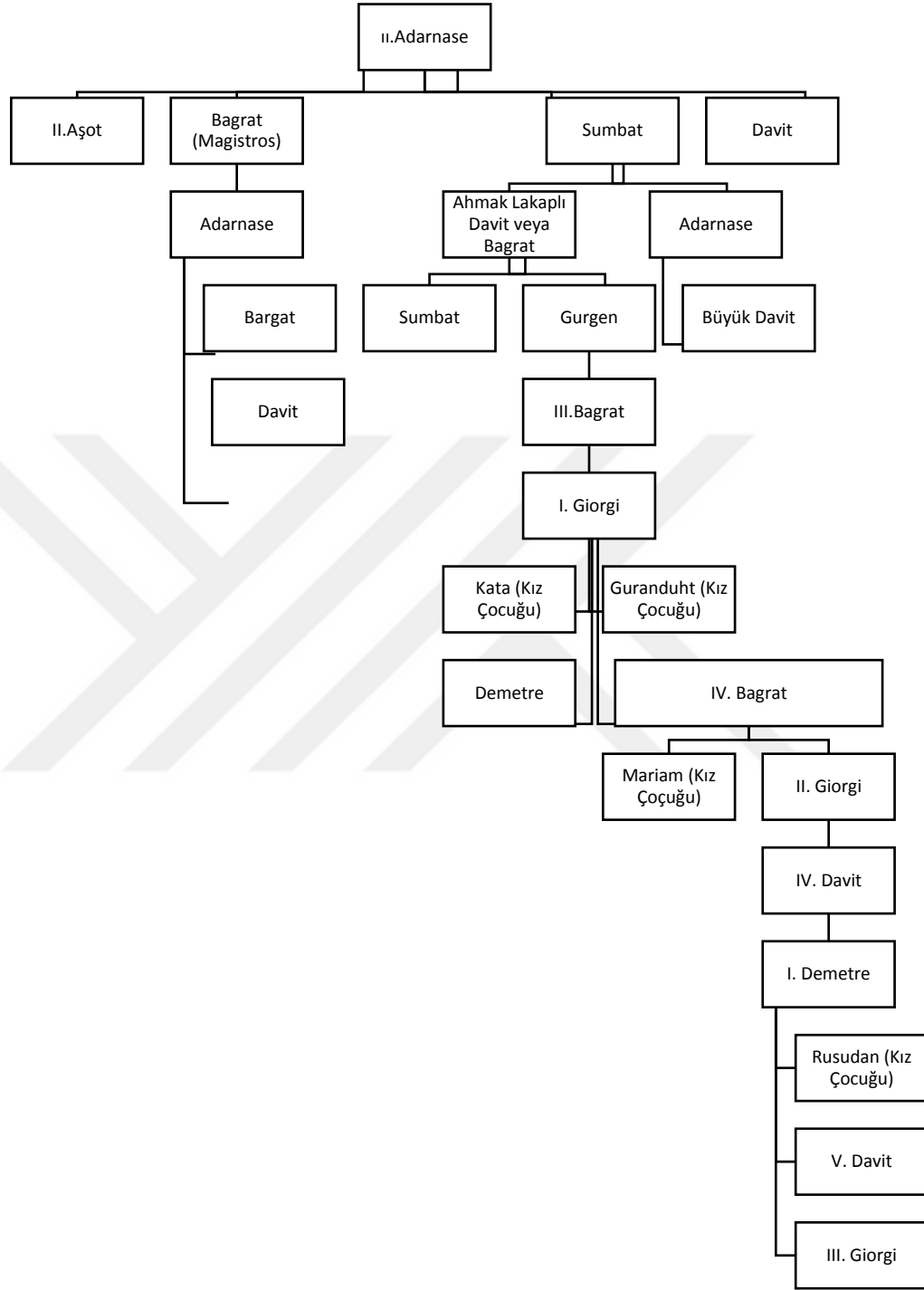

Tablo 17: Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnase ve Soyağacı (II. Adarnase'den II. Giorgi'ye)

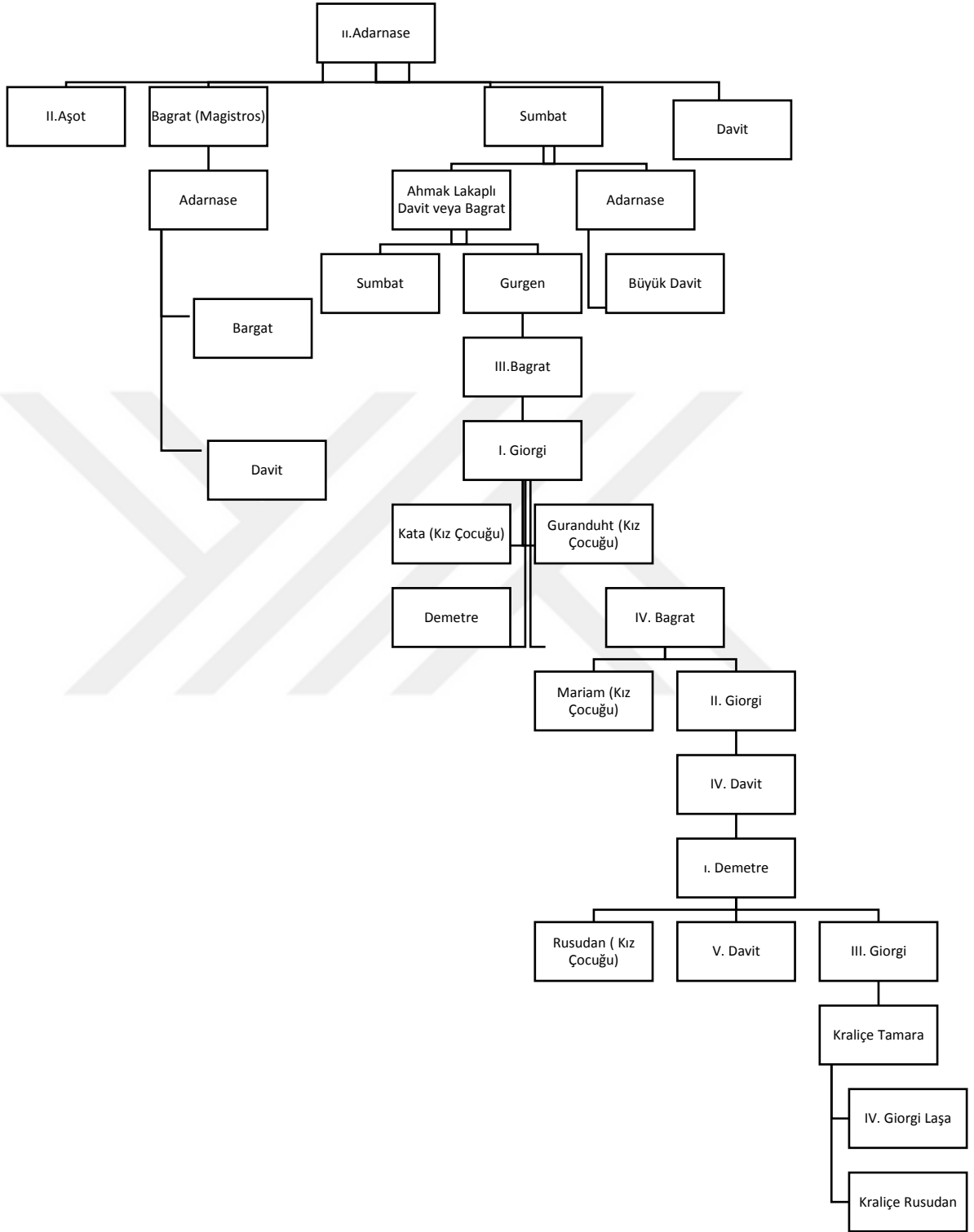

Tablo 18: Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnase ve Soyağacı (II. Adarnase'den IV. Davit'e)

Tablo 19: Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnase ve Soyağacı (II. Adarnase'den III. Giorgi'ye)

Tablo 20: Ardahan-Artvin Bagratlılarının Kralı II. Adarnase ve Soyağacı (II. Adarnase'den Kraliçe Tamara ve Çocukları IV. Giorgi ve Kraliçe Rusudan'a)

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Mersin'in Tarsus ilçesinde doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimi bTarsus'ta tamamladım. 2000 Yılında Muğla Üniversitesi Tarih bölümünü kazandım. 2004 Yılında Mezun oldum. 2006 Yılında Etiler Polis Meslek Eğitim Merkezinden mezun oldum. 2010 yılında Marmara Üniversitesin de Pedagojik Formasyonumu aldım. Şuan da Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim DalındaYüksek Lisans eğitimi almaktayım. Ayrıca Diyarbakır İl Emniyet Müdürlüğünde görev yapmaktayım.